

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Ἀναφορά στὸν Ἀντόνιο Γκράμσι

Μηνιαία Ἐπιθεώρηση • Νοέμβριος 2007 • τεύχος 160 • € 5

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ
Μηνιαία Έπιθεώρηση
Νοέμβριος 2007
τεύχος 160 • 5 €

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Έλλάδα
Έτήσια (12 τεύχη): 40 €
Έξαμηνιαία (6 τεύχη): 20 €
Φοιτητική (12 τεύχη): 30 €
Όργανισμοί, τράπεζες κλπ.: 60 €

Ευρώπη, Κύπρος
Έτήσια (12 τεύχη): 60 €

Άλλες χώρες
Έτήσια (12 τεύχη): 70 €

Τραπεζικός Λογαριασμός:
Άγγελος Έλεφάντης
Έθνική Τράπεζα της Ελλάδος
ύποκ. 132 άριθ. λογαριασμού
401740-48 (παρακαλούμε να
αναγράφεται τό όνομα του
καταθέτη)

ή
μέ ταχυδρομική έπιταγή
στή διεύθυνση του περιοδικού

Γιά τούς συνδρομητές
του έξωτερικού:
IBAN: GR06 0110 1320 0000 1324
0174 048
SWIFT CODE (BIC): ETHNGRAA

ΕΚΔΟΤΗΣ - ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ
Άγγελος Έλεφάντης
Ζωναρά 10, Άθήνα 11472
τηλ. 210-6470079 &
fax: 210-6470696
e-mail: poliths@otenet.gr

Κωδικός: 1572

Έκτύπωση: Δεκάλογος Ε.Π.Ε.
Άγαθίου 3, τηλ. 210-6460338
Άθήνα

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Άγγελος Έλεφάντης, Ο άρχηγός-πρόεδρος:
άπό τόν πρόεδρο στόν άρχηγό;7
Μιχάλης Σκομβούλης, Έρχονται τά Χριστούγεννα:
γιά τήν ευθύνη του καταναλωτή9
Γιάννης Παπαθεοδώρου, Άγοράζοντας χρόνο
στό Μπαλί12

Άγγελος Έλεφάντης, Πέρα άπό τή Μεγέθυνση13
Γιάννης Βούλγαρης, «Άναγνώσεις» του Γκράμισι
Μιά άναδρομή άπό τήν όπτική τής
παγκοσμιοποίησης18
Μαρία Τζεβελέκου, Τά «Τετράδια τής Φυλακής»
του Άντόνιο Γκράμισι25
Μαρίνα Κόντη, Τά θέματα τής Έκθεσης Ίδεών
στις Πανελλήνιες Έξετάσεις (1983-2001)31
Παναγιώτης Ποϋλος, Δύο τροπές του έθνικισμού:
Κρότσε και Γκράμισι37
Γιάννης Παπαθεοδώρου, Διαβάζοντας τόν
«Ήγεμόνα»43

Βασίλης Ζουναλής, Ο Ίανός του έθνικισμού49
Άγγελος Έλεφάντης, Γιώργος Κατηφόρης.
Σάμπα και κολέγιο52
Στρατής Μπουρνάζος, Σταύρος Ζουμπουλάκης.
Στή σκηνή του κόσμου54
Σία Άναγνωστοπούλου, Τάσος Κωστόπουλος.
Πόλεμος και Έθνοκάθαρση56
Δημήτρης Άρβανιτάκης, Συλλογή Hubert Pernot.
Έξερευνώντας τήν Έλλάδα.
Φωτογραφίες 1898-191359
Άπό τίς τελευταίες εκδόσεις64

Έξώφυλλο: Σύνθεση μέ βάση φωτογραφία του Γκράμισι,
άπό τό μπλόγκ του Ν. Περόνι (www.nicolaperoni.it).

Άγαπητοί φίλοι και φίλες,

«Ο Πολίτης», τήν Παρασκευή 18 Ίανουαρίου 2008,
μετά τίς 10 τό βράδυ οργανώνει συγκέντρωση στό
πρώην μπάρ «Συχνότητες» και τώρα «Κήπος»,
Έμμανουήλ Μπενάκη 87, Έξάρχεια.

Στόχος, ή οικονομική ένίσχυση του περιοδικού και
ειδικότερα να ιδωθοϋμε και να τά ποϋμε.

Τιμή πρόσκλησης: 15 ευρώ
(περιλαμβάνεται ένα ποτό).

Θά χαροϋμε να σās δοϋμε.

Ύπενθυμίζουμε ότι μια συνδρομή στόν Πολίτη είναι
ένα άραίο δάωρο γιά τούς φίλους σας. Σās ευχόμαστε
καλές γιορτές και ευτυχές τό νέον έτος.

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Ὁ ἀρχηγός-πρόεδρος: ἀπό τόν πρόεδρο στόν ἀρχηγό;

Δέν εἶναι φυσικά χωρίς σημασία ἡ ἐκλογή προέδρου —παλιότερα, στήν κομμουνιστική παράδοση, τοῦ γενικοῦ γραμματέα— σέ ἕνα κόμμα τῆς Ἀριστερᾶς. Τό ἴδιο ἰσχύει φυσικά καί γιά τήν ἐκλογή τοῦ προέδρου τοῦ Συνασπισμοῦ. Ὁ πρόεδρος εἶναι ὁ κορυφαῖος πολιτικός ἡγέτης, αὐτός πού, καί πρός τό ἐσωτερικό τοῦ κόμματος καί πρός τήν κοινωνία ὀλόκληρη — ἐκφράζει τήν πολιτική τοῦ κόμματος. Εἶναι ἐντεταλμένος νά προβαίνει στούς ἀναγκαίους πολιτικούς χειρισμούς, νά καθοδηγεῖ τήν πολιτική μάχη πού διεξάγει κάθε στιγμή τό κόμμα. Στήν ποιότητα τοῦ πολιτικοῦ ἡγέτη δοκιμάζεται ἡ ποιότητα καί ἡ ἀποτελεσματικότητα ὀλόκληρου τοῦ κόμματος.

Συνεχίζοντας αὐτές τίς ἀπλές σκέψεις, τά αὐτονόητα δηλαδή, νά προσθέσω ὅτι ὁ πρόεδρος, ὅσο σπουδαῖος κι ἄν εἶναι ὁ ρόλος του, δέν εἶναι τό ἀποκλειστικό ὄργανο ἐκπόνησης καί ἄσκησης τῆς πολιτικῆς. Κάτι τέτοιο συνέβαινε στή σταλινική ἐποχή, πού ὁ γραμματέας καί ἦταν καί ὀνομαζόταν ἀρχηγός: ὁ μέγας ἀρχηγός, πού συγκέντρωνε ὅλες τίς ἐξουσίες. Ἔχουν ἄπειρα εἰπωθεῖ γι' αὐτές τίς ἀρχηγικές καταστάσεις, πού τόσο κόστισαν στό κομμουνιστικό κίνημα. Καί στό δικό μας τό κίνημα.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει, στή δική μας Ἀριστερά δέν ἰσχύει πλέον ἡ ἐνός ἀνδρός ἀρχή, οὔτε ὁ ἀνδρεοπαπανδρεϊσμός, ὅπως συμπυκνώθηκε στό δόγμα «ὅλες οἱ ἐξουσίες ἀνήκουν στόν ἀρχηγό καί ἀσχοῦνται ἐπ' ὀνόματί του». Ἐμεῖς δέν ἔχουμε ἀρχηγό, παρά τό γεγονός ὅτι γιά τό ἐπίσημο πολιτικό σύστημα τοῦ τόπου ἕκαστον κόμμα ἔχει τόν ἀρχηγό του καί συχνά-πυκνά ἔχουμε συνάξεις ἀρχηγῶν, ὅπως στά ὀνομαζόμενα «ντιμπέιτ».

Γράφω τά παραπάνω ἐνῶ ὁ ὀμολογουμένως πετυχημένος πρόεδρος τοῦ ΣΥΝ, ὁ Ἀλέκος Ἀλαβάνος, ἀποχωρεῖ ἀπό τήν προεδρία τοῦ κόμματος καί, παράλληλα, μέχρι αὐτή τή στιγμή, ἔχουν κατατεθεῖ οἱ ὑποψηφιότητες τοῦ Φώτη Κουβέλη καί τοῦ Ἀλέξη Τσίπρα. Οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν ὀργανώσεων τοῦ κόμματος, περί τούς 1200, θά ἔχουν νά ἐπιλέξουν, τόν Φλεβάρη τοῦ 2008, ἕνα ἀπό τούς δύο, ἢ, ὅπως εἶπε ὁ γραμματέας τοῦ ΣΥΝ Νίκος Χουντής, «τά μέλη τοῦ ΣΥΝ ἔχουν δύο θαυμάσιες ἐπιλογές γιά τήν προεδρία». Παράλληλα, καί ὅπως εἶναι ἀπόλυτα φυσικό,, μέλη καί στελέχη τοῦ κόμματος ἄρχισαν ἤδη νά τάσσονται μέ τόν ἕναν ἢ τόν ἄλλο ὑποψήφιο, ἐνῶ δέν εἶναι λίγοι ἐκεῖνοι πού μιλοῦν γιά τό «δαχτυλίδι» πού προσφέρει ὁ ἀπερχόμενος πρόεδρος Ἀλέκος Ἀλαβάνος, στόν ὑποψήφιο Ἀλέξη Τσίπρα.

Μήπως πρέπει καί ἐγώ ἢ ἄλλοι συνεργάτες τοῦ Πολίτη νά ποῦμε ποιόν ἀπό τούς δυό προτιμᾶμε; Σέ ὅ,τι μέ ἀφορᾶ, δέν ἔχω πρόβλημα ἐπιλογῆς — δέν εἶμαι μέλος τοῦ κόμματος, δέν πρόκειται νά ψηφίσω. Βέβαια, ὡς ἀριστερός ἔχω τήν ἀποψή μου, πολύ περισσότερο πού, ὅπως κι ὄλοι, θεωρῶ τήν ἐπιλογή τοῦ νέου προέδρου θέμα μεγάλης πολιτικῆς σημασίας, καί γιά τό κόμμα τοῦ ΣΥΝ καί γιά ὅλη τήν Ἀριστερά καί τούς ἀριστερούς.

Ὡστόσο, ἔχω τήν αἴσθησι ὅτι ἐνῶ οὔτε ἐπισήμως οὔτε ἀνεπισήμως ἔχουμε ἀρχηγό, δέν θέλουμε νά ἔχουμε ἀρχηγό, ἐνῶ γνωρίζουμε πολύ καλά ὅτι ὁ πρόεδρος δέν εἶναι ἀρχηγός, παρά ταῦτα ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο ὑπῆρξαν οἱ ὡς τώρα πρόεδροι τοῦ ΣΥΝ (καί ὁ Νίκος Κωνσταντόπουλος καί ὁ Ἀλέκος Ἀλαβάνος), τούς προσομοιώνει —παρόλο πού δέν τό ἐπιδίωξαν— μέ οἰοῦναι ἀρχηγούς. Ὑπάρχει, δηλαδή, γιά τούς σημερινούς ἀριστερούς τῆς ἀνανέωσης ἓνα εἶδος διολίσθησης ἀπό τόν πρόεδρο στόν ἀρχηγό. Μοιάζει ὁ πρόεδρος ὡσάν νά εἶναι ὄχι μόνο ὁ κεντρικός ἡγέτης, ἀλλά τό ἀποκλειστικό κέντρο ἄσκησης πολιτικῆς. Κι αὐτό εἶναι πολύ σοβαρό, ἔστω κι ἂν οὔτε οἱ ὡς τώρα πρόεδροι ἀσκοῦσαν προσωπική πολιτική οὔτε εἶχαν αὐτονομηθεῖ ὡς πρὸς τήν ὑπόλοιπη ἡγεσία οὔτε τούς εἶχε τσιμπήσει ἡ μύγα τοῦ ἀρχηγισμοῦ. Οἱ αἰτίες αὐτῆς τῆς διολίσθησης πολλές· ἡ προσβολή καί τῆς Ἀριστερᾶς ἀπό τήν πολιτική ὡς θέαμα, ἀπό τή μετατροπή τοῦ ἡγέτη σέ σόουμαν, τῶν ΜΜΕ, δέν εἶναι ἀπό τίς μικρότερες αἰτίες.

Πρόσφατα, στό ΠΑΣΟΚ ξέσπασε τό γνωστό νταβαντούρι μέ τίς μελοδραματικές ἐξάρσεις, γιά τήν ἐπιλογή τοῦ νέου ἀρχηγοῦ. Γιατί ὅμως; Ἀπλούστατα, στό ΠΑΣΟΚ θέλουν νά ἔχουν ἀρχηγό: γι' αὐτούς ὁ ἀρχηγός εἶναι οὐσιαστικά τό μοναδικό κέντρο ἄσκησης τῆς πολιτικῆς, ἀπό τόν ὁποῖο ὅλα ξεκινοῦν καί στόν ὁποῖο ὅλα καταλήγουν. Γι' αὐτόν ἀκριβῶς τόν λόγο ἡ «ἐκλογή» τοῦ νέου ἀρχηγοῦ τοῦ ΠΑΣΟΚ ἦταν τόσο δραματοποιημένη καί τόσο ἀπολιτική ἢ ἐπιλογή τοῦ ἀρχηγοῦ σημαίνει γιά τά πασοκικά ἦθη «ἢ ὅλα ἢ τίποτε».

Ἄν, λοιπόν, ἔχουμε μιά διολίσθηση καί στόν ΣΥΝ ἀπό τόν πρόεδρο στόν ἀρχηγό, ἂν, μέ ἄλλα λόγια, φτάχτηκε ἄτυπα μιά θέση καί μιά λειτουργία «ἀρχηγοῦ», τότε τό ὅλον πράγμα ὀδεύει πρὸς μιά ὑπερπολιτικοποίηση τοῦ ἀρχηγικοῦ κέντρου, πού τή συνοδεύει, ἀναγκαστικά, μιά ἀποπολιτικοποίηση τῆς κομματικῆς βάσης, τουτέστιν μιά λειτουργική ἐλλειμματικότητα τῆς βάσης: παύει νά εἶναι λειτουργοῦσα βάση. Γι' αὐτό καί τό φαινόμενο τῆς δραματοποίησης τοῦ ζητήματος τῆς ἐπιλογῆς τοῦ νέου προέδρου.

Αὐτή τήν αἴσθησι-ἐκτίμησι ἔχω. Καί εὐχομαι, εἰλικρινά, νά διαψευστῶ ἑκατό τοῖς ἑκατό.

Ἄγγελος Ἐλεφάντης

Ἔρχονται τὰ Χριστούγεννα: γιά τήν εὐθύνη τοῦ καταναλωτῆ

«Toi petit chinois
Que tu fabriques mes jeux avec tes petits doigts
C'est un peu grâce à moi»¹

Ἵλοι γνωρίζουμε ὅτι αὐτά πού ἔχουμε ἤδη ἀγοράσει καί αὐτά πού ἀκόμα θά ἀγοράσουμε μέ αὐξανομένους ρυθμούς τίς ἐπόμενες μέρες ἔχουν τά περισσότερα πάνω τους ἕνα περίεργο σηματάκι, πού θά τό βρεῖ ὁποῖος τά ψηλαφίσει μέ ἐπιμονή. Πρόκειται γιά τό σηματάκι πού γράφει «made in...China, Taiwan, Hong Kong, India...». Τό σηματάκι αὐτό εἶναι θά ἔλεγε κανεῖς μιά δοκιμασία γιά τό φетиχισμό μας ἀπέναντι στό ἐμπόρευμα: εἶναι πολύ μικρό γιά νά τό δοῦμε εὐκόλα, κι ἔτσι χάνεται μέσα στό ἐμπόρευμα, τό ὁποῖο δέν γνωρίζουμε πῶς φτιάχτηκε καί ἀπό πού ἦρθε, τό βλέπουμε μόνο, αὐτό, ὡς ἄμεσο ὄλο. Ταυτόχρονα τό σηματάκι αὐτό ἐπιμένει νά ἐμφανίζεται ὡς ἡ ἀρχή μιᾶς ἀλυσίδας πού ἂν τήν ἀκολουθοῦσε κανεῖς θά μπορούσε νά φτάσει σέ κάποιους πού ἴσως καί νά ζοῦν ὑπό συνθήκες πού ὁ Μάρξ θά ἀποκαλοῦσε «ἀπόλυτης ὑπεραξίας», πού μπορεῖ ἄρα νά εἶναι καί ἀνήλικοι μιά καί στήν ἀπόλυτη ὑπεραξία δέν ὑπάρχουν ἀκόμα νόμοι γιά τήν παιδική ἐργασία, καί μπορεῖ τέλος νά δουλεύουν μέ αὐταπάρνηση ἀκόμη ἀκόμη καί γιά τό κομμουνιστικό θαῦμα τῆς μελλοντικῆς ὀργανώτριας τῶν Ὀλυμπιακῶν Ἀγώνων.

Οἱ δυτικές κοινωνίες πού προσπαθοῦν μέ κάθε τρόπο νά ἀπωθήσουν τό γεγονός τῆς σκληρῆς, σωματικῆς, χειρωνακτικῆς ἐργασίας, τοποθετώντας το εἴτε στά ὑπόγεια ὑποδοχῆς τῶν μεταναστῶν τους εἴτε στά ἀνταγωνιστικά πλεονεκτήματα τῶν «ἀναδύομενων οἰκονομιῶν», ἐνῶ μιᾶνε παράλληλα γιά ἀποῦλοποίηση καί «πληροφοριοκοποίηση», βρίσκουν τή ζωή τους βυθισμένη σ' αὐτή τήν ἐργασία, ἀντιμετωπίζοντας μόνο τά ἀπανταχοῦ παρόντα ἀποτελέσματα της, μπορώντας ὅμως νά δοῦν μέ δυσκολία μόνο τά ἴχνη της σ' αὐτό τό «made in...». Ἐν ἡ ἰδεολογία ἦταν ἀλήθεια, ἂν ἡ πληροφορία μποροῦσε νά παράγει ἀπό μόνη της ὅλη αὐτή τή λαμπερή ὑλικότητα ἐντός τῆς ὁποίας, εὐτυχῶς ἢ δυστυχῶς, συνεχίζουν νά ζοῦν οἱ ἄνθρωποι, θά μπορούσε νά ἐξηγήσει τή δύσκολη ἀντίσταση τῆς πραγματικότητας, ὅτι δηλαδή γιά περίεργο λόγο αὐτή ἡ παραγωγή (αὐτό τό *made*) χρειάζεται νά γίνει στήν

1. «Ἐσύ μικρό κινεζάκι
Πού φτιάχνεις τά
παιχνίδια μου μέ τά
μικρά σου δάχτυλα
Εἶναι καί λίγο ἐξαι-
τίας μου»

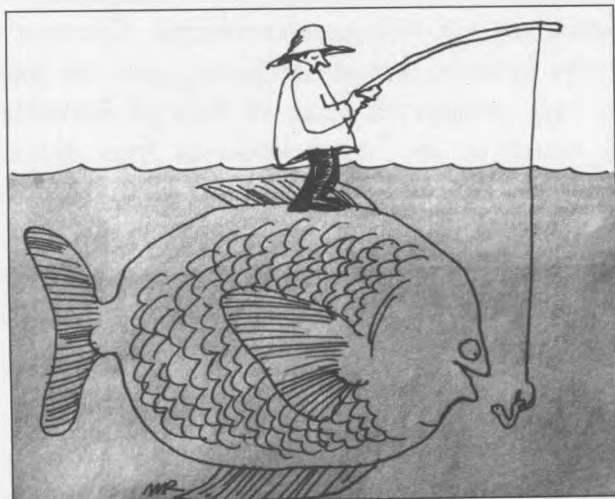
(Ἀναρχικό ποιηματάκι
γραμμένο πάνω σέ χρι-
στουγεννιάτικη διαφήμι-
ση παιδικῶν παιχνιδιῶν
στό μετρό τοῦ Παρι-
σιῦ).

Κίνα ἢ τήν Ἰνδία καί ὄχι στίς χῶρες πού «παράγουν» πληροφορία. Ἄν πάλι ἦταν ἀπλῶς καί μόνο ψέμα, δηλαδή δέν ἦταν ἰδεολογία, δέν θά μπορούσε νά ἐμφανίζει στή συνείδησή μας ὡς «κοινωνία τῆς πληροφορίας» τόν ὀρισμένο σύνθετο τύπο ἐσωτερικοῦ καί διεθνοῦς καταμερισμοῦ ἐργασίας πού συγκροτεῖ αὐτό πού μέ κάποια ξεροκέφαλη ἐπιμονή θά ὀνομάζαμε σύγχρονο καπιταλισμό.

Ἀπέναντι σ' αὐτή τήν ἀλυσίδα ὁ καταναλωτής ὡς ἄτομο —καί μόνο ὡς τέτοιο μπορούμε νά τόν σκεφτοῦμε— μοιάζει ἀδύναμος. Ἀκόμη καί ἂν ἀκολουθήσει τήν ἀλυσίδα, ἡ αἴσθησις τῆς ἀδυναμίας του ἀπέναντί της τοῦ δίνει μιά ἰσχυρή δικαιολογία ὥστε νά τήν ξεχάσει καί νά παραδοθεῖ εὐκολα στή δικιά του καλά συγκροτημένη ἐπιθυμία καί κυρίως στήν γκρίνια τοῦ παιδιοῦ του, τό ὁποῖο μέ τή σειρά του, μετὰ ἀπό ἀρκετές ὥρες ἔκθεσης στή διαφήμιση, ἔχει ὑποστει εἰς οὐρανὸν εὐκολα τή συστηματική μορφοποίηση τῶν ἐπιθυμιῶν του πρὸς τήν κατεύθυνση τοῦ ἐμπορεύματος. Ὁ καταναλωτής, χωρίς νά τό καταλαβαίνει, γίνεται ὁ ἴδιος μέρος τῆς ἀλυσίδας, ἴσως μάλιστα, ἀπό ἀρκετές ἀπόψεις, ὁ τελικός κρίσιμος κρίκος της. Ἡ λυτρωτική λήθη συμπληρώνεται ἀπό τήν ἀπώθησι μιᾶς δυνατότητας πλήρους συνειδητοποίησης ὡς οὐτοπικῆς· καί πράγματι, ἡ ἀπαγκίστρωση ἀπ' ὅλα τά «made in...» μόνο σέ μιά ρομαντική «ἐπιστροφή στή φύση» θά μπορούσε νά ὀδηγήσει, ἰδέα ἄλλωστε ἀνήκουσα σέ κάποιους περασμένους καί ξεχασμένους πού νόμισαν πῶς μέ τήν κριτική τῆς «καταναλωτικῆς κοινωνίας» θά ὑπερέβαιναν τήν «κυριαρχία τοῦ κεφαλαίου». Μεταξύ ὅμως τοῦ ρομαντικοῦ βολонταρισμοῦ καί τῆς ἀσυνείδητης καί ἐν τέλει ἀσυνείδητης καταναλωτικῆς λήθης, θά ἤθελα νά πιστεύω ὅτι ὑπάρχει καί κάποια ἄλλη δυνατότητα. Αὐτά τά λίγα, χωρίς συγκεκριμένη πρόταση.

Μιχάλης Σκομβούλης

Ἀγοράζοντας χρόνο στο Μπαλί

Στον ἐγγύριο ἀλλά καί στόν διεθνή Τύπο τῶν ἡμερῶν ἡ διαπίστωση εἶναι κοινή: ἡ πολυα-
ναμενόμενη διάσκεψη τοῦ ΟΗΕ γιά τίς Κλιματικές Ἀλλαγές στό Μπαλί τῆς Ἰνδονησίας κα-
τέληξε σέ φιάσκο. Οἱ ΗΠΑ ἀλλά καί ὀρισμένες ἀπό τίς ἀναπτυσσόμενες χῶρες σαμποτάρισαν
τίς ἐργασίες τῆς συνδιάσκεψης, μέ ἀποτέλεσμα ἡ τελική διακήρυξη νά μή λείπει τίποτε οὐσια-
στικό γιά τήν ταμπακιέρα. Τό μόνο πού κατάφεραν οἱ συμμετέχοντες ἦταν νά καταλήξουν σέ
ἕναν «ὀδικό χάρτη» γιά τίς κλιματικές ἀλλαγές, πού ἔχει ὡς τελικό στόχο μία νέα διάσκεψη,
τό 2009 στή Δανία. Ἡ εὐρωπαϊκή ἀπαίτηση γιά μείωση τῶν ἐκπομπῶν ἀερίου ἀπό 25% ἕως
40% μέ χρονικό ὀρίζοντα τό 2020 σκόνταψε στήν ἄρνηση κυρίως τῶν ΗΠΑ (ἀλλά καί τῆς
Κίνας καί τῆς Ἰνδίας), πού προτίμησαν τόν ἀργό χρόνο τῶν «ἐνδιάμεσων σταθμῶν» καί τῶν
ἐπιμέρους συνομιλιῶν, παραπέμποντας τήν ἀναζήτηση μιᾶς σοβαρῆς λύσης στό μέλλον. Ἔτσι,
τό Πρωτόκολλο τοῦ Κιότο θά πάψει νά ἰσχύει τό 2012, χωρίς νά διαφαίνεται ἀπό τώρα μία
σοβαρή δεσμευτική συνθήκη πού θά τό ἀντικαταστήσει. Στήν ἀνακοίνωσή του τό Ἑλληνικό
Γραφεῖο τῆς Greenpeace, περιγράφει μέ μελανά χρώματα τήν κατάσταση: «Δυστυχῶς οἱ σύ-
νεδροι δέν ἄκουσαν τίς προειδοποιήσεις γιά τίς καταστροφικές συνέπειες τῶν κλιματικῶν ἀλλα-
γῶν τῆς, βραβευμένης μέ Νόμπελ Εἰρήνης, Διακυβερνητικῆς Ἐπιτροπῆς γιά τίς Κλιματικές
ἀλλαγές. Τά ἐπόμενα δύο χρόνια, θά χρειαστεῖ μεγάλη πίεση ἀπό πολίτες, ἐπιστήμονες καί
ὀργανώσεις, ὥστε νά ἐξασφαλίσουμε ὅτι τό νέο Κιότο θά περιλαμβάνει φιλόδοξους ποσοτικούς
στόχους καί αὐστηρά χρονοδιαγράμματα».

Εἶναι προφανές πῶς πίσω ἀπό τήν ἀποτυχία αὐτῆς τῆς συνδιάσκεψης μπορεῖ κανεῖς νά δια-
κρίνει τήν οἰκολογική ἀποτυχία τοῦ καπιταλιστικοῦ μοντέλου ἀνάπτυξης, καθῶς καί τίς ἀντι-
στάσεις του στήν προσαρμογή στά νέα δεδομένα, πού φέρνουν οἱ παγκόσμιες κλιματικές ἀλλα-
γές. Τό πρόβλημα, ὡστόσο, δέν εἶναι στενά «οἰκολογικό». Αὐτό τό ξέρουν καλά ὅσοι ἔσπευ-
σαν νά «ἀγοράσουν χρόνο» στό Μπαλί, διαβλέποντας μία νέα ἐπιθετικά ἀναπτυσσόμενη ἀγορά.
Ἡ κλιματική ἀλλαγὴ θά αὐξήσει τό χάσμα πλούσιων-φτωχῶν χωρῶν, ἐντατικοποιώντας πα-
ράλληλα «τό ἐμπόριο τοῦ δικαιώματος τῆς ρύπανσης»: οἱ πλούσιες χῶρες, δηλαδή, θά συνεχι-
ζουν, στά ἐπόμενα —ἀραγε πόσα;— χρόνια, νά στηρίζουν τίς ἐγχώριες βιομηχανίες τούς ἐξαγο-
ράζοντας φτηνές «πιστώσεις ρύπων» ἀπό τίς ἀναπτυσσόμενες χῶρες, ἀντί νά ἐφαρμόσουν τά
ἐνδεχομένως δαπανηρά μέτρα πού χρειάζονται γιά ἕνα οἰκολογικό μοντέλο οἰκονομικῆς ἀνάπτυ-
ξης. Στίς διεθνεῖς ἀγορές, μία νέα καί πολλά ὑποσχόμενη χρηματηστηριακή δραστηριότητα ἔχει
κάνει ἤδη τήν ἐμφάνισή της. Καθημερινά «εἰσέρχονται» στό Χρηματιστήριο ἑταιρεῖες πού
ἀσχολοῦνται μέ τίς τίς τιμές τῶν πιστώσεων ἄνθρακα καί τίς ἐπενδύσεις στόν ἐνεργειακό το-
μέα τῶν ἀναπτυσσόμενων χωρῶν. Πίσω ἀπό τίς χρονοβόρες καί ἀναβλητικές συνδιασκέψεις γιά
τίς κλιματικές ἀλλαγές, ἀναπτύσσεται μία ταχύρυθμη οἰκονομική κερδοσκοπία πού ἀκυρώνει
κάθε ἔννοια «οἰκολογικῆς δικαιοσύνης». Ἡ συνδιάσκεψη τοῦ Μπαλί ἐπισφράγισε μέ τόν πιό
εὐγλωττο τρόπο μία παλιά ἀρχή τοῦ καπιταλισμοῦ: ὁ χρόνος εἶναι χρῆμα.

Γιάννης Παπαθεοδώρου

ΠΕΡΑ ΑΠΟ ΤΗ ΜΕΓΕΘΥΝΣΗ

του *Αγγελου Ήλεφάντη

Στίς 18 Μαρτίου 1968, μερικές εβδομάδες πριν από τή δολοφονία του, ο Ρόμπερτ Κέννεντυ, αδελφός του επίσης δολοφονηθέντος τό 1963, προέδρου τών ΗΠΑ Τζών Φιτζέραλντ Κέννεντυ, εξέφωνησε έναν βαρυσήμαντο λόγο στό Πανεπιστήμιο του Κάνσας, από τόν όποιο παραθέτω τό παρακάτω απόσπασμα:

Τό Άκαθάριστο Έθνικό Προϊόν μας παίρνει υπόψη του στούς λογαριασμούς του τή ρύπανση τής ατμόσφαιρας, τή διαφήμιση γιά τόν καπνό και τίς διαδρομές τών ασθενοφόρων πού περιμαζεύουν τούς τραυματίες τών αυτοκινητιστικών ατυχημάτων από τούς δρόμους μας. Καταγράφει λογιστικά τά συστήματα ασφάλειας πού εγκαθιστούμε γιά νά προστατεύουμε τίς κατοικίες μας, και τό κόστος τών φυλακών όπου εγκλείονται όσοι καταφέρνουν νά τίς διαρρήξουν. Τό ΑΕΠ ένσωματώνει τό κόστος τής καταστροφής τών δασών σεκίας και τήν αντικατάστασή τους από μιά πολεοδομία πολυπλόκαμη και χαοτική. Περιλαμβάνει τήν παραγωγή του νατάλμ, τών πυρηνικών όπλων και τεθωρακισμένων όχημάτων τής αστυνομίας, προορισμένων νά καταστέλλουν τίς ταραχές στίς πόλεις μας. Καταγράφει λογιστικά τήν κατασκευή του τυφεκίου Whitman και του μαχαιριου Spreck, όπως και προγράμματα τηλεόρασης πού έξυμνούν τή βία, μέ σκοπό τήν πώληση παιχνιδιών πού άντιστοιχούν στά παιδιά μας.

Άντίθετα, τό ΑΕΠ δέν ύπολογίζει τήν ύγεια τών παιδιών μας, τήν ποιότητα τής εκπαίδευσής τους ή τή χαρά τών παιχνιδιών τους. Δέν μετρά τήν όμορφιά τής ποιήσής μας ή τή σταθερότητα τών γάμων μας. Δέν όνειρεύεται νά άποτιμήσει τήν ποιότητα τών πολιτικών μας συζητήσεων ή τήν άκεραιότητα τών κοινοβουλευτικών μας αντιπροσώπων. Δέν παίρνει υπόψη τό θάρρος μας, τή σοφία μας ή τήν κουλτούρα μας. Μέ δυό λόγια, τό ΑΕΠ μετράει τά πάντα, εκτός άπ' ό,τι κάνει τή ζωή ν' αξίζει γιά νά τή ζήσει κανείς*.

Ό Ρόμπερτ Κέννεντυ μ' αυτούς τούς δύο άντικριστούς καταλόγους, άναδεικνύει δραστηριότητες ύψηλου άντικοινωνικοϋ, έως και άνήθικοϋ, κόστους, οι όποιες λαμβάνονται υπόψη κατά τόν ύπολογισμό του ΑΕΠ, οι ρυθμοί μεγέθυνσής του, κοντολογίς ο πλούτος του Έθνους («Ό πλούτος τών Έθνών», κατά τή μνημειώδη έκφραση του Άνταμ Σμίθ). Είναι αυτονόητο ότι ο κατάλογος αυτός μπορεί νά μακρύνει πολύ, ένσωματώνοντας όχι μόνον άντικοινωνικές δραστηριότητες και τό άντίστοιχο οικονομικό τους κόστος αλλά και τίς πιο σημαντικές κοινωνικές δραστηριότητες (και τό οικονομικό τους κόστος), όπως εκείνες πού έξασφαλίζουν τήν παραγωγή και κυκλοφορία χρήσιμων αγαθών, χάρη στα όποια οι άνθρωποι, καταναλώνοντάς τα, μπορούν νά ζούν και νά βελτιώνουν συνεχώς τό επίπεδο τής ζωής τους. Τό χαρακτηριστικό όμως γνώρισμα αυτού του πρώτου καταλόγου του Ρόμπερτ Κέννεντυ είναι ότι όλες οι δραστηριότητες πού περιλαμβάνει και πού δύναται νά περιλάβει (οι ύπουργοί τών Οικονομικών, όπως και ο δικός μας ο Άλογοσκούφης, καταγράφουν λεπτομερώς όλα τά σχετικά κονδύλια, διογκώνοντάς τα μάλιστα) είναι ποσοτικές άποτιμήσεις, είναι χρηματικές μονάδες άθροιζόμενες από τό 1 έως πολλά δισεκατομμύρια ευρώ τό χρόνο (Έλλάδα στρογγυλεμένα: 2006: περίπου 214 δίσ ευρώ, 2007: 230 δίσ ευρώ, 2008: 245 δίσ ευρώ, άναμένεται), όπως και ο συνολικά ποσοστιαίος ρυθμός έτήσιας αύξησής τους πού άποδίδει τή θαυμαστή, τήν ιερή έννοια τής Μεγέθυνσης. Ύστερα, αυτό τό συνολικό ποσό του ΑΕΠ διαιρείται δια του πληθυσμοϋ τής χώρας και

* Τό παραπάνω απόσπασμα άναφέρεται από τόν Ζάν-Κλώντ Μισεά, στό βιβλίο του *Η αυτοκρατορία του ελάσσονος κακού*, πού θά κυκλοφορήσει προσεχώς από τίς εκδόσεις Πόλις, σε μετάφραση δική μου.

προκύπτει τό «κατά κεφαλήν εισόδημα», πού δείχνει πόσο προόδευσε ἡ χώρα καί ὁ κόσμος της συγκρινόμενο μέ τά δεδομένα «τοῦ κατά κεφαλήν» ἄλλων χωρῶν, καί μέ τόν ἑαυτό της πρὶν ἀπό δέκα ἢ τριάντα χρόνια. Ἔτσι, τό «κατά κεφαλήν» τῆς Ἑλλάδας, γιά τό 2006, εἶναι 19.000 εὐρώ ἢ 27.000 δολάρια, γιά τό 2007 εἶναι 21.000 εὐρώ ἢ 28.000 δολάρια καί γιά τό 2008 θά εἶναι περίπου 22.000 εὐρώ ἢ 30.000 δολάρια (ἀναμένεται) σέ τρέχουσες τιμές. Εἰρήσθω ἐν παρόδῳ ὅτι ὁ μέσος ὄρος τοῦ κατά κεφαλήν τῶν 27 χωρῶν τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐνωσης γιά τό 2006 εἶναι 23.500 εὐρώ καί 24.800 γιά τό 2007. Αὐτή τή στιγμή τό «κατά κεφαλήν» τῆς Κίνας φτάνει δέν φτάνει τά 2.000 δολάρια, τῶν ΗΠΑ εἶναι 45.000 καί τῆς Ἰαπωνίας εἶναι περίπου στά 39.000. Πρὶν ἀπό 44 χρόνια, ὅταν ὁ Κωνσταντῖνος Καραμανλῆς, τό 1963, ἔφευγε γιά τό Παρίσι ὡς Τριανταφυλλίδης, «τό κατά κεφαλήν» μας ἦταν περίπου (στρογγυλεύω) 850 δολάρια, πού «δείχνει» ὅτι ἡ χώρα μας –κι ἐγώ ὁ ἴδιος προσωπικά– προοδεύσαμε, ἀβυσσαλέα, περίπου 25 φορές. Καί παρὰ αὐτή τή μεγέθυνση, λέμε ὅτι ζοῦμε σέ καθεστῶς οἰκονομικῆς ἔνδειας, (πείνας, λέει τό ΚΚΕ), σέ ἕνα καθεστῶς πολύ μακριά ἀπό τούς εὐημεροῦντες Εὐρωπαίους συνεταίρους μας. Καί διαμαρτυροῦμαστε καί

ἀντιστεκόμαστε στούς νεοφιλελεύθερους περιορισμούς πού ἐπιβάλλει ἡ Ν.Δ., πού δέν θίγουν τή Μεγέθυνση ἀλλά τήν εὐημερία μας. Καί ἀντιδροῦμε. Καί καλά κάνομε.

Νά συμπληρώσω, λοιπόν, ὅτι ἡ μιά πλευρά τοῦ καταλόγου τοῦ Κέννεντυ ἀποτελεῖ γιά ὅλους, ἀριστεροῦς καί δεξιούς, τήν οἰκονομία τῆς κάθε χώρας, πάνω στήν ὁποία ἀσκεῖται ἡ οἰκονομική πολιτική. Ἀριστερά καί Δεξιά στόχο ἔχουν τή Μεγέθυνση (μεταφραζόμενη σέ μαρξιστική ὁρολογία εἶναι ἡ «ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων»), μόνο πού ἡ Ἀριστερά εἶχε καί ἔχει – ἐκτός ἀπό τόν «ἀπώτερο» στόχο τοῦ σοσιαλισμοῦ, πού ὡς «ἀπώτερος» μένει ἐκεῖ πού εἶναι ἄλλη συζήτηση αὐτή μιά οἰκονομική πολιτική μέ στόχο ἰσχυρές ἢ λιγότερο ἰσχυρές ἀναδιανεμητικές τάσεις τοῦ Α-ΕΠ. Ὡστε στό βαθμό πού ἐπιτυγχάνονται αὐτοί οἱ στόχοι, ἐκείνη ἡ διαίρεση τοῦ συνολικοῦ ΑΕΠ διὰ τοῦ πληθυσμοῦ, πού σέ κάθε ἄτομο ἀπονέμει ἕνα ὀρισμένο ποσό –28.000 δολάρια στήν περίπτωση τῆς Ἑλλάδας γιά τό 2007 ἢ 21.000 εὐρώ– τό πηλίκον αὐτό ἢ «κατά κεφαλήν εισόδημα» νά μὴν εἶναι τόσο πλασματικό καί βλέποντάς το νά βάζουμε τά γέλια ἢ τά κλάματα. Ποῦ ἀκούστηκε μιά τετραμελής οἰκογένεια ἀπό τίς κατώτερες τάξεις νά ἔχει ἐτήσιο εισόδημα 28.000 X 4 = 112.000 δολάρια ἢ 21.000 X 4 = 84.000 εὐρώ τό χρόνο, ὅταν ὁ καθένας γνωρίζει ὅτι μέ δύο μηνιαίους μισθοῦς τῶν 1.000 εὐρώ ἕκαστος, αὐτή ἡ συγκεκριμένη οἰκογένεια ἔχει εισόδημα περίπου 25.000 εὐρώ τό χρόνο, τό ὅποιο εισόδημα μεταφραζόμενο σέ δολάρια δέν ξεπερνᾶ τά 35.000, πάνω ἀπό τό ἕνα τρίτο δηλαδή τοῦ ἐπίσημου «κατά κεφαλήν» γιά ὀλόκληρη τήν οἰκογένεια. Βέβαια, ὁ μέσος ὄρος τοῦ πραγματικοῦ εισοδήματος, ἀνεβαίνοντας ἢ κατεβαίνοντας στήν κοινωνική κλίμακα, πλησιάζει ἢ ἀπομακρύνεται ἀπό τό ἐπίσημο «κατά κεφαλήν» καί ἡ ψαλίδα ἀνοίγει (συνήθως) ἢ κλείνει (σπανίως).

Δέν λέω τίποτε πρωτότυπο. Χονδροειδῶς συγκεφαλαίωσα τά τῆς «οἰκονομικῆς πολιτικῆς», ἀφήνοντας ἀπ' ἔξω τούς μηχανισμούς τοῦ καταμερισμοῦ ἐργασίας καί τά τῆς πάλης τῶν τάξεων πού «ἀποφασίζουν» γιά τό ἀνοιγμα τῆς ψαλίδας ἢ τό κλείσιμό της. Μόνο πού θά ἤθελα νά ἐπισημάνω μετ' ἐμφάσεως ὅτι ἡ ἀναδιανεμητική οἰκονομική πολιτική τῆς Ἀριστερᾶς, δηλαδή οἱ διεκδικήσεις γιά τό κλείσιμο τῆς ψαλίδας, ἔχει ὀρίζοντα τήν ὁποία Μεγέθυνση. Καί ἡ οἰκονομική πολιτική τῆς Δεξιᾶς στόχο ἔχει τήν ἀπόσπαση τῆς μερίδας τοῦ λέοντος ἀπό τήν ὁποία Μεγέθυνση (οἱ πλούσιοι πλουσιότεροι καί οἱ φτωχοί φτωχότεροι). Ἐδῶ ἄλλωστε δέν στηρίζονται ὅλες οἱ προσδοκίες τῆς ἀνοδικῆς «κοινωνικῆς κινητικότητας» πού ὑμνολογοῦν κοινωνιολόγοι καί οἰκονομολόγοι καί ὄνειρεύονται οἱ μικροαστοί: «Ἐνα σπιτάκι ὄνειρεύομαι νά χτίσω κι ἐγώ».

Εἶδος

Θά ἤθελα ὅμως νά ἐπιστρέψω στό ἄλλο κατάστιχο τοῦ

καταλόγου του Ρόμπερτ Κέννεντυ. Σ' αυτό τό κατάστιχο, οί δραστηριότητες πού καταγράφονται είναι, ὅπως ἤδη ἔγραψα, ὑψηλῆς κοινωνικῆς ἀξίας. Τόσο πολύ ὑψηλῆς κοινωνικῆς ἀξίας πού ἂν δέν ὑπῆρχαν, ἂν δηλαδή λαμβάνονταν ὑπ' ὄψη μόνο οί ἐκκηριασμένες -ἐμπορευματοποιημένες ἀξίες (ὑπηρεσίες καί ἀγαθά-ἐμπορεύματα), τότε τή ζωῆ ἐκτός ἀπό τό ὅτι ἦταν ἀπόλυτα σχηματοποιημένη, θά τήν διέκριναν μεγάλες μορφές στέρησης καί ἀποστέρησης, δηλαδή θά ἦταν φτωχή. Δέν θά ἀξίζε τόν κόπο νά τήν ζῆσει κανεῖς.

Δέν μπορῶ νά ἐξεικονίσω αὐτή τή διάσταση παρά μόνο παραδειγματικά. Κι ἀρχίζω τόν δικό μου κατάλογο, θέτοντας διάφορα ἐρωτήματα: Πῶς νά ἀποτιμηθεῖ ἡ συνοδεία τῶν νεκρῶν μας στήν τελευταία τους κατοικία, ἐκτός ἀπό τό κόστος τῆς ταρίφας στούς παπάδες, τοὺς νεκροθάφτες καί σ' ἐκεῖνο τό φαϊόχρουν μαυροζούμι πού ὀνομάζεται καφές νεκροταφείου; Ποιό είναι τό οικονομικά ἀποτιμήσιμο κόστος τοῦ θάρρους μας, τῆς σοφίας μας, τῆς φιλαλληλίας μας, τῆς ἀφοσίωσης στήν πατρίδα; Είναι προφανές ὅτι αὐτή ἡ ἀποτίμηση δέν μπορεῖ νά γίνει μέ ὄρους κόστους. Κόστος ἔχουν οἱ στρατιωτικές δαπάνες καί ἡ στρατιωτική ἐκπαίδευση -πολύ μεγάλο ἄλλωστε. Ἀλλά ἡ ἀφοσίωση στήν πατρίδα μας; Πόσο ἀμείβεται ὁ θαρραλέος πολίτης ἢ ὁ ἀφοσιωμένος στήν πατρίδα του πολίτης; Τά παιχνίδια τῶν παιδιῶν μας, βέβαια, κοστίζουν (κομπιούτερ, προγράμματα, ἀεροπλανάκια κλπ.), καί καταγράφεται τό κόστος τους στό ΑΕΠ. Ἡ χαρά τοῦ παιχιδιού ὅμως; Ποιός ἠλίθιος θά τήν κοστολογῆσει; Κι ὅμως αὐτή ἡ χαρά εἶναι προϊόν μεγάλης ψυχικῆς, σωματικῆς καί διανοητικῆς ἐνέργειας. Ἐκεῖνο πού ὁ ἠλίθιος μπορεῖ νά κάνει εἶναι νά καταργῆσει τά παιχνίδια, νά τά ἀφήσει νά κείτονται στίς νοσταλγικές ἀναμνήσεις τοῦ παπποῦ ἢ τῆς γιαγιάς, ὅπως τό κρυφτό, ἡ μακριά γαϊδούρα, τό κουτσό, ἡ ἀμπάριζα, τό κυνηγητό, ἡ τσιλίκα, τά πεντόβολα (οἱ κούκλες σάξονται, ἀλλά ὡς Μπίμπυ Μπό, πανάκριδη, ἂν καί αὐτή ἔχει πάει ἀρχεῖο), ἄπειρα ἄλλα παιχνίδια πού ἂν καταγράφονταν ὅσα ὑπῆρξαν στοὺς διάφορους πολιτισμούς καί κοινωνίες μόνον τῶν τελευταίων ἐκατό ἐτῶν, ὁ κατάλογος θά ἦταν ἀπέραντος καί αἰφνιδιαστικός γιά τόν πλοῦτο του. Πόσο κοστίζει ἓνα ποίημα, ἓνα πεζογράφημα, ἓνα τραγούδι τῆς παρέας; Βέβαια ἓνα διβλίο-ποίημα κοστίζει καί ἡ ἀμοιβή τοῦ λογοτέχνη εἶναι πιά σημαντική. Ἀλλά τό ἴδιο τό ποίημα, αὐτό πού γράφεται σήμερα ἢ αὐτό πού μᾶς ἔχει περιέλθει ἀπό τίς προηγούμενες γενιές, ὁ Ἀλογοσκούφης δέν μπορεῖ νά τό δάει στό ΑΕΠ. Πόσο κοστίζει ἡ φιλία, ἡ φιλότιτα, ἡ φιλαλληλία, ἡ συνεργασία, ἡ συντροφικότητα, ἡ παρέα, οἱ καλοί τρόποι, ὁ ἔρωτας; Οἱ οικονομολόγοι, ἂν τοὺς θέσουμε τό ἐρώτημα, θά μᾶς θεωρήσουν ἀναχρονιστικούς. Ὅμως, χωρίς τίς προηγούμενες ἀρετές τοῦ βίου, χωρίς προσφορά στοὺς ἄλλους, ὡς δωρεά ψυχῆς καί ἀμοιβαίας ἀνταπόδοσης, πού ὡστόσο εἶναι ἀτομικές καί συλλογικές δραστηριότητες ὑψηλῆς συναισθηματικῆς-ψυχικῆς ἐνέργειας καί εὐγένειας, χωρίς

αὐτές, λοιπόν, τή δωρεά ψυχῆς οὔτε οἱ ἴδιοι οἱ λαϊφ-σταϊλάτοι ποζεράδες (ἀπό τήν πόζα), οἱ γραβατωμένοι ἢ ἀγραβάτωτοι προγραμματιστές δέν θά μπορούσαν νά ζήσουν μία στιγμή. Πόσο κοστίζει τό μαγεῖρεμα καί τό σερβίρισμα στό σπίτι; Κοστίζουν τά ὑλικά. Κοστίζει τό ρεῦμα, κοστίζει τό σπίτι πού μᾶς σκεπάζει, οἱ καρέκλες, τό τραπέζι, τά κατσαρολικά, τά μαχαιροπήρουνα, τά πιάτα, τά τραπεζομάντηλα, τό ἴδιο ὅμως τό μαγεῖρεμα, πού εἶναι σίγουρα προσφορά καί ζήτηση, χωρίς ὅμως τή μεσολάβηση τοῦ χρήματος, δέν εἶναι ἐμπόρευμα (γι' αὐτό τό μαγεῖρεμα συμβαίνει ὁλοένα καί πιό σπάνια καί τή θέση του παίρνει τό ἔτοιμο φαγητό. Φρίκη!). Πόσο κοστίζει ἡ φύλαξη, ἡ περιποίηση, ἡ διδασκαλία τοῦ μικροῦ παιδιοῦ; Πόσο κοστίζει ἡ φύλαξη, ἡ περιποίηση τῶν γερόντων, τῶν ἀρρώστων, τῶν ἔτοιμοθάνατων; Ὑψηλότατα κοινωνικές αὐτές οἱ υπηρεσίες. Ἀλλά καλύφθηκαν κάπως. Ζήτω οἱ Ἀλβανίδες, οἱ Οὐκρανές καί οἱ Βουλγάρες! ...Μ' ἓνα τεράστιο ὅμως φορτίο περιφρόνησης, πού τό κουβαλᾶνε τά τελευταία σακάτικα βήματα τοῦ ἀπόμαχου τῆς ζωῆς ἢ τοῦ μικροῦ παιδιοῦ πού μπαινέει στή ζωῆ μέσα στήν ξενότητα καί τή στέρηση τῆς στοργῆς. Πόσο κοστίζουν οἱ πλατείες, οἱ δρόμοι, οἱ δενδροστοιχίες στίς ἀδενδρες πόλεις μας; Πάρα πολλά. Κάτι λίγα δίνουν ὁ Σουφλιάς

καί ὁ Ἀλογοσκούφης. Κάτι πολύ λίγα. Τό ξέρουμε, γιατί τό ζοῦμε. Καί τὰ ὑπόλοιπα; Κανείς. Καί τὰ στερούμαστε ἀφοῦ πλέον τίποτα δέν προέρχεται ἀπό τή συνέργεια τῶν πολιτῶν. Πόσο κοστίζουν τὰ δῶρα πού δεχόμαστε καί ἐκεῖνα πού ὑποχρεωτικῶς ἀνταποδίδουμε; Δέν ἐννοῶ μόνο τὰ μελομακάρονα καί τούς κουραμπιέδες...

Αὐτοί οἱ λογαριασμοί δέν περιέχονται στό ΑΕΠ, δέν ὑπάγονται στή διαδικασία τῆς Μεγέθυνσης, ἐκτός βέβαια ἀπό τόν πυλώνα τοῦ ἀστικοῦ βίου καί Δικαίου, δηλαδή τίς κληρονομικές παροχές. Καί πόσο κοστίζει ἡ διαβίωση τῶν ἀνασφάλιστων ἢ αὐτῶν μέ τήν ἐλάχιστη σύνταξη πού τό νεοδημοκρατικό σχέδιο θέλει νά τίς κάνει ἐλαχιστότατες; Ἡ τῶν ἀνέργων; Περιμένουμε νά τό μάθουμε. Πόσο κοστίζουν οἱ πολιτικές μας συζητήσεις, ἡ «κουλτούρα» μας, ἡ «ἀκεραιότητα» τῶν κοινοβουλευτικῶν μας ἐκπροσώπων; Ἄς ἀφήσουμε αὐτά τὰ κεννετυανά ἐρωτήματα, ὅπως τὰ ἀφησε καί ὁ Ρόμπερτ Κέννεντυ μετά ἀπό τίς σφαῖρες πού τόν ἔστειλαν στόν ἄλλο κόσμο. Ἀλλά ἡ ἀπάντηση στό ἐρώτημα τοῦ κόστους τῆς κουλτούρας πού καταναλώνουμε δόθηκε ἀπό τή διομηχανία τῆς κουλτούρας, πού τήν ἐνέταξε πλήρως στίς πιό ἐμπορευματοποιημένες καί τίς πιό ἀκριβές διαδικασίες, πολύ περισσότερο πού πάρα πολλά προϊόντα αὐτῆς τῆς διομηχανίας ἀντικαθίστανται πιό γρήγορα ἀπ' τὰ κινέζικα φανελάκια.

Καί ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἀφήνοντας στήν ἄκρη τόν κατάλογο μέ τὰ «φιλολοῖδια», σάν κι αὐτά πού κατέγραψα παραπάνω, ὁ κατάλογος ἀγαθῶν πού ἐνδιαφέρει τούς ἀνθρώπους καί πασχίζουν νά ἀποκτήσουν ὅσο τό δυνατόν περισσότερο ἀπ' αὐτά, εἶναι ἄλλος. Περιέχει διαμερίσματα, ψυχαγωγία-διασκέδαση, ρούχα, πολλά μοδάτα ρούχα, θεάματα, διακοπές, οικιακά ἀξεσουάρ – ἄν οὐκ ἔστι ἀριθμός – ἠλεκτρονικά σύνεργα ἐπικοινωνίας, αὐτοκίνητα ὅλο καί μεγαλύτερα, ὅλο καί περισσότερο, ἐπιπλα, ταξίδια, φάρμακα, καλλυντικά, τίς ποικιλώνυμες ὑπηρεσίες καλλωπισμοῦ ἢ ἐναντίον τῆς γήρανης, ἐνδαιτήματα δεύτερης καί τρίτης κατηγορίας, πλεούμενα, ἰατρικές ὑπηρεσίες, νομικές ὑπηρεσίες, οἰκονομικοτεχνικές ὑπηρεσίες, «ειδικῶν» στήν ὀργάνωση τῆς καθημερινῆς ζωῆς καί ἐργασίας. Κι ἕνα σωρό ἄλλα πράγματα, ὑλικά καί ἄυλα πού δέν γνωρίζω κἀν τήν ὑπαρξή τους καί τὰ ὅποια ὅλα μαζί διαμορφώνουν τόν καταναλωτικό διάκοσμο τοῦ σύγχρονου κόσμου. Μαζί καί τῶν δικῶν μας, τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας, τοῦ Νεοέλληνα καί τῆς Νεοελληνίδας.

Ἀλλά, ἄς δοῦμε, τί γίνεται μέ κάποια ἄλλα ἀγαθὰ, ἀπό τὰ ἀπολύτως ἀπαραίτητα γιά τή ζωή: Τόν ἀέρα πού ἀναπνέουμε, τό νερό πού πίνουμε, τήν εὐκρασία τῶν ἀέρων τῆς γῆς, τό φῶς, τήν ἀποχέτευση, τόν ἥλιο, τή σιγαλιά τῆς νύχτας, τόν ἕναστρο οὐρανό, τή δροσιά στήν κάψα τοῦ καλοκαιριοῦ, τήν ἡσυχία μέσα στήν τύρβη καί τή βαβούρα τῆς πόλης, τόν ἥσυχο ὕπνο, τόν τόπο γιά περπάτημα, τή σιέστα, τόν τόπο γιά ρέμβη. Ὅλα αὐτά, τὰ ἀπολύτως ἀπαραίτητα γιά τή ζωή, ἦταν δωρεά τῆς φύσης στόν ἀνθρώπο. Ἦταν, ἀλ-

λά σέ μεγάλο βαθμό ἔπαψαν νά εἶναι ἔγιναν κι αὐτά ἐμπορεύματα ἀκριβά πού τὰ συλλαμβάνουν οἱ κατάλογοι τοῦ Ἀλογοσκούφης καί τῶν ὁποίων ἡ κατανόηση κυρίως κατευθύνεται πρὸς τὰ ὑψηλότερα βαλάντια, ἐνῶ τὰ φτωχότερα τὰ στεροῦνται ἀπελπιστικά καί βολεύονται μέ χαφιές ἀπό δῶ κι ἀπό κεί, μέ ἀποδράσεις εὐκαιριακές, ἔξω ἀπό τήν καθημερινότητα.

Ὁ ἀγχωτικά διευρυνόμενος καταναλωτικός διάκοσμος, τόσο διευρυνόμενος πιά πού οἱ τρόποι ζωῆς δέν εἶναι παρά ἕνας τρόπος κατανόησης ὑποτάσσεται στή μεγιστοποίηση τῆς Μεγέθυνσης. Μεγέθυνση τῆς παραγωγῆς, μεγέθυνση τῶν εἰσοδημάτων πού ἐγκαλοῦν τή μεγέθυνση τῆς κατανόησης, ὥσπου νά γίνει μονόδρομος πού ἀποβάλλει συστηματικά ἄλλες κοινωνικές πρακτικές καί τίς συνάδουσες ἀξίες – τίς μὴ ἐμπορευματοποιημένες. Αὐτό εἶναι τό δῶρο τοῦ φιλελευθερισμοῦ στίς σύγχρονες κοινωνίες, καθὼς σφιχταγκυλιάστηκε μέ τήν καπιταλιστική παραγωγή, καί οἱ δύο μαζὶ πνίγουν τόν κόσμο.

ΣΟΦΑ

Ἐλεγα στήν ἀρχή ὅτι, γιά τή σύγχρονη Ἀριστερά καί γιά τή σύγχρονη Δεξιά, ὁ ὀρίζοντάς τους γιά τήν ὀργάνωση τῆς ἀντίστοιχης οἰκονομικῆς πολιτικῆς εἶναι ἡ οἰκονομική Μεγέθυνση. Στό πλαίσιο τῆς ὁποίας οἰκονομικῆς Μεγέθυνσης, ἡ Δεξιά προσπαθεῖ νά διασφαλίσει τή Μεγέθυνση τῆς καπιταλιστικῆς συσσώρευσης. Καί τή διασφαλίζει σέ ἔκταση παγκόσμια καί μέ ρυθμούς ἀνήκουστους, καταστρέφοντας κάθε ἀνάσα καί ρωγμὴ πού ἐρχεται ἀπό ἄλλους κόσμους. Ἐτσι ἀποδίδεται σέ κάθε ἀνθρώπο ἕνα πλασματικό πηλίκον: τό συνεχῶς μεγεθυνόμενο κατά κεφαλὴν εἰσόδημα, τήν αὐξουσα κατά κεφαλὴν κατανόηση καί τήν ὀλοκληρωτική ὑπαγωγή τῶν ἀνθρώπων στό σάλαγο τῆς κατανόησης.

...Καί ἡ Ἀριστερά ἐπίσης στό πλαίσιο τῆς ὁποίας οἰκονομικῆς Μεγέθυνσης προσπαθεῖ νά πετύχει ἰσχυρούς, εἰ δυνατόν, διανεμητικούς στόχους. Καί δέν τό πετυχαίνει ἢ ψαλίδι μονίμως ἀνοίγει, μολονότι δέν πεινάμε πιά. Μήπως θά ἔπρεπε ἡ Ἀριστερά νά ἀναδείξει μέ τήν πολιτική της ὄχι μόνον ὅσα προκύπτουν ἀπό τήν παραγωγή καί ὀδηγοῦν στήν Μεγέθυνση ἀλλά καί ὅσα τίθενται ἢ μποροῦν νά τεθοῦν ἔξω ἀπό τόν ὀρίζοντα τῆς Μεγέθυνσης, νά ἐπαναξιοδοτήσει πρακτικές ὑψηλῆς κοινωνικῆς ἀξίας ἀλλά σχεδόν μηδενικῆς ἐμπορευματορικῆς ἀξίας, ὅπως ἐπίσης νά δοθεῖ ἡ δυνατότητα στοὺς ἀνθρώπους νά ἐπινοήσουν καί ἄλλες, μὴ ἐκχρηματισμένες; Πρακτικές πού δέν ὀδηγοῦν στήν αὐτοκρατορία τῆς Αὐτοῦ Μεγαλειότητος τό Ἐμπόρευμα. Σάν κι αὐτές πού, παραδειγματικά, κατέγραψα πιό πάνω καί πού προκύπτουν ἀπό τή φιλαλληλία, τή συνεργασία, τή φιλότητα, τήν ἀφιλοκέρδεια, μέ τίς ὑψηλές κοινωνικές ἀξίες, νά πλήξει δηλαδή τήν καπιταλιστική συσσώρευση στόν πυρήνα της, τή Μεγέθυνση.

Ἡ καπιταλιστική συσσώρευση στηρίζεται στήν ἐκμε-

τάλλευση της παραγωγικής δύναμης των εργαζομένων, στην κάρπωση της υπεραξίας. Αυτό είναι τό «θαύμα» του φιλελευθερισμού. Όμως στηρίζεται επίσης στην έκμετάλλευση της φύσης. Σωστό κι αυτό. Δέν μπορεί νά ζήσει ο άνθρωπος παρά εκμεταλλεόμενος τή φύση, όπως επίσης δέν μπορεί νά υπάρξει καπιταλιστική συσσώρευση χωρίς εκμετάλλευση τής φύσης: νά εξαχθούν απ' αὐτήν καί νά χρησιμοποιηθοῦν νερό, μεταλλεύματα, ὑγρά καύσιμα, ἀέρια, ξυλεία, ἀγροί, κρέας, ψάρια, φρούτα, λαχανικά, ἔλαια, ὅ,τι τρώγεται γενικῶς, μαζί καί πέτρες, χαλίκια, ἄμμος.

Ἡ εκμετάλλευση τῶν ὀρίων τής εργατικῆς δύναμης μέ σκοπό τή συσσώρευση, ἀποδείχτηκε πολύ ἐλαστική παρά τίς πολλές μορφές πού ἔχει λάβει ἱστορικά. Ὅλο καί ἀναστέλλεται ἢ ἀναβάλλεται ἢ ἀποτίναξη τής ὑπαγωγῆς τής εργατικῆς δύναμης στή δυναστεία τοῦ

κεφαλαίου. Καί, βέβαια, αὐτή ἡ ὑπαγωγή δέν εἶναι μοίρα, μπορεῖ νά ἀνατραπεῖ. Ὅτιδήποτε εἶναι ἀνθρώπινο, μπορεῖ μέ ἀνθρώπινο τρόπο νά ἀνατραπεῖ, νά ἀλλάξει.

Ἀντίθετα, τά ὄρια τής εκμετάλλευσης τής φύσης ἀποδεικνύονται ἀνελαστικά. Ἡ ἐξάντληση τής φύσης ἔχει φτάσει στό σημεῖο νά ἀπειλεῖ ἀκόμα καί τίς καθόλου προϋποθέσεις τής ζωῆς πάνω στόν πλανήτη. Δέν θά ἔπρεπε ἡ Ἀριστερά τοῦτο τόν στόχο, τή διάσωση τής φύσης, νά τόν ἀναδείξει κατά προτεραιότητα, ὥστε μαζί μέ τή φύση νά σωθοῦν καί οἱ ἀνθρώποι; Ὅσο καί νά τό ψάχνουμε τό ζήτημα ἕνας εἶναι ὁ τρόπος: δραστική μείωση τής Μεγέθυνσης, πού συνεπάγεται, ἀφεύκτως, δραστική μείωση τής κατανάλωσης. Αὐτή θά ἦταν μιά νέα μορφή ἡγεμονίας τής Ἀριστερᾶς, νά ἀξιοδοτήσει ἕνα νέο καταναλωτικό ἦθος.

E.M. Cioran
Ο πειρασμός του υπάρχειν

Μτφρ. Δημήτρης Δημητριάδης

Σελ. 240, Τιμή 17,00 ευρώ
ISBN 978-960-7909-83-1

Υπάρχει μια θανάσιμη γνώση για τη ζωή, εκ γενετής καταστροφική, την οποία επικαλούνται και συγχρόνως απορρίπτουν τα δοκίμια αυτού του βιβλίου. Τούτο σημαίνει ότι αυτά αναπτύσσονται ως αλληλουχία από αμφιταλαντεύσεις, ως εικονογράφηση μιας εσωτερικής σύγκρουσης. Ο πειρασμός του υπάρχειν, είναι διαμαρτυρία κατά της νηφαλιότητας, παθιασμένη απολογία του ψεύδους, επιστροφή σε κάποιες σωτήριες μυθοπλασίες.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
SCRIPTA

Εκδόσεις SCRIPTA Α.Ε., Ασκληπιοῦ 10, ΑΘΗΝΑ, 10679.
Τηλ. ++30 210 3616528, Φαξ ++30 210 3616529.
E-Mail: scripta@hellasnet.gr, <http://www.scripta.gr>

Τά κείμενα του Γιάννη Βούλγαρη, της Μαρίνας Κόντη, του Γιάννη Παπαθεοδώρου, του Τάκη Πούλου και της Μαρίας Τζεβελέκου, σχετικά με τόν Γκράμσι, πού δημοσιεύονται σέ αυτό τό τεύχος του *Πολίτη*, αποτελούν έπεξεργασμένες μορφές των ανακοινώσεων τους στό συνέδριο μέ τίτλο «Ο Άντόνιο Γκράμσι στίς σημερινές κοινωνικές έπιστήμες και τή θεωρία». Τό συνέδριο, τό όποιο πραγματοποιήθηκε τήν Παρασκευή 30 Νοεμβρίου και τό Σάββατο 1 Δεκεμβρίου στό Πάντειο Πανεπιστήμιο, οργάνωσε τό Κέντρο Πολιτικών Έρευνών του Τμήματος Πολιτικής Έπιστήμης και Ίστορίας του Παντείου, υπό τή διεύθυνση του Γιάννη Βούλγαρη.

Πρίν είκοσι χρόνια Ο *Πολίτης* είχε κυκλοφορήσει δύο τεύχη-άφιέρωμα στόν Γκράμσι (ν. 78 και ν. 79, Άπρίλιος, και Μάιος 1987) μέ κείμενα του ίδιου του Γκράμσι και πολλών εύρωπαίων μαρξιστών. Έξακολουθούν νά είναι επίκαιρα.

«ΑΝΑΓΝΩΣΕΙΣ» ΤΟΥ ΓΚΡΑΜΣΙ ΜΙΑ ΑΝΑΔΡΟΜΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΟΠΤΙΚΗ ΤΗΣ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗΣ

του Γιάννη Βούλγαρη

1. Οί μεγάλοι στοχαστές, έπειδή είναι μεγάλοι, προσφέρονται σέ έπαναανάγνωση. Ο Γκράμσι διαβάστηκε και ξαναδιαβάστηκε όχι μόνο γιατί ήταν μεγάλος στοχαστής, αλλά και λόγω της φύσης του έργου του. Μιά αγωνιώδης αναζήτηση της πολιτικής, θεωρητικής και φιλοσοφικής έπαναθεμελίωσης του μαρξισμού στην κατεύθυνση της «φιλοσοφίας της πράξης». Ένωώ τόν άποσπασματικό και επώδυνο στοχασμό των Σημειώσεων, τήν άλλοτε δοκιμαστική, άλλοτε κρυπτογραφική διατύπωση των σκέψεων, στην προσπάθεια έπεξεργασίας νέων έννοιων ενός έργου in progress. Σήμερα ξέρουμε ότι οι κρυπτογραφικές διατυπώσεις δέν ήταν μόνο προκάλυμμα για νά ξεγελάσει τους ανθρωποφύλακες, αλλά ουσίας. Δέν αντικαθιστά όλο και πιό συχνά τόν όρο «ιστορικός ύλισμός» μέ τόν όρο «φιλοσοφία της πράξης» για νά ονοματίσει τόν μαρξισμό, από τό 1933 και ύστερα, για λόγους συνωμοτικούς. Άποδίδει μία ώριμανση του στοχασμού του, σηματοδοτεί μία αλλαγή προσέγγισης. Σήμερα ξέρουμε εγγύς ότι ή θεωρητική τροχιά των *Τετραδίων* είχε

παράλληλο πολιτικό κόστος σέ προσωπικό επίπεδο. Η διαφωνία του μέ τίς έσωτερικές εξελίξεις του ΚΚΣΕ τό 1926 και ή διαφωνία του στή γραμμή του «σοσιαλισμού» πού ή Κομμουνιστική Διεθνής υιοθέτησε και επέβαλε στό ΙΚΚ, άπομάκρυνε τους συντρόφους του μέσα στή φυλακή, έπιδεινώνοντας τήν έγκλεισμό.

2. Ο Γκράμσι λοιπόν, έπειδή ήταν σημαντικός στοχαστής και έπειδή παρήγαγε ένα ιδιότυπο έργο, ήταν έπιδεκτικός σέ παράλληλες και διαδοχικές αναγνώσεις. Οί «παράλληλες» δέν περιορίζονται στίς ένδοκομμουνιστικές «αναγνώσεις»: τόν επίσημο Γκράμσι του ΙΚΚ, τόν Γκράμσι των τροτσκιστών, τόν Γκράμσι των μαοϊκών, τόν Γκράμσι των «εργατικών συμβουλίων» και της κινηματικής εργατικής αυτονομίας, ή τόν Γκράμσι της σοβιετικής όρθοδοξίας. «Παράλληλες» έννοώ τίς αναγνώσεις από διαφορετικά ρεύματα σκέψης: φιλελεύθερης (π.χ. Norberto Bobbio), καθολικής (π.χ. A. Del Noce, G. Nardone) ή ακόμα συντηρητικής – άκροδεξιάς (π.χ. A. Benoist), για νά αναφέρουμε μερικές.

Έδώ θά άσχοληθώ όμως μέ τίς διαδοχικές στόν χρό-

νο «αναγνώσεις» του Γκράμσι. Θά ἐπιλέξω ἀπό αὐτές ἐνδεικτικά καί θά ὑπενθυμίσω τελείως συνθηματικά, κάποιες πού διατάσσονται στήν καμπύλη ἐθνικό-εὐρωπαϊκό-παγκόσμιο. Ἡ ἀλλιώς, μιά ἀναδρομή ἀπό τήν ὀπτική τῆς παγκοσμιοποίησης. Σκοπός μου δέν εἶναι νά προτείνω ἢ νά θυμίσω ἐρμηνεῖες τῶν γνωστῶν γκραμισιανῶν ἐννοιῶν. Ἄλλωστε, ἡ χαρτογράφηση τῆς διάδοσης τῶν «γκραμισιανῶν σπουδῶν» σέ διάφορες περιοχές τοῦ κόσμου μᾶς ἔχει δείξει ὅτι βασικά ἐπικεντρώνονται στίς ἐννοιες: ἡγεμονία, κοινωνία πολιτῶν, διανοούμενοι, μεταφραστικότητα τῶν λόγων, καί τίς συναφεῖς ἐννοιες παθητική ἐπανάσταση, φορντισμός καί ἀμερικανισμός, ὑπάλληλες τάξεις. Αὐτό πού ἐδῶ μέ ἐνδιαφέρει εἶναι νά ἀναδείξω τήν *ιστορική-πολιτική λειτουργία*, τήν *ιστορική-πολιτική στόχευση* πού εἶχε κάθε φορά ἡ χρήση τοῦ γκραμισιανοῦ ἐννοιολογικοῦ ὀπλοστασίου. Μέ ἄλλα λόγια, τό ἐρώτημα στό ὁποῖο προσπαθῶ νά ἀπαντήσω εἶναι: σέ ποιές πολιτικές-θεωρητικές συνθήκες καί μέ ποιές στοχεύσεις κατέφευγαν, ὅσοι κατέφευγαν, στή γκραμισιανή σκέψη. Τό ἐρώτημα καί ἡ ὀπτική εἶναι ἀπολύτως νόμιμη γιατί πρόκειται γιά ἔργο στό ὁποῖο ἡ πρακτική καί ἡ θεωρία ἐξ ἀρχῆς συλλαμβάνονται ὡς διαλεκτική ἐνότητα. Ὑπό αὐτό λοιπόν τό πρίσμα ἐνδιαφέρει τό πῶς ἀναδιατάχθηκαν καί πῶς ἐπανασυχετίστηκαν οἱ βασικές γκραμισιανές ἐννοιες στήν πορεία ἀπό τό ἐθνικό στό εὐρωπαϊκό καί τό παγκόσμιο.

3. Δέν ὑπάρχει ἀσφαλῶς πιά ισχυρή «ἀνάγνωση» ἐνός ἔργου ἀπό τήν ἐπιλογή καί τή συστηματοποίηση τῶν Σημειώσεων ἐνός συγγραφέα ἀπό τόν ἐπιμελητή. Ἡ θεματική ἐκδοση τῶν *Τετραδίων* (1948-1951), μέ τήν ἐπιμέλεια τοῦ Φελίτσε Πλατόνε καί ὑπό τήν οὐσιαστική καθοδήγηση τοῦ ἱστορικοῦ γενικοῦ γραμματέα τοῦ ΙΚΚ Παλμίρο Τολιάττι, ἀποτελεῖ λοιπόν τήν ἀρχική καί πιά σημαντική «ἀνάγνωση». Σήμερα ξέρουμε λεπτομερῶς πλέον τοῦς λαδυρίνθους τοῦ πολέμου καί τῆς Διεθνούς πού διέσχισαν τά *Τετράδια* μέχρι νά ἐκδοθοῦν.¹ Ἐπίσης, ἔχει σχηματιστεῖ ὀλόκληρη βιβλιογραφία γιά τή σχέση Γκράμσι-Τολιάττι. Ἀρχικά εἶχε ἀντιμετωπιστεῖ ὡς σχέση ταύτισης, κατά τό «Μάρξ καί Ἐνγκελς», γιά νά φτάσει στό ἄλλο ἄκρο, τίς τελευταῖες δύο-τρεῖς δεκαετίες, ὅταν ἐγινε μιά συστηματική προσπάθεια «ἀπονομιμοποίησης» τῆς κομμουνιστικῆς παράδοσης στήν Ἰταλία. Ὁ σταλινικός δήμιος Τολιάττι ἀπομόνωσε, στρέβλωσε κλπ., τόν φυλακισμένο καί ἀνήμπορο Γκράμσι. Οἱ τελευταῖες ἐργασίες γιά τόν Τολιάττι ἀποκαθιστοῦν τή σχέση τῶν δύο κομμουνιστῶν ἡγετῶν, σχέση πού γνώρισε στιγμές ἀπόκλισης (γράμμα τοῦ 1926 κατά τῆς σταλινικῆς πλειοψηφίας), ἀλλά πού στρατηγικά καί πνευματικά κινήθηκε στους ἴδιους ἄξονες. Σέ κάθε περίπτωση, ἡ πρώτη ἐκδοση τῶν *Τετραδίων*, ἡ λεγόμενη «θεματική», διαδόθηκε στόν κόσμο. Αὐτή γνωρίζουμε στά ἑλληνικά.²

Ἡ θεματική ἐκδοση τῶν *Τετραδίων* καί ἡ κυρίαρχη ἐρμηνευτική ὀπτική πού δόθηκε ἀπό τόν ἴδιο τόν Το-

λιάττι καί τοῦ διανοομένου τοῦ ΙΚΚ ἀποσκοποῦσε στήν «ἐθνικοποίηση» τοῦ ΚΚ καί τῆς στρατηγικῆς του. Θά μπορούσαμε νά θεωρήσουμε κατευθυντήρια γραμμή αὐτῆς τῆς ἀνάγνωσης τή διάσημη σημείωση τοῦ Γκράμσι «[μ]ιά τάξη διεθνοποιημένη καί μέτρο πού καθοδηγεῖ κοινωνικά στρώματα στενά ἐθνικά (διανοούμενοι), συχνά μάλιστα οὔτε κἀν ἐθνικά, ἀλλά τοπικά καί κοινοτικά (ἀγρότες), πρέπει νά «ἐθνικοποιηθεῖ» [...] ἡ προοπτική ὅμως παραμένει διεθνῆς» (*Τετράδιο 14*, Σημειώσεις γιά τόν Μακεβέλι). Διακρίνουμε ἐξάλλου καθαρά δύο περιόδους ὅπου τό αἶτημα ἔχει διαφορετικό περιεχόμενο λόγω τῶν διαφορετικῶν ἱστορικῶν συνθηκῶν τοῦ διεθνούς κομμουνιστικοῦ κινήματος. Πρῖν καί μετά τό 20ό Συνέδριο τοῦ ΚΚΣΕ, πρῖν καί μετά τόν Στάλιν. Δέν εἶναι ὁ χώρος νά ἀναθρῆξουμε στήν ἱστορία καί τήν ἰδιαιτερότητα τοῦ ΙΚΚ. Θυμίζω μόνο ὅτι τό μικρό παράνομο κόμμα ἐπί φασισμού ἄπο τήν ἀντίσταση κραταῖο καί μαζικό. Ἡ στρατηγική πρωτοτυπία καί ἑτεροδοξία ἔχει γεννηθεῖ ἀπό τίς ἰδιαιτερότητες τῆς Ἰταλίας καί τήν ἐμπειρία τοῦ φασισμού ὡς καθεστῶτος πού διεκπεραῖωσε τή μετάβαση ἀπό τόν φιλελεύθερο στόν ὀργανωμένο καπιταλισμό, ὀργανώνοντας τίς μάζες «ἀπό τά πάνω». Τά κλειδιά τῆς τολιαττικῆς στρατηγικῆς, πέρα ἀπό τόν ἄρρητο «ἱστορικό συμβιβασμό» μέ τήν ΧΔ πού ἐπιβαλλόταν ἀπό τίς γεωπολιτικές συνθήκες τῆς Γιάλτας, ἦταν «τό κόμμα νέου τύπου» καί ἡ «δημοκρατία νέου τύπου». Ἐνα κόμμα ὄχι ἐπαγγελματιῶν ἐπαναστατῶν, ἀλλά μαζική ἐκφραση τοῦ νέου δυνάμει ἡγεμονικοῦ συνασπισμοῦ τῆς ἐργατικῆς τάξης, τό ὁποῖο ἀκριδῶς ἔπρεπε, νά διεισδύσει σέ ὅλες τίς πτυχές τῶν ἐθνικῶν συνθηκῶν, νά παραγάγει μιά νέα σχέση διανοομένων-μαζῶν, νά ἐπεξεργαστεῖ μιά νέα ἀνάγνωση τῆς ἐθνικῆς κουλτούρας καί ἱστορίας. Ἡ ἐκδοση τῶν *Τετραδίων* ἀποτελεσε ὀργανικό στοιχεῖο αὐτῆς τῆς στρατη-

1. G. Vacca, «Togliatti editore delle lettere e dei Quaderni», στό G. Vacca, *Appuntamenti con Gramsci*, Carocci, Roma 1999.

2. Ἡ θεματική ἐκδοση δέν ἀναδεικνύει ὅλο τό μέγεθος τῆς ἑτεροδοξίας τοῦ Γκράμσι ὡς πρὸς τόν καθιερωμένο Μαξισμό-Λενισμό καί τήν πολιτική τῆς Διεθνούς, ὄχι μόνο τῆς ἐποχῆς τοῦ σοσιαλφασισμού, ἀλλά συνολικότερα. Πάντως δέν ἐγιναν παρά ἐλάχιστες ἐπεμβάσεις προκειμένου νά μὴν «σκοιντάψει» στίς ἀνοχές τοῦ σταλινισμοῦ καί τοῦ ζντανοφισμοῦ πού ἦταν τότε στό «φόρτε» τους καθώς ἡ πρώτη ἐκδοση ἐγινε στά χειρότερα χρόνια τοῦ Ψυχροῦ Πολέμου. Ἡ θεματική ἐκδοση, ὅπως θά σημειώσει ἀργότερα ὁ ἐπιμελητής τῆς χρονολογικῆς V. Gerratana, ἦταν μιά ἀπό τίς λογικές ἐπιλογές πού θά μπορούσε νά εἶχε κάνει καί ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας. Ἡ θεματική ἐκδοση δέν κρύβει δηλαδή κάποια «λογοκριτική» πρόθεση ἢ παρέμβαση τῶν ἐπιμελητῶν, ἀλλά συγκροτήθηκε προφανῶς μέ κριτήριο νά κάνει ἀναγνώσιμες τίς σημειώσεις ἀπό τό πλατύτερο κοινό ὀργανώνοντας τες σέ πέντε τόμους.

γικής. Ήταν κρίκος μίας δυνάμει ηγεμονίας. Ή ίδια ή οργάνωση της έκδοσης υπάκουε σέ αυτή τή στρατηγική ανάγνωση, αν μās επιτρέπεται ό όρος. Ό Γκράμι ως αντι-Κρότσε διαλέγεται και υπερβαίνει από τή σκοπιά του ιστορικού υλισμού τήν υψηλότερη έκφραση τής ιταλικής ιδεαλιστικής κοουλτούρας. Ό Γκράμι ως συνέχεια και κορύφωση τής προσοδευτικής δημοκρατικής ιταλικής διανόησης από τό Ριζορτζιμέντο και τόν αντιφασισμό ως τήν αντίσταση. Καί παράλληλα, ό Γκράμι ως λενινιστής πού θεωρητικοποιεί τήν ηγεμονία στίς έθνικές και σύγχρονες συνθήκες, προσφέροντας πολύτιμους θεωρητικούς άξονες για τήν πολιτική και τό κόμμα. Τελευταίο, αλλά ίσως και σημαντικότερο, ό Γκράμι ως θεμελιωτής τής διεκδικούμενης ιδιαιτερότητας του ΙΚΚ στο πλαίσιο του παγκόσμιου κομμουνιστικού κινήματος, στά στενότερα έστω περιθώρια πού άφηνε ό σταλινισμός στά πρώτα σκοτεινά χρόνια του Ψυχρού Πολέμου.

4. Βασικές γραμμές αυτής τής ανάλυσης θά συνεχιστούν και μετά τό 1956. Προέχουν όμως οι τομές. Μερικές θά πραγματοποιηθούν από τόν ίδιο τόν Τολιάτι ως τίς παραμονές του θανάτου του, τόν Αύγουστο του 1964. Οι τομές συναρτώνται μέ τρία κεφαλαιώδη ζητήματα: τήν επαναδιατύπωση τής «επικαιρότητας του σοσιαλισμού» στή Δύση —τήν αναγκαιότητα των «έθνικών δρόμων στο σοσιαλισμό» πού προϋποθέτουν ανοιχτά πλέον μία διαφορετική πολιτικο-θεωρητική θεμελίωση από εκείνη του μπλοσεβικισμού και του σοβιετικού κομμουνισμού— τήν επίγνωση τής ριζικής κρίσης του ένιαίου διεθνούς κομμουνιστικού κινήματος πού εκδηλώνεται ήδη από τίς άρχές του '60, μέ προέξαρχουσα τή σύγκρουση τής Σοβιετικής Ένωσης μέ τήν Κίνα. Στή δεκαετία όμως του '70, οι τομές θά γίνουν ρήγματα. Ό δυτικός μαρξισμός και ή πλειοψηφία των δυτικών ΚΚ διεκδικούν τήν ανεξάρτητη πολιτικο-θεωρητική ύπόστασή τους, ξεκόβοντας από τή σοβιετική παράδοση και «πατρωνία». Τό έργο του Γκράμι θά αποτελέσει βασική θεωρητική αναφορά τής ιστορικής αυτής διαδικασίας, θά επιστρατευτεί σέ αυτή τή νέα στόχευση. Πρόκειται για μία διττή κίνηση. Πρώτον, επικυρώνεται, χωρίς πλέον αναστολές, ό ιταλικός δρόμος στον σοσιαλισμό στο πλαίσιο τής επιβεβαίωσης των έθνικών δρόμων εν γένει. Ταυτόχρονα, αναδύεται μέσω αυτών, *μία νέα ιστορική διεθνική υποκειμενικότητα* πού υπήρχε μέν, αλλά πού αδύναμα ή αισχυντηλά αυτοαναγνωριζόταν ως τέτοια (ή καταγελλόταν από τόν σοβιετικό κομμουνισμό). *Ό δυτικός μαρξισμός και ή ευρωπαϊκή Άριστερά*. Στο πλαίσιο τους ανασυντάχθηκαν και αναξιοδοτήθηκαν οι μεμονωμένες πηγές: από τόν Λούκατς, τόν Κόρς και τόν Έρνστ, στήν κριτική θεωρία τής Φρανκφούρτης, τόν γαλλικό στρουκτουραλισμό, και τίς βρετανικές πολιτισμικές σπουδές. Ή «διεθνοποίηση» του ιταλικού κομμουνισμού πού έφτασε στή μέγιστη άκτινοβολία στα μέσα τής δεκαετίας '70 και ή διεθνοποίηση του Γκράμι (κυρίως ό

«έξευρωπαϊσμός» του Γκράμι) αποτέλεσαν βασικούς άγωγούς τής νέας αυτοσυνείδησης. Θά πρέπει νά προσθέσουμε ασφαλώς, μάλλον παρά τή θέλησή τους, τά κινήματα του '60 και τή διεθνοποίηση πού έπέφεραν, άντλώντας έμπνευση από άλλες πηγές του δυτικού μαρξισμού (όπως ό Μαρκούζε και ή κριτική θεωρία τής Σχολής τής Φρανκφούρτης). Μέ τήν εκ των υστέρων γνώση, θεωρώ ότι αυτές οι πολιτικές-πνευματικές εξέλιξεις και υποκειμενικότητες, αποτέλεσαν μία από τίς ουσιαστικές πηγές τής ευρωπαϊκής αυτοσυνείδησης πού συνέρρευσαν στο σχέδιο τής Ένιαίας Ευρώπης. Καί αντιστρόφως, ή κρίση και ή μειωμένη έπιρροή αυτής τής υποκειμενικότητας επέδρασαν στήν κάμψη του ευρωπαϊσμού κατά τά τελευταία χρόνια.

Σέ κάθε περίπτωση, στή δεκαετία του '70 τό έργο του Γκράμι κέρδισε τή μέγιστη προσοχή. Συνέβαλε σέ αυτό και ή νέα χρονολογική έκδοση των *Τετραδίων*, ή λεγόμενη κριτική έκδοση, τήν όποία έπιμελήθηκε ό σημαντικός ιταλός ιστορικός Βαλεντίνο Τζερατάνα. Ό Τζερατάνα συμπλήρωσε τήν έκδοση μέ ένα τεράστιο υποστηρικτικό υλικό, γεγονός πού έδωσε τήν ευκαιρία νέου κύκλου μελέτης του έργου. Τό ενδιαφέρον σέ αυτή τή φάση έστιάστηκε στον Γκράμι θεμελιωτή τής διαφορετικότητας τής Δύσης έναντι τής Άνατολής, όχι μόνο από τήν άποψη τής σοσιαλιστικής στρατηγικής, αλλά τής πολιτικής θεωρίας καθαυτής. Στο έπικεντρο ήρθαν οι «Σημειώσεις στον Μακιαβέλι» και όλο τό έννοιολογικό πλέγμα τής ηγεμονίας ως κλειδιού τής θεωρίας του Κράτους. Δηλαδή τό πρόβλημα τής έξουσίας στον άνεπτυγμένο καπιταλισμό, καθώς τό ιταλικό και τό γαλλικό ΚΚ είχαν πλησιάσει στον προθάλαμο. Έτσι, τό θεωρητικό ενδιαφέρον έστιάστηκε στις άλληλένδεται έννοιες κράτος-ηγεμονία-κοινωνία πολιτών —«πόλεμος θέσεων»—δημοκρατικός μετασχηματισμός-σχέση διανοουμένων και μαζών, σχέση κυβερνώντων και κυβερνωμένων-τό κόμμα ως «συλλογικός διανοούμενος» πού παράγει ηγεμονία χωρίς νά ταυτίζεται μέ τό κράτος-ό «ιστορικός συνασπισμός» πού αντικαθιστά βαθμιαία στα *Τετράδια* τό μοιραίο από ιστορικοθεωρητική άποψη μαρξιστικό δίπολο δομή και έποικοδόμημα. Μιλάμε για τήν περίοδο του ευρωκομμουνισμού και τήν ανάγνωση του Γκράμι ως θεωρητικού του. Αυτόν γνωρίσαμε στήν Ελλάδα και γι' αυτό δέν χρειάζεται νά έπιμείνουμε ιδιαίτερα. Στήν Ίταλία έδωσε δυναμικά τό παρόν μία νέα γενιά γκραμοσιανών διανοουμένων, όπως οι F. De Felice, G. Vacca, B. De Giovanni, L. Paggi, οι όποιοι «συνομιλούν» σταθερά μέ γκραμοσιανούς άλλων χωρών, όπως ό J. Texier, ό H. Portelli και κυρίως ή Ch. Buci- Glucksmann από τή Γαλλία, ή ό E. Laclau, ή Shantal Mouffe, ό D. Sassoon, ή Anne Showstack από τή Βρετανία. Οι αναφορές είναι ένδεικτικές και θυμίζουν μερικά όνόματα πού έγιναν γνωστά ως τήν Ελλάδα. Παράλληλα ό Γκράμι γονιμοποιούσε άλλες θεωρητικές προσεγγίσεις. Άξίζει νά υπενθυμίσουμε τή μάλλον «έπεισοδιακή» και αντιφατι-

κή συνάντηση με τον γαλλικό στρουκτουραλισμό του Άλτουσέρ και του Πουλαντζά, το έργο των οποίων συνέβαλε έντονα στην δημοφιλία του Γκράμι. Όπως επίσης και την επίρροή που άσκησε ο Γκράμι στην Βρετανία μέσω των «πολιτισμικών σπουδών» και του έργου διανοουμένων όπως ο R. Williams, E.P. Thompson, R. Hoggart, St. Hall. Θά πρέπει εδώ να προσθέσουμε και τον Έρικ Χομπσμπάουμ, ο οποίος λόγω της σταθερής παρουσίας στην Ιταλία και της σχέσης του με το ΙΚΚ λειτουργούσε ως ζωντανή πολιτισμική γέφυρα μεταξύ των δύο χωρών.

Τήν ίδια περίοδο, ο Γκράμι άσκησε ιδιαίτερη επίρροή σε διανοούμενους κύκλους της Λατινικής Αμερικής. Ήταν μία κρίσιμη εποχή που η Άριστερά της περιοχής είχε γνωρίσει δύο ιστορικές και στρατηγικά αντιδιαμετρικές ήττες: στη Χιλή με την άνατροπή του δημοκρατικού δρόμου του Άλιέντε και σε μία σειρά χώρες με τις άποτυχίες του «κουβανέζικου δρόμου» και του γεβαρισμού. Η επάνοδος των άυταρχικών καθεστώτων, οι διωγμοί και οι έξορίες, έφεραν στην επιφάνεια τη σημασία της Δημοκρατίας και την αλληλένδετη σχέση της με τις κοινωνικές μεταρρυθμίσεις στις ειδικές συνθήκες της Λατινικής Αμερικής. Σε αυτή την άναζήτηση κλήθηκε να συμβάλει η γραμμασιανή θεώρηση. Στόχος ήταν η άποτίναξη του παραδοσιακού κομμουνιστικού δογματισμού, η πάλη για την ήγεμονία στο πεδίο της δημοκρατίας ώστε να άνακοπεί η ιστορική κατάρα των άλλεπάλληλων δικτατοριών, ο θεωρητικός-πρακτικός προβληματισμός για τις δυνατότητες συνάντησης των διανοουμένων με τις μάζες με τρόπο διαφορετικό από αυτόν που επέβαλε η κυριαρχία του λατινοαμερικανικού έθνικολογισμού τύπου Περόν.

5. Έκτοτε οι εποχές έχουν άλλάξει, μαζί και η πολιτική. Στο προσκήνιο έχουν έλθει η παγκοσμιοποίηση, ο μεταφορντικός ψηφιακός μετασχηματισμός του καπιταλισμού, η άλλαγή των παγκόσμιων συσχετισμών με τον πρωταγωνιστικό ρόλο έξωδυτικών χωρών. Και από την άλλη, η Άριστερά όλων των ειδών έχει δοκιμάσει μία ήττα-ύποχώρηση ιστορικών διαστάσεων. Έντούτοις, ο Γκράμι συνεχίζει το ταξίδι του στον Κόσμο. Συνεχίζει να μεταφράζεται, φτάνοντας πλέον τις 33 γλώσσες πέρα από τα ιταλικά, ενώ η πρόσφατη διάδοσή του σε πνευματικούς κύκλους άραβικούς και ισλαμικούς (Πακιστάν, Ινδονησία) προσθέτει καινούργιες γλώσσες. Η σχετική με το έργο του βιβλιογραφία που παράγεται κατ' έτος προέρχεται κατά το ήμισυ από εκτός της Ιταλίας πηγές. Κοντολογίς, είναι πλέον ένας κλασικός. Έκτός από την πολιτική έπιστήμη και θεωρία, το έννοιολογικό του όπλοστάσιο εμφανίζεται σε πολλά και διαφορετικά έπιστημονικά πεδία.

Η διάχυση του γραμμασιανού έργου σε διαφορετικά πολιτικά-πολιτισμικά περιβάλλοντα όφείλεται σε κοινά προβλήματα που δημιουργήσαν οι ιστορικές μεταβολές. Πνευματικοί-πολιτικοί κύκλοι έξωδυτικών χωρών άνα-

ζητούν εργαλεία και υποδείξεις για την έθνική στρατηγική της χώρας τους στη «νέα παγκόσμια τάξη» μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου και την κατάρρευση του σοβιετικού κομμουνισμού. Το κενό που άφησε ο τριτοκοσμικός φιλοσοβιετικός άντιμπεριαλισμός θέτει ζητήματα άνασύνταξης της έθνικής κουλτούρας, της σχέσης διανοουμένων-μαζών, ζητήματα στα όποια δεν άπαντούν οι φόρμουλες του μαρξισμού-λενινισμού ή του άραβικού σοσιαλισμού. Στο ίδιο πλαίσιο θα πρέπει να τοποθετήσουμε και το όποιο ένδιαφέρον παρουσιάζεται στις μεγάλες «πατρίδες» του κομμουνισμού του 20ού αιώνα, καθώς έχει ήδη άναγγελθεί ή μετάφραση των *Τετραδίων* στα ρωσικά και εκδόθηκε ήδη στα κινεζικά το σύνολο των *Γραμμάτων από τη φυλακή*.³ Όμως, η πρόσφατη διάδοση δεν άναπαράγει άπλως σε άλλα γεωγραφικά-πολιτισμικά πλαίσια το ένδιαφέρον για τον Γκράμι ως θεωρητικού του «έθνικολογικού στοιχείου» και του έθνοκρατικού ρόλου των διανοουμένων. Άκόμα και αν ξεκινά από αυτό, συναντά στις νέες συνθήκες τους προβληματισμούς για την παγκοσμιοποίηση, τα χαρακτηριστικά και την πολιτική δράση στο πλαίσιο της.

Ο φωτισμός των *Τετραδίων* υπό το πρίσμα της παγκοσμιοποίησης δεν είναι κάποια παρακινδυνευμένη ή έκδιαστική «ανάγνωση». Πρόκειται για τον στοχασμό ενός μαρξιστή διεθμιστή, ο οποίος θεωρεί ως βασική αίτια της κρίσης του μεσοπολέμου την «άντίθεση μεταξύ του κοσμοπολιτισμού της οίκονομίας και του έθνικισμού της πολιτικής». Σε αυτή τη βάση θεωρεί ότι έχει εκδηλωθεί μία οργανική κρίση του μοντέρνου κράτους, την όποια δεν διασάξει να παραλληλίσει με την πνευματική-πολιτική κρίση που σημάδεψε την έξοδο από τον Μεσαίωνα και από τη «χριστιανική Ευρώπη». Κοντολογίς, άλλαγή ιστορικής εποχής. Με αυτή τη βαρύτητα, άναλύει έναν αιώνα ιστορίας και πολιτικής, έξεταζοντας την εμφάνιση της μαζικής πολιτικής και των μαζικών κομμάτων (πέρασμα από τον «πόλεμο κινήσεων» στον «πόλεμο θέσεων»), άναγνωρίζει τη γνωσεολογική και πολιτική τομή που επέφερε ο μαρξισμός και η Οκτωβριανή Έπανάσταση, αλλά κρατά όλο και μεγαλύτερες άποστάσεις από τη σταλινική εξέλιξη θεωρώντας-την μορφή κράτους που παραμένει στο οίκονομικο-συντεχνιακό επίπεδο χωρίς να έχει ικανότητα ήγεμονίας. Άντιθέτως διαβλέπει την ήγεμονική δυναμική των ΗΠΑ, του άμερικανισμού-φορντισμού, ως κέντρου πλέον της διεθνοποίησης νέων κοινωνικών παραγωγικών σχέσεων και πολιτισμικών μετασχηματισμών. Μία άθθεντική «παθητική επανάσταση», δηλαδή μία ήγεμονική διεύθυνση των νέων συνθηκών του οργανωμένου καπιταλισμού («πέρασμα από τον οίκονομικό άτομισμό στην προγραμματισμένη οί-

3. Vacca G./Schirru G. (έπιμ.), *Studi gramsciani nel mondo 2000-2005*, Mulino, Bologna 2007.

κονομία») από την αμερικανική κυρίαρχη καπιταλιστική τάξη, ή όποια θα επιβληθεί με τόν έναν ή άλλο τρόπο στην Ευρώπη. Μέσα σέ αυτή τήν ιστορικο-πολιτική ανάλυση του παγκόσμιου πλαισίου, ο Γκράμσι τοποθέτησε τίς εθνικές εξελίξεις, καθιερώνοντας μία προσέγγιση έστιασμένη συνεχώς στή διαλεκτική εθνικού-ύπερεθνικού, εθνικού-παγκόσμιου, και παράλληλα συνδέοντας συνεχώς τήν ανάλυση τών διαδικασιών με τήν πολιτική στρατηγική.

Κατά τούτο συνεχίζει νά προσφέρει μία μέθοδο και μία αναλυτική προσέγγιση τής σχέσης εθνικού-παγκόσμιου πού μπορούν νά φανούν χρήσιμες προκειμένου νά προσανατολιστούμε στό πέλαγος πλέον τής περί τήν παγκοσμιοποίηση φιλολογίας. Αν θέλαμε νά βάλομε ένα γραμμιανό «μότο» κάτω από τόν τίτλο παγκοσμιοποίηση, θά μπορούσαμε νά διαλέξουμε: άξεδιάλυτη σύνδεση τής *ανάλυσης τών διαδικασιών παγκοσμιοποίησης* με τήν *πολιτική στρατηγική*. Καί ταυτόχρονα, ή σχεδόν αυτόνομη, γιά όσους έχουν έπαφή με τό γραμμιανό έργο, συνθήκη: τά έναλλακτικά ήγεμονικά σχέδια γιά νά είναι άξια του όνόματός τους, διαμορφώνονται ως απάντηση στίς πιό προωθημένες και δυναμικές εκδηλώσεις τής ήγεμονίας τών κυρίαρχων τάξεων. Αποδέχονται δηλαδή τό πεδίο αντιπροτείνοντας τήν έναλλακτική ήγεμονία. Ο αμερικανισμός και όχι ή ΕΣΣΔ ήταν γιά τόν Γκράμσι ή πραγματική ήγεμονική πρόκληση.

Θά επιχειρήσω ώστόσο άλλο ένα βήμα, έπισημαίνοντας σχεδόν άξιωματικά, όρισμένα κρίσιμα σημεία γιά τήν ανάλυση τών διαδικασιών παγκοσμιοποίησης τά όποια πιστεύω ότι θυμίζουν ανάλογες μεθοδολογικές έπιλογές του Γκράμσι.

(α) *Η σχέση παγκοσμιοποίησης-έθνικού κράτους δέν είναι «μηδενικού άθροίσματος».* Η παγκοσμιοποίηση μετασχηματίζει τό Κράτος, ένισχύοντας κάποιες πλευρές του και αδυνατίζοντας άλλες. Ο Γκράμσι αντιμετώπιζει τό εθνικό κράτος ως πεδίο στό όποιο δομούνται πρόσκαιρα και άσταθώς, σχέσεις ισχύος εθνικού και παγκόσμιου χαρακτήρα, «συνδυασμοί εθνικού -παγκόσμιου» κατά τίς λέξεις του. Κατά τή γνώμη μου, ή ιστορική κοινωνιολογία, με τήν έπίγνωση ότι «οί κοινωνίες είναι πιό μπερδεμένες από τίς θεωρίες μας γι' αυτές», σωστά επιχειρεί σήμερα νά θεωρητικοποιήσει τίς σχέσεις αυτές με έννοιες πού θέλουν νά αποδώσουν τή χαλαρότητα τών συνδυασμών και τήν έξάρτησή τους από τίς συγκεκριμένες κάθε φορά ιστορικές συνθήκες. Ως παραδείγματα θά έφερνα τό κοινωνικό-χωρικό και όργανωτικό μοντέλο τών πηγών τής κοινωνικής ισχύος οικονομικού, πολιτικού, στρατιωτικού και ιδεολογικού χαρακτήρα του Michael Mann, στόν όποϊον άνήκει και ή προηγούμενη φράση⁴ ή τήν έννοια τής συσκευασίας έπικρατίας, έξουσίας και δικαιωμάτων πού προτείνει ή Saskia Sassen στό πρόσφατο όμότιτλο βιβλίο της.⁵

Σέ κάθε περίπτωση, αυτό πού θεωρούμε ακόμα εθνικό, έχει μεταβάλλει τή λειτουργία του υπό τήν επίδρα-

ση τής παγκοσμιοποίησης. Μας τό είχε πει ο Γκράμσι, μας τό λέει ή Sassen ως εξής: «Ο ιστορικών διαστάσεων μετασχηματισμός πού ονομάζουμε παγκοσμιοποίηση λαμβάνει χώρα έντός του εθνικού σέ μεγαλύτερη έκταση από αυτήν πού συνήθως άναγνωρίζουμε. Στο (έθνικό) έπίπεδο συγκροτούνται οι πιό σύνθετες έννοιες του παγκόσμιου, και τό εθνικό είναι συχνά ένας από τούς κομβικούς παράγοντες πού καθιστούν έφικτή και ενεργή τήν παγκόσμια διάσταση. [...] Οί μετασχηματισμοί αυτοί άποεθνικοποιούν ό,τι είχε συγκροτηθεί ως εθνικό, χωρίς όμως νά καθιστούν πάντα έμφανή τή μεταβολή [...] Τέτοιοι μετασχηματισμοί πρέπει συχνά νά άποκωδικοποιηθούν γιά νά γίνουν έμφανεϊς».⁶ Θά μπορούσαμε νά συνεχίσουμε σχεδόν χωρίς έννοιολογικό άλμα με τήν κλασική σημείωση του Γκράμσι, ο όποϊος θεωρώντας αυτόνομη όττι ή προοπτική του ήγεμονικού σχεδίου τών υπάλληλων τάξεων είναι διεθνιστική/οίκουμενική, σημειώνει ότι ο προοδευτικός χαρακτήρας τής πολιτικής δράσης έξαρτάται από «*τήν ικανότητα νά διακρίνει τό “διεθνές” και “ένοποιητικό” στοιχείο πού ένυπάρχει στήν εθνική και τοπιμιστική πραγματικότητα*» (Τετράδιο 13, Σημειώσεις γιά τόν Μακιαβέλι). Τό ήγεμονικό σχέδιο συνίσταται έπομένως στήν έπανεπεξεργασία τής εθνικής-τοπικής διάστασης υπό τό πρίσμα τής παγκοσμιοποιητικής/διεθνιστικής προοπτικής. Αυτή ή έπανεπεξεργασία συνιστά τό πεδίο στό όποιο συναντώνται στό πλαίσιο του εθνικού κράτους, οι διανοούμενοι με τά πολιτικά-κοινωνικά υποκείμενα πού άναγνωρίζονται στή διεθνιστική/οίκουμενική προοπτική (ρόλος τών διανοομένων στό *Ριζορτισμέντο*).

(β) Γιά τούς πιό πάνω λόγους, από τήν όπτική τής προοδευτικής στρατηγικής, ή παγκοσμιοποίηση δέν μπορεί νά αναλυθεί σάν άπλή γεωγραφική επέκταση/ανάθάμιση του χώρου τής καπιταλιστικής συσσώρευσης. Η ταξική δομή του παγκοσμιοποιημένου καπιταλισμού δέν μπορεί νά αναλυθεί *κατ' αναλογία* με εκείνη του εθνικού καπιταλισμού. Τέτοιες άναγνώσεις είτε καθιστούν τελείως άπόμακρα ως προς τήν πολιτική πράξη τά κέντρα ούσιαστικής ισχύος και έπομένως καταλήγουν σέ εθνικές στρατηγικές άπλής προσαρμογής, είτε προκρίνουν τήν άπλοϊκή «κινηματική λογική» πού είναι άνίκανη νά παραγάγει ήγεμονία (χρειάζεται νά υπενθυμίσουμε τή διάκριση πού κάνει ο Γκράμσι μεταξύ τών «όργανικών πολιτικών-κοινωνικών υποκειμένων» με ιστορική βαρύτητα από τή μία, και τών έμπειρικών συγκυριακών υποκειμένων ή κινημάτων ά-

4. Man M., *The Sources of Social Power*, Cambridge University Press 1986, σ. 4.

5. Sassen Saskia, *Territory, Authority, Rights. From Medieval to Global Assemblages*, Princeton University Press 2006.

6. *Ό.π.*, σ. 1.

πό την άλλη). Οι διαδικασίες παγκοσμιοποίησης, τά δικτα του παγκόσμιου καπιταλισμού, ακόμα και στίς πίο ολοκληρωμένες εκφάνσεις του όπως τό χρηματιστηριακό κεφάλαιο, σέ κάποια σημεία γειώνονται και έμπεδώνονται σέ έθνικούς ή κοινωνικούς χώρους στούς όποιους τά έθνικά-τοπικά ύποκείμενα ενός δυνάμει άντιγεμονικού σχεδίου έχουν πρόσβαση.' Μέ αυτή τήν έννοια οί έθνικές και οί τοπικές πολιτικές-κοινωνικές δυνάμεις έχουν γέφυρες και άμεσες συνδέσεις μέ τήν παγκοσμιοποιητική διαδικασία. Έπομένως, κρατώντας σταθερό τό γεγονός ότι τά (άντι)γεμονικά σχέδια δομούνται μέ βάση τή σχέση έθνικού-ύπερεθνικού και ό-τι ή βασική κατεύθυνση παραμένει ακόμα από τό έθνικό/τοπικό στό ύπερεθνικό, είναι έξίσου σαφές ότι άποκτά όλο και μεγαλύτερη σημασία ή συγκρότηση πολιτικών-κοινωνικών ύποκειμένων στούς κρίκους τής άλυσίδας από τό τοπικό στό ύπερεθνικό. Η Εύρωπαϊκή Ένωση άποτελεί τόν χώρο εκείνο όπου κρίκοι τής άλυσίδας έχουν μιά προφανή θεσμική «ύλικότητα» και γι' αυτό άποτελεί «έργαστήριο» άνάλυσης.

6. Αν τά προηγούμενα είναι σημεία εκκίνησης για τήν αναλυτική προσέγγιση τών σχέσεων έθνικού-τοπικού-παγκόσμιου, πώς συνδέονται μέ τίσ στρατηγικές δράσης, και μάλιστα μέ στρατηγικές πού έχουν τή φιλοδοξία ήγεμονίας από προοδευτική σκοπιά; Για ποιά και ποιανού ήγεμονία μιλάμε σέ συνθήκες όπου δέν ύπάρχει πλέον τό ιστορικό ύποκείμενο τής καθολικής άπελευθέρωσης πού λεγόταν έργατικό κίνημα; Όταν έπιπλέον δέν είναι νοητή ούτε άποδεκτή μιά γενική θεωρία, αναλυτική και πολιτική ταυτόχρονα, όπως θεωρήθηκε ό μαρξισμός (ή ό Μ-Λ); Όταν δέν ύπάρχει ό «μοντέρνος Πρίγκιπας», τό κόμμα πού ένοσαρκώνει τήν ήγεμονία ως κάτοχος τής γενικής θεωρίας και έκφραστής του ιστορικού κοινωνικού ύποκειμένου;

Και πάλι όδοδείκτες μόνο μπορούμε νά τοποθετήσομε. Άλλά τουλάχιστον ξέρουμε τό πολιτικό πεδίο. Από τή στιγμή πού ό παγκόσμιος ψηφιακός καπιταλισμός έχει ένοποιήσει υπό όρισμένους όρους τόν Κόσμο, ή έναλλακτική πολιτική στρατηγική έχει ως έπίκεντρο τή δημοκρατική διεύθυνση τής παγκοσμιοποίησης. Έπίκεντρο όχι μόνο πολιτικό αλλά και θεωρητικό καθόσον ύπονοεί ότι ό προοδευτικός λόγος πού διαμορφώθηκε στή βάση τών διακυβευμάτων τής Νεωτερικότητας (διαφωτισμός, Γαλλική Έπανάσταση, μαρξισμός) συνεχίζει νά διατηρεί τήν ισχύ του και νά συνδιαμορφώνει τό πολιτικό φάσμα τής σημερινής άναστοχαστικής Νεωτερικότητας. Τό έρώτημα είναι: πώς τά έμπειρικά κοινωνικά-πολιτικά ύποκείμενα ή κινήματα πού γεννώνται από τόν άνταγωνιστικό χαρακτήρα τών διαδικασιών παγκοσμιοποίησης μπορούν νά συσταθούν σέ πολιτικά ύποκείμενα και νά άρθούν στόν πολιτικό όρίζοντα πού φωτίζει ό γενικός στόχος τής δημοκρατικής διεύθυνσης τής παγκοσμιοποίησης. (Πολιτικά δέν σημαίνει μόνο κομματικά. Βρισκόμαστε σέ ένα θεωρητικό πεδίο όπου ή πολιτική περιλαμβάνει

άλλά δέν ταυτίζεται μέ τό κράτος-έθνος.) Τό έρώτημα μπορεί νά τεθεί και άλλως: μέ τί είδους κριτική γνώση πρέπει νά μολιαστούν τά έμπειρικά ύποκείμενα του άμεσου άνταγωνισμού ώστε νά συσταθούν σέ πολιτικά ύποκείμενα στόν όρίζοντα τής παγκοσμιοποίησης παρότι δρούν στό έθνικό-τοπικό; Σέ αυτό τό σημείο, νομίζω ότι τό ιστορικό προηγούμενο τής συνάντησης του μαρξισμού μέ τήν έργατική τάξη, τής συνάντησης, τών μαρξιστών διανοουμένων μέ τίσ έργατικές μάζες, τής συνάντησης τής θεωρίας μέ τόν έμπειρικό κοινωνικό άνταγωνισμό του καπιταλιστικού σχηματισμού, μπορεί νά βοηθήσει. Μας ύποδεικνύει ότι ή «κριτική γνώση» πού συστήνει πολιτικά ύποκείμενα περιέχει όπωσδήποτε τήν ιστορικότητα τής παρούσας πραγματικότητας, όπως λέει ό Ε.Ρ. Thomson, τούς όρους γέννησης και έπομένως τίσ προοπτικές μετασχηματισμού της από τά πολιτικά ύποκείμενα πού συνειδητοποιούν ότι ή δεδομένη πραγματικότητα δέν είναι ούτε φυσική ούτε τό «τέλος τής ιστορίας». Θα πρέπει όμως νά είναι σαφές ότι οί σημερινές συνθήκες δέν έξαντλούνται ούτε έρμηνεύονται μόνο μέ τόν καπιταλισμό και τόν άντικαπιταλισμό. Έχουν ξεδιπλωθεί όλες οί ιστορικές διαδικασίες πού συγκρότησαν τή Νεωτερικότητα (σχηματισμός κράτους, καπιταλισμός, έθνος, έξατομίκευση, εκδημοκρατισμός, εκκοσμίκευση) και σανάμα έχουν εκδηλωθεί όλες οί άντινομίες και οί σκοτεινές της όψεις: διάβρωση τής κρατικής έδαφικής κυριαρχίας, άποκλειστικές και μισαλλόδοξες έθνικές ταυτότητες, έργαλειοποίηση του όρθου λόγου και τής φύσης, άνδροκρατική κατασκευή τών έμφυλων ταυτοτήτων, έξατομίκευση στά όρια του ά-κοινωνικού, εκδημοκρατισμός χωρίς πολίτες. Ο άναστοχασμός τής Νεωτερικότητας από τήν άνωτέρω κριτική σκοπιά και σέ όλες τίσ διαστάσεις της είναι, νομίζω, ή «κριτική γνώση» για τήν πολιτική συγκρότηση τών έμπειρικών ύποκειμένων στήν προοπτική τής δημοκρατικής διακυβέρνησης τής παγκοσμιοποίησης. Περικλείει και συνδέει τήν άνάλυση τών μακροκοινωνικών διαδικασιών μέ τήν ιστορικότητα και τήν κριτική. Μπορεί έπομένως νά παραγάγει έναν ήγεμονικό πολιτικό λόγο στόν όποιο συναντώνται τό διανοητικό και τό μαζικό στοιχείο, οί όργανικοί διανοούμενοι μιας δημοκρατικής διεθνιστικής παγκοσμιοποίησης και οί μάζες. Συνάντηση τυπικά γκραμοσιανού τύπου.

7. Ό.π.

ΤΑ «ΤΕΤΡΑΔΙΑ ΤΗΣ ΦΥΛΑΚΗΣ» ΤΟΥ ANTONIO ΓΚΡΑΜΣΙ

Προ-θεωρητικές παραδοχές, θεωρίες για τή γλώσσα
καί γλωσσική πολιτική¹

τῆς Μαρίας Τζεβελέκου

Εἰσαγωγή

Εἶναι πάντα μεθοδολογικά προβληματικό νά ἀνατρέχει κανείς σέ κείμενα στοχαστῶν πού διατυπώνουν συνολικές προσεγγίσεις γιά τά κοινωνικά μορφώματα, γιά νά ἀναζητήσει καί νά ἐρμηνεύσει τίς ἀντιλήψεις τους γύρω ἀπό ὀρισμένα ζητήματα πού ἀποτελοῦν μέρος αὐτῶν τῶν κοινωνικῶν μορφωμάτων. Ὅχι μόνο γιατί ἡ γενικότερη προσέγγιση ρίχνει βαρειά τή σκιά της στά ἐπιμέρους ζητήματα, ἀλλά ἐπίσης γιατί ὁ στοχαστής ἀποδιαρθρώνει κατά κάποιον τρόπο τήν ἐσωτερική συνοχή ἑνός συγκεκριμένου πεδίου γιά νά ἐντάξει ἐπιλεκτικά ὀρισμένα ἀπό τά συστατικά του σέ μιά γενικότερη κοσμοαντίληψη πού ἔχει τή δική της συνοχή στό πλαίσιο τῆς ὁποίας τά συστατικά αὐτά ἀποκτοῦν διαφορετική σημασία. Ἐτσι οἱ ἀμφίδρομες πορείες ἀπό τό γενικό στό εἰδικό καί τό ἀντίστροφο εἶναι δυσδιάκριτες καί δύσκολα ἐρμηνεύσιμες.

Τό ζήτημα ἐμφανίζεται πῶς περίπλοκο ὅταν ἀποπειρᾶται κανείς νά ἐρμηνεύσει τή σκέψη τοῦ Γκράμσι γιά τή γλώσσα καί νά δεῖ πῶς αὐτή συγκροτεῖται, τόσο σέ ἀναφορά μέ τίς ἀντιλήψεις καί τίς θεωρίες γιά τή γλώσσα πού σημαδεύουν τήν ἐποχή του ὅσο καί σέ σχέση μέ τήν δική του κοσμοαντίληψη. Ὅχι μόνο γιατί ὁ Γκράμσι ἐνδιαφερόταν ιδιαίτερα γιά τή γλώσσα καί εἶχε ἀσχοληθεῖ μέ τή γλωσσολογία στά φοιτητικά του χρόνια —μερικοί μάλιστα ὑποστηρίζουν ὅτι ἔχει ἀναπτύξει μιά πρωτότυπη θεωρία γιά τή γλώσσα—² ἀλλά γιατί μέσα στή δική του ἀντίληψη τῆς κοινωνίας ἡ γλώσσα κατέχει κυρίαρχη θέση, πού εἶναι ἀρκετά διαφορετική ἀπό τή θέση πού τῆς ἀπέδιδαν μέχρι ἀρκετά πρόσφατα μερικές ἀπό τίς τρέχουσες μαρξιστικές ἀναλύσεις.

1. Ἀντιλήψεις γιά τά γλωσσικά ζητήματα: οἱ κυρίαρχες τάσεις

Κάνοντας, μέ βάση τά κείμενά του, μιά χοντρική ἀνασύσταση τῶν προσλήψεων πού εἶχε ὁ Γκράμσι ἀναφορικά τόσο μέ τίς θεωρίες ὅσο καί μέ τίς τρέχουσες ἀντιλήψεις καί πρακτικές γιά τή γλώσσα, θά σταθῶν στά ἐξῆς σημεῖα:

Σέ σχέση μέ τά καθαρὰ γλωσσολογικά ρεύματα, ἀναφέρεται συχνά στό νεο-γραμματικό πρότυπο, τό ὁποῖο συγκρότησε τήν ιστορικοσυγκριτική γλωσσολογία. Ἀπό τά γραπτά του μπορούμε νά συναγάγουμε ὅτι γνώριζε καλά τίς μεθόδους τοῦ προτύπου αὐτοῦ, καθῶς μαθήτευσε πλάι στόν Ματέο Μπαρτόλι (Matteo Bartoli). Τά πράγματα εἶναι πῶς συγκεκριμένα σέ σχέση μέ τόν δομισμό, μέ βάση τόν ὁποῖο συγκροτήθηκε ἡ γλωσσολογία ὅπως τήν ξέρουμε σήμερα, παρόλο πού ὁ δομισμός ἔχει ἐκλείψει ἐδῶ καί δεκαετίες καί ἀποτελεῖ πλέον μέρος τῆς παράδοσης. Εἶναι πιθανόν νά

1. Τά κείμενα τοῦ Γκράμσι πού συζητιοῦνται εἶναι δημοσιευμένα στά: Hoare, Q & G. N. Smith (ἐπιμ.) (1971) *Selection from Prison Notebooks of Antonio Gramsci* (1929-1935), στό ἐξῆς PN, ιδιαίτερα τά τμήματα μέ θέμα «The Study of Philosophy», σ. 323-377 καί «Problems of Marxism», σ. 378-472 Λονδίνο, Lawrence and Wishart· Ricci, F. (ἐπιμ.) (1975) *Gramsci dans le texte, Cahiers de prison*, ιδιαίτερα τό τμήμα μέ θέμα «Langue nationale et grammairre, Essai de Croce: cette table ronde est carrée» (1935), στό ἐξῆς CP, σ. 675-688, Παρίσι, Editions Sociales.

2. Γιά τό θέμα αὐτό βλ. τό ἄρθρο τοῦ Niels Helsloot (1989) «Linguists of all Countries...! On Gramsci Premise of Coherence», *Journal of Pragmatics* 13, 1989, 547-566.

γνώριζε ορισμένα στοιχεία του, καθώς διατηρεί τη διάκριση ανάμεσα σε *lingua* (γαλλ. *langue*) και *linguagio* (γαλλ. *langage*), όπου, σύμφωνα με τον Σωσσύρ, ο όρος *lingua* μπορεί να αναφέρεται τόσο σε μία συγκεκριμένη γλώσσα όσο και στον γλωσσικό κώδικα, ο οποίος πραγματώνεται μέσω της ομιλίας (*parole*), ενώ ο όρος *linguagio* αναφέρεται αφενός στη δυνατότητα να μεταδίδει κανείς μηνύματα, γλωσσικά ή μη γλωσσικά και αφετέρου στην πραγμάτωση των αφηρημένων κανόνων της *lingua*. Από τα συμφοραζόμενα μπορούμε να εικάσουμε ότι ο Γκράμισι επίσης γνώριζε –και διαφωνούσε– τις απόψεις του Μάρ (Marx, 1864-1934), του «έπιστημον» σοβιετικού γλωσσολόγου, σύμφωνα με τις οποίες η γλώσσα συνιστά ένα έποικοδόμημα της οικονομικής πραγματικότητας, ανάλογο με το θεομικό ή το πολιτικό σύστημα. Είναι πιθανόν, τέλος, ο Γκράμισι να γνώριζε τις αντιλήψεις του Μπαχτίν (Βολοσίνοφ) (Bakhtine [Volochinov], 1895-1975), του οποίου τα έργα εκδόθηκαν στα τέλη του '20 και στις αρχές του '30, καθώς οι απόψεις των δύο αυτών στοχαστών εμφανίζουν μιά αξιολογική συνάφεια αν όχι ταύτιση.³

Σε σχέση με τη φιλοσοφία, συζητά ορισμένες απόψεις του Κρότσε,⁴ σύμφωνα με τις οποίες η γλώσσα είναι η ατομική έκφραση, άρα δεν υπόκειται στις νόρμες της γραμματικής, αλλά στις αρχές της αισθητικής. Η πρόταση που αποτελεί άφορη για τη συζήτηση είναι η εξής: *Τό στρογγυλό τραπέζι είναι τετράγωνο*. Τό ερώτημα που τίθεται είναι γιατί η πρόταση αυτή δεν είναι αποδεκτή. Διαβάζοντας τά σχετικά κείμενα καταλαβαίνει κανείς ότι η διαφορά ανάμεσα στον Κρότσε και τον Γκράμισι⁵ δεν έγκειται μόνο στην αντίθεση «υποκειμενική» και «συλλογική» έκφραση, αλλά επίσης στο ότι υπήρχε άσυνφωμία ως προς τον όρο «γραμματική». Για τόν μέν Κρότσε η γραμματική είναι κατά πάσα πιθανότητα ή μορφολογία και ή σύνταξη. Κατά συνέπεια, ή πρόταση, ή οποία δεν παρουσιάζει προβλήματα στο επίπεδο της μορφολογίας και της σύνταξης, δεν μπορεί να απορριφθεί από τη γραμματική. Αντίθετα για τόν Γκράμισι ή γραμματική είναι κάτι πολύ γενικότερο που περιλαμβάνει και τη σημασιολογία, άρα έχει τη δυνατότητα να διατυπώσει τά κριτήρια που εξηγούν τη μή αποδοχή της εν λόγω πρότασης.

Σε σχέση πάλι με τη φιλοσοφία ο Γκράμισι συζητά, αναφερόμενος στον Παρέτο και τούς πραγματιστές, αντιλήψεις σύμφωνα με τις οποίες ή γλώσσα αποτελεί εμπόδιο στη γνώση, γιατί φέρει στους κόλπους της ίχνη από παλαιότερους, ακόμα και αρχαίους, τρόπους σκέψης και πρόσληψης του κόσμου.⁶ Αυτό δεν ήταν μόνο ένα φιλοσοφικό ρεύμα, αλλά επίσης ένα ρεύμα γλωσσικής πολιτικής που θά μπορούσαμε να τό ονομάσουμε «ρεύμα γλωσσικού καθαρισμού», που θά επέδιωκε να εξαφανίσει εκφράσεις όπως «ή ανατολή ή ή δύση του ήλιου, γιατί παραπέμπουν σε μιά πτολεμαϊκή αστρονομία, ενώ ή έπιστήμη έχει προχωρήσει σε διαφορετικά επιστημονικά παραδείγματα.

Σε σχέση με τά κινήματα γλωσσικού σχεδιασμού που αναπτύσσονται τήν εποχή εκείνη, συζητά αφενός τήν Έσπεράντο –τήν προσπάθεια να συγκροτηθεί μιά παγκόσμια τεχνητή γλώσσα που να έπιτρέπει τήν άπρόσκοπτη επικοινωνία μεταξύ των διαφορετικών γλωσσικών κοινοτήτων– και αφετέρου τις προσπάθειες συγκρότησης Πρότυπων Έθνικών Γλωσσών που να καλύπτουν τήν ποικιλία ή οποία οφείλεται τόσο στη γεωγραφική όσο και στην κοινωνική κατανομή των πληθυσμών.

Τό τελευταίο αυτό θέμα μπορούμε να πούμε ότι βρίσκεται στον πυρήνα της προβληματικής του Γκράμισι. Τό βασικό ερώτημα που θέτει είναι πώς μιά γλώσσα, μιά έθνική γλώσσα, μπορεί να συγκροτηθεί ως συνεκτική ένότητα που ρυθμίζει και ξεπερνά τήν άνομοιογένεια που προκαλείται από κοινωνικούς, γεωγραφικούς ή ατομικούς παράγοντες. Πάνω σ' αυτό τό βασικό ερώτημα άρθρώνονται οι σκέψεις του γύρω από ένα μεγάλο εύρος γλωσσικών θεμάτων, όπως είναι ή σχέση της γλώσσας με τήν πραγματικότητα, οι νεολογισμοί, ή γλωσσική ποικιλία, ή νόρμα και ή συγκρότηση της ρυθμιστικής γραμματικής και, τέλος, ή γλωσσική αλλαγή.

2. Η συγκρότηση μιās Πρότυπης Έθνικής Γλώσσας

Τό ζήτημα της συνοχής, της πρωταρχικής ένότητας της γλώσσας είναι ένα πάγιο ζήτημα που άπασχολεί όλους όσους σκέφτονται πάνω σε γλωσσικά θέματα, ανεξάρτητα από τις επιστημονικές, φιλοσοφικές ή πολιτικές καταβολές τους. Τό ερώτημα είναι εύλογο: Πώς ένα σύστημα τό οποίο συνεχώς αλλάζει με τό πέρασμα του χρόνου, τό οποίο παρουσιάζει μιά τέτοια άνομοιομορφία και δημιουργικότητα στο επίπεδο της χρήσης του μπορεί, παρόλα αυτά, να διατηρεί τή σταθερότητά του ώστε να έπιτρέπει τή επικοινωνία, άκόμη κι αν ή επικοινωνία είναι άτελής, άκόμη κι αν ή επικοινωνία γίνεται με τή μορφή της μετάφρασης;

Μέ άλλα λόγια, τό ερώτημα που τίθεται είναι πού πρέπει κανείς να αναζητήσει τά άμετάβλητα, τά σταθερά στοιχεία της γλώσσας. Στην ίδια τήν όμοιόστασή της, όπως έκανε για παράδειγμα ο Saussure και γενικά ο δομισμός, Σε γνωσιακές ή/και βιολογικές λειτουργίες που χαρακτηρίζουν τό ανθρώπινο είδος, όπως έ-

3. Για τό θέμα αυτό βλ. P. Ives 2004 *Gramsci's Politics of Language: Engaging the Bakhtin Circle and the Frankfurt School*, University of Toronto Press.

4. B. Croce 1902 «Η έποπτεία και ή έκφραση», από τό έργο *Estetica*, κεφ. 1 και 18, *Δευκαλιών* 18, μτφρ. Γ. Άνδρεάδης, 1977, 145-161.

5. CP, σ. 675-688.

6. PN, σ. 451 και 348-9, CP 348-9.

κανε, γιά παράδειγμα ὁ Τσόμοκι, μέ τήν καθολική γραμματική; Στίς λειτουργίες τῆς ἐπικοινωνίας, ὅπως ἔκανε ὁ κύκλος τοῦ Μπαχτίν, καί μέ διαφορετικό τρόπο οἱ σύγχρονες θεωρίες τοῦ λειτουργισμοῦ; Στήν ἐξω-γλωσσική πραγματικότητα, ἡ ὁποία ἀναπαρίσταται στή γλώσσα καί ἡ πρόσληψη τῆς ὁποίας προσδιορίζεται ἀπό αὐτήν; Σέ αὐτό τό σημείο θά μπορούσαμε νά παραθέσουμε ἕνα μακρὺ κατάλογο ἐρωτημάτων, οἱ διατυπώσεις τῶν ὁποίων ἀπηχοῦν τοὺς διαφορετικούς τρόπους μέ τοὺς ὁποίους τίθεται τό συγκεκριμένο ζήτημα.

Τόν Γκράμσι δέν τὸν ἀπασχολοῦν αὐτά τὰ ἐρωτήματα ἢ τὸν ἀπασχολοῦν στό βαθμὸ πού ἐπηρεάζουν τὴ διαδικασία πού ἀπασχολεῖ τὸν ἴδιο καί πού, ὅπως εἶπα προηγουμένως, εἶναι ἡ ἐδραίωση μιᾶς Πρότυπης Γλώσσας μέσα ἀπὸ τὴν ἐνοποίηση τῶν ποικιλιῶν τῆς. Οἱ ποικιλίες γιὰ τὸν Γκράμσι δέν ἀποτελοῦν πλοῦτο, ἀλλὰ φυγόκεντρες καί «παθολογικές» τάσεις πού καταλύουν τὴ συνοχή τῆς γλώσσας. Τέτοιες τάσεις εἶναι οἱ διάλεκτοι, ἡ γλώσσα πού ἀναπτύσσουν τὰ διαφορετικὰ κοινωνικά στρώματα, ἡ ἀργκό, οἱ νεολογισμοί, τὰ ἐπίπεδα ὕψους, οἱ συντεχνιακές γλώσσες καί οἱ ἰδιόλεκτοι, δηλαδή ὁ ἰδιαίτερος τρόπος πού ἐκφράζεται κάθε ἄνθρωπος ξεχωριστά. Ὁ ἐνοποιητικὸς παράγοντας γιὰ τὸν Γκράμσι δέν εἶναι ἡ γλώσσα αὐτὴ καθ' αὐτή, ἀλλὰ ὁ πολιτισμὸς, ὁ ὁποῖος ὁμαδοποιεῖ σέ διαφορετικὰ ἐπίπεδα τοὺς ἄνθρώπους πού μιλοῦν μέ τὸν ἴδιο τρόπο καί καταλαβαίνουν ὁ ἕνας τὸν ἄλλον.

Ἡ εἰκόνα πού δίνει ὁ Γκράμσι θά μπορούσε νά παρομοιαστεῖ μέ μιὰ πυραμίδα ὅπου στήν κορυφή τῆς ἔχουμε ἕναν ἄνθρωπο μέ τὴν προσωπικὴ του γραμματική, τὴν αὐθόρμητη γραμματικὴ πού ἀναπτύσσει στό πλαίσιο μιᾶς γλωσσικῆς κοινότητας καί ἡ ὁποία ἀντιστοιχεῖ στόν τρόπο πού σκέπτεται καί αἰσθάνεται. Σιγὰ σιγὰ κατεβαίνοντας ἕνα ἕνα τὰ σκαλιά τῆς πυραμίδας ἔχουμε ὁμαδοποιήσεις γλωσσικῶν κοινοτήτων μέ βάση μιὰ κοινὴ κουλτούρα. Αὐτὲς οἱ ὁμαδοποιήσεις σταδιακὰ διευρύνονται γιὰ νά φτάσουμε στή βάση τῆς πυραμίδας, ἡ ὁποία ἀντιπροσωπεύει τὴν Πρότυπη Γλώσσα, ἡ ὁποία ἐκφράζει τό εὖρος καί τὴν πολυπλοκότητα τοῦ πολιτισμοῦ.

Μέ βάση αὐτὴ τὴν εἰκόνα τῆς πυραμίδας μπορούμε νά καταλάβουμε ὀρισμένες σκέψεις τοῦ Γκράμσι, οἱ ὁποῖες ξεκίτουν τὸν σημερινὸ ἀναγνώστη. Τό ἀπόσπασμα πού θά διαβάσω εἶναι ἀπὸ τὰ *Τετράδια τῆς φυλακῆς* στό τμῆμα «Μελέτη τῆς φιλοσοφίας».⁷

«Ἐάν ἰσχύει ὅτι κάθε γλώσσα περιλαμβάνει τὰ στοιχεῖα μιᾶς ἀντίληψης τοῦ κόσμου καί τοῦ πολιτισμοῦ, ἰσχύει ἐξίσου ὅτι ἀπὸ τὴ γλώσσα κάποιου μπορούμε νά ἐκτιμήσουμε τὴ μεγαλύτερη ἢ τὴ μικρότερη πολυπλοκότητα τῆς ἀντίληψης τοῦ κόσμου. Κάποιος πού μιλάει μόνο μιὰ διάλεκτο, ἢ δέν καταλαβαίνει ἐπαρκῶς τὴν πρότυπη γλώσσα, ἀναγκαστικά ἔχει μιὰ πρόσληψη τοῦ κόσμου πού εἶναι λίγο ὡς πολὺ περιορισμένη καί ἐπαρχιακή, πού εἶναι ἀπολιθωμένη καί ἀναχρονι-

στικὴ σέ σχέση μέ τὰ μείζονα πνευματικὰ ρεύματα πού κυριαρχοῦν στόν κόσμο. Τὰ ἐνδιαφέροντά του θά εἶναι περιορισμένα, λίγο ὡς πολὺ συντεχνιακά καί οικονομίστικα, ὄχι καθολικά».

Θά μπορούσε κανεὶς εὐκόλα, υἱοθετώντας μιὰ ἀνθρωπολογικὴ ἢ γλωσσολογικὴ ὀπτική γωνία, νά ἀσκήσει ἔντονη κριτικὴ στίς ἀξιολογικὲς κρίσεις πού διατυπώνονται στήν παράγραφο πού μόλις διάβασα. Ὅμως θά ἦταν ἴσως πῶς ἐνδιαφέρον νά προσπαθῆσει κανεὶς νά καταλάβει τί ἀκριβῶς θέλει νά πεῖ ὁ Γκράμσι καί σέ ποιά συμφραζόμενα διατυπώνει τίς ἀπόψεις του. Πρέπει νά σκεφτοῦμε ἐπίσης ὅτι ὁ Γκράμσι κατάγεται ἀπὸ τὴ Σαρδηνία ὅπου μιλεῖται μιὰ ἐξαιρετικά ἀποκλίνοσα διάλεκτος σέ σχέση μέ τὴ γραπτὴ γλώσσα, καί αὐτό ἴσως νά ἀποτελοῦσε ἕνα ἐπιπλέον ἐμπόδιο στήν πορεία του.

Οἱ γλωσσολόγοι θεωροῦν ὅτι ἡ συνοχή τῆς γλώσσας εἶναι ἐνδοσυστημικὴ καί ὅτι ἡ χρῆση τῆς γλώσσας –ἢ ὁποιαδήποτε ποικιλία τῆς γλώσσας– εἶναι ἡ ἔκφραση ἑνὸς σταθεροῦ πυρήνα ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖται ἀπὸ κανόνες καί ἀρχές. Στόν πυρήνα αὐτό δέν ἔχουμε πρόσβαση παρά μέσω τῶν πραγματώσεών του.

Εἶναι σαφές ὅτι ὁ Γκράμσι δέν ἀναφέρεται σέ μιὰ τέτοιου εἶδους συνοχή, ὅπως καί δέν ἀναφέρεται σέ καμία *a priori* συνοχή. Γιὰ τὸν Γκράμσι ἡ συνοχή ἀναπτύσσεται ἱστορικά. Εἶναι ἡ ἔκφραση τῆς συνεννόησης ἀνάμεσα στοὺς ὁμιλητὲς μιᾶς γλώσσας καί σταθμίζεται μέ τό βαθμὸ σύγκλισης τῶν πρακτικῶν τους καί τῶν ἀντιλήψεών τους γιὰ τὸν κόσμο σέ μιὰ διαδικασία ὅπου ἀντίπαλες ὁμάδες ἀγωνίζονται γιὰ τὴν πολιτικὴ καί πολιτισμικὴ κυριαρχία. Κατὰ συνέπεια, τό γλωσσικό ζήτημα πού ἀναδύεται δέν τίθεται μέ γλωσσολογικούς ὄρους.

Ἔτσι, παρόλες τίς γλωσσολογικὲς του καταβολές, ὁ Γκράμσι ἀπομακρύνεται ἀπὸ τό ἐπιστημολογικὸ πλαίσιο τοῦ κύριου κορμοῦ τῆς γλωσσολογίας, ὅπως αὐτό εἶχε διαμορφωθεῖ στὰ τέλη τοῦ 19ου καί στίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα. Καί αὐτό εἶναι ἀναμενόμενο. Ἡ πορεία τῆς σκέψης τοῦ Γκράμσι καί ἡ πορεία τῆς γλωσσολογίας ἔχουν ἀντίθετη φορὰ. Ἡ γλωσσολογία ἤδη ἀπὸ τὸν 19ο αἰῶνα, ἐπιδιώκοντας τὴν αὐτονομία τῆς καί τὴν ἐδραίωση τῆς ἐπιστημονικῆς τῆς ὑπόστασης, ἀκολουθεῖ ἐπιστημολογικὲς ἀρχές πού ἀποσυνδέουν τὴ μελέτη τῆς γλώσσας ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ ἀλληλεπίδραση. Τό νεο-γραμματικὸ πρότυπο μέ τοὺς ἐνδοσυστημικούς κανόνες ἀλλαγῆς –τούς νόμους χωρὶς ἐξαιρέσεις– τείνει νά ταυτίσει τὴν ἐξέλιξη τῆς γλώσσας μέ τὴν ἐξέλιξη ἑνὸς φυσικοῦ ὀργανισμοῦ καί νά συγκροτήσῃ τίς μεθόδους του σέ ἀντιστοιχία μέ τίς μεθόδους τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν. Ὁ δομισμὸς, τό θεωρητικὸ πρότυπο πού διαδέχεται τό νεο-γραμματικὸ στίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα, παρότι διατυπώνει ὑποθέσεις πολὺ διαφορετικὲς ἀπὸ τό προκάτοχό του, ἐπικεντρώνεται ὡστό-

7. PN, σ. 325.

σο κι αυτό σ' ένα δομικό σχήμα τό όποιο ό Σωσσύρ όνομάζει «langue» και τό όποιο όρίζεται ως ένα άφηρημένο σύστημα αντίθεσεων. Τό σύστημα αυτό αποτελεί τό αντικείμενο τής γλωσσολογίας. Η σημασία του κάθε συστατικού του συστήματος δέν είναι έγγενής, δέν είναι δηλαδή θετικά προσδιορισμένη, αλλά όρίζεται μέ βάση τις σχέσεις πού διατηρεί μέ τά υπόλοιπα συστατικά πού ανήκουν στό σύστημα αυτό. Οί μεταβολές πού έπιτελούνται είναι ένδοσυστημικές. Πρόκειται για ένα αντικείμενο θεωρητικά κατασκευασμένο –πολλοί έχουν μιλήσει για μία κοπερνίκεια επανάσταση στόν τομέα τής θεωρίας τής γλώσσας– και, κατά συνέπεια, άπαλλαγμένο από όποιαδήποτε είδους πραγμάτωση, πού θά μπορούσε νά άλλοιώσει τήν όμοιογένειά του. Έτσι από τό πεδίο τής γλωσσολογικής έρευνας άπομακρύνεται ή όμιλία (parole), γιατί θεωρείται άτομική πραγμάτωση τής γενικής γλωσσικής ικανότητας και, κατά συνέπεια, περιλαμβάνει έτερογενή στοιχεία. Παράλληλα μέ τήν άτομικότητα, τήν ύποκειμενικότητα του όμιλητή, άπομακρύνεται και ή διυποκειμενικότητα, ότιδήποτε δηλαδή σχετίζεται μέ τήν έπικοινωνία και τις σχέσεις των ανθρώπων.

Είναι σαφές ότι μία τέτοιου είδους προσέγγιση άποκλείει τόσο τούς όμιλητές όσο και τήν ιστορία τους, και αυτό δέν θρρίσκει σύμφωνο τόν Γκράμσι. Ένδεικτικός τής διαφωνίας του είναι ό τρόπος πού χρησιμοποιεί τήν αντίθεση ανάμεσα στόν όρο lingua (langue) και στόν όρο linguaggio (langage), μέ τόν τελευταίο νά παίζει –σέ αντίθεση μέ τή δομιστική λογική– κυρίαρχο ρόλο στό πεδίο τής έρευνας. Σ' αυτό τό σημείο οι άπόψεις του συγκλίνουν μέ τις άπόψεις του κύκλου του Μπαχτίν, ό όποιος άσκει κριτική στόν θετικισμό των γλωσσολογικών έπιστημονικών παραδειγμάτων –και κατ' έπέκταση στόν ρωσικό φορμαλισμό, ό όποιος αναπτύσσεται σέ άναλογία μέ τόν δομισμό– άπορρίπτοντας τήν αντίληψη ότι ή γλώσσα ανάγεται σ' ένα άφηρημένο ιδεατό αντικείμενο. Έτσι ό Μπαχτίν δίνει έμφαση στην όμιλία, ύπογραμμίζοντας τήν κοινωνική τής ύπόσταση και θεωρώντας ότι ή όμιλία δέν είναι μία άτομική πραγμάτωση τής γλώσσας, αλλά είναι άρρηκτα συνδεδεμένη μέ τις συνθήκες έπικοινωνίας, οι όποιες μέ τή σειρά τους συνδέονται μέ τις κοινωνικές δομές.⁸ Άς σημειωθεί παρενθετικά ότι αυτές οι άντιλήψεις έμειναν στό περιθώριο για περισσότερο από πενήντα χρόνια για νά επανέλθουν σήμερα στό προσκήνιο μέ σύγχρονα γλωσσολογικά παραδείγματα πού, αντίθετα μέ τά προκάτοχά τους, έστιάζουν στις διεργασίες έκφορας του λόγου.

Είναι χαρακτηριστικό ότι ό Γκράμσι ξανασυναντά τις γλωσσολογικές του καταβολές όταν μιλά για τήν μεταφορική χρήση ή, άκριβέστερα, τή μεταφορική φύση τής γλώσσας. Σ' αυτό τό σημείο επικαλείται τις μελέτες του Μπρεάλ, ενός ιστορικού γλωσσολόγου πού έγραψε στα τέλη του 19ου αιώνα, και άσχολήθηκε μέ τις άρχές πού διέπουν τήν άλλαγή στην σημασία των λέξεων. Ο Μπρεάλ, σέ αντίθεση μέ τήν κυρίαρχουσα

έπιστημολογία του 19ου αιώνα, ή όποία ένσωμάτωνε τή γλωσσολογία στις φυσικές έπιστήμες και άναζητούσε άνάλογους τύπους κανόνων, ύποστήριξε ότι ή γλωσσολογία ανήκει στις κοινωνικές και ιστορικές έπιστήμες και, κατά συνέπεια πρέπει νά όρίσει κανόνες πού νά ταιριάζουν στην φύση της. Στο βασικό του έργο *Essai de sémantique. Science des significations* γραμμένο τό 1890 ύποστηρίζει ότι ή εξέλιξη του λεξιλογίου ανάγεται σέ μεγάλο βαθμό στην χρήση τής μεταφοράς.

Ο Γκράμσι υίοθετεί, χωρίς έπιφυλάξεις, τήν προσέγγιση του Μπρεάλ για νά μιλήσει για τήν ιστορικότητα τής γλώσσας. Λέει λοιπόν στα *Τετράδια τής φυλακής* ότι «ή σύγχρονη γλώσσα είναι μεταφορική σέ σχέση μέ τις σημασίες και τό ιδεολογικό περιεχόμενο πού οι λέξεις οι όποιες χρησιμοποιούμε είχαν σέ μία προηγούμενη φάση του πολιτισμού».⁹ Παρόλο πού ό Γκράμσι χρησιμοποιεί αυτή τήν προσέγγιση για νά άσκήσει κριτική σέ συγκεκριμένες πρακτικές και άπόψεις πού έκφράζονταν τήν εποχή πού έγραφε, δέν μπορούμε νά μή σημειώσουμε τήν ιδιαίτερη του διεισδυτικότητα σέ σχέση μέ τή γλώσσα. Τό νά δώσει μία τόσο κεντρική θέση στην μεταφορά –και νά μήν ύποστηρίξει, για παράδειγμα, ότι πρόκειται για ένα «παρασιτικό» φαινόμενο πού «θολώνει», κατά κάποιο τρόπο, τή σχέση ανάμεσα στην γλώσσα και τήν πραγματικότητα– σημαίνει ότι δέχεται τήν άυτονομία του γλωσσικού σημείου σέ σχέση μέ τήν άναφορά του. Δέχεται έπίσης ότι ή σημασία κατασκευάζεται και δέν είναι δεδομένη, ότι δέν ύπάρχει κυριολεξία, ότι οι λέξεις δέν έχουν τή σταθερότητα μιας έτικέτας, αλλά μετατοπίζονται άκολουθώντας μία όρισμένη πορεία και ότι ή γλώσσα, άρα και ή έπικοινωνία, είναι άμφίσημη και διαμεσολαβείται μέ άπεικονίσεις πού δέν ταυτίζονται.

Μέ άφετηρία αυτή τήν παραδοχή για τή μεταφορική φύση τής γλώσσας, ό Γκράμσι συνεχίζει στό ίδιο κείμενο: «Η άπουσία κριτικής και ιστορικής προοπτικής σέ σχέση μέ τό γλωσσικό φαινόμενο οδηγεί σέ πολλά σφάλματα τόσο έπιστημονικής όσο και πρακτικής φύσης». Μιλώντας για τά σφάλματα αυτά, άναφέρεται σέ όρισμένα ζητήματα, τά όποια σχετίζονται μέ τή δημιουργικότητα τής γλώσσας. Θά έστιάσω σέ δύο από αυτά. Ο Γκράμσι άσκει κριτική άφενός στους ύποστηρικτές τής ουτοπίας –όπως τήν χαρακτηρίζουν των τεχνητών, παγωμένων παγκόσμιων γλωσσών, έννοώντας φυσικά τήν Έσπεράντο. Άφετέρου, άναφερόμενος στό κίνημα των πραγματιστών, οι όποιοι θεω-

8. Βλ. ένδεικτικά Μ. Bakhtin (V. N. Volochinov) 1929, γαλλική έκδοση *Le marxisme et la philosophie du langage*, μτφρ. Μ. Yaguello, Editions de Minuit, Παρίσι, 1977· έπίσης Μ. C. Leps 2004 «Critical Productions of Discourse: Angenot, Bakhtin, Foucault», *The Yale Journal of Criticism*, τόμ. 17, Ν 2, σ. 263-286.

9. PN, σ. 450.

ροῦσαν τῆ γλώσσα πηγὴ σφαλμάτων καί ἤθελαν μιά μονοσήμαντη γλώσσα, ἄμεση ἀντανάκλαση τῆς πραγματικότητας, καί εἰδικότερα στὸν Παρέτο, ὁ ὁποῖος συγκρότησε ἓνα δικό του λεξικό μὲ «διαυγεῖς» καί «μαθηματικές» λέξεις, ἀσκει κριτικὴ στὴν εἰσαγωγὴ αὐθαίρετων νεολογισμῶν.¹⁰

Ὁ Γκράμι θεωρεῖ ὅτι ἡ γλώσσα δέν μπορεῖ νά διαχωριστεῖ ἀπὸ τίς μεταφορικές καί πυκνές σημασίες τῆς. Ὅπως λέει ὁ ἴδιος: «Ἡ γλώσσα μεταβάλλεται μὲ τὴ μεταβολὴ ὄλου τοῦ πολιτισμοῦ, μέσω τῆς κατάκτησης τοῦ πολιτισμοῦ ἀπὸ νέες κοινωνικές τάξεις καί μέσω τῆς ἡγεμονίας μιᾶς ἐθνικῆς γλώσσας σὲ βάρος ἄλλων γλωσσῶν. Ἡ γλώσσα πού σχηματίζεται ἀπορροφᾷ μὲ μεταφορικούς σχηματισμούς τίς λέξεις παλαιότερων φάσεων τοῦ πολιτισμοῦ».¹¹

3. Τὸ ζήτημα τῆς νόρμας καί ἡ ρυθμιστικὴ γραμματικὴ

Τὸ τελευταῖο θέμα πού θά θίξω σήμερα ἀφορᾷ τὴ συγκρότηση μιᾶς ρυθμιστικῆς γραμματικῆς, ἓνα θέμα πού ἀπασχολεῖ ιδιαίτερα τὸν Γκράμι. Πρὶν μιλήσω γιὰ τὸν Γκράμι, θά ἤθελα νά ὑπενθυμίσω μερικές γενικές παραδοχές πού θά βοηθήσουν ἰσως τὴ συζήτηση.

Πολλές περιγραφές τῆς γλώσσας συντάχθηκαν γιὰ νά προσδιορίσουν μὲ ἀκριβεία τὴ «σωστὴ χρῆση». Αὐτό πού ὀνομάζουμε «σωστὴ χρῆση» βασίζεται σὲ μιὰ νόρμα ἢ ὁποῖα προκρίνει ὀρισμένους μόνο ἀπὸ τοὺς σχηματισμούς πού χρησιμοποιοῦνται ἀπὸ τοὺς ὁμιλητὲς ἐνῶ ἄλλους τοὺς ἀπορρίπτει χαρακτηρίζοντάς τους ἀπρόσεκτους, ἐσφαλμένους ἢ χυδαίους. Ἔτσι, αὐτό πού ὀνομάζουμε «γραμματικὴ» ἐπωμίστηκε ἓνα διπλὸ ρόλο: ἀφενὸς νά περιγράψει πῶς εἶναι ἡ γλώσσα καί ἀφετέρου, δίνοντας προτεραιότητα σὲ μιὰ ὀρισμένη χρῆση, νά περιγράψει πῶς πρέπει νά εἶναι ἡ γλώσσα.

Ἡ ἀνάπτυξη τῆς γλωσσολογικῆς ἐρευνας τὸν 19ο αἰῶνα ὀδήγησε στὸν χωρισμὸ ἀνάμεσα στὴν ἐπιστημονικὴ μελέτη τῆς γλώσσας καί τὸν προσδιορισμὸ τῆς νόρμας τῆς. Ἀφενὸς, ἡ ἱστορικὴ γλωσσολογία ἔδειξε ὅτι οἱ ἐξελίξεις στὴ γλώσσα πολὺ συχνὰ προέρχονται ἀπὸ σχηματισμούς πού ἐμφανίζονται στὴ λαϊκὴ γλώσσα, ἢ σὲ τοπικά ἰδιώματα. Ἀφετέρου, εἶναι πλέον σαφές ὅτι οἱ βασικὲς γλωσσικὲς διεργασίες ἐμφανίζονται μὲ περισσότερη σαφήνεια σὲ ὁμιλίες πού θεωροῦνται ἐσφαλμένες, ὅπως ἡ παιδικὴ ἢ ἡ λαϊκὴ γλώσσα, παρά στὴ γλώσσα πού ἀκολουθεῖ τοὺς κανόνες τῆς ἐπίσημης νόρμας.

Μέσα ἀπὸ τὸ πρίσμα τῆς κοινωνιολογίας, κατὰ πάγια πρακτικὴ, ὁ βαθμὸς σύγκλισης ἢ ἀπόκλισης ἀπὸ τὴ νόρμα θεωρεῖται συνάρτηση τῆς κοινωνικῆς τάξης. Ἡ σχολὴ τοῦ Μπουρντιέ ἔχει ἐδραιώσει αὐτὴ τὴν ἀντίληψη, παρόλο πού ὑπάρχουν φωνές, ὅπως αὐτὴ τοῦ Μίλνερ,¹² πού ὑποστηρίζουν ὅτι ἡ φορὰ τῆς συνάρτησης δέν ἀνταποκρίνεται στὴν πραγματικότητα.

Ἀλλὰ δέν θέλω νά ἐπεκταθῶ σ' αὐτὰ τὰ θέματα γιατί δέν φαίνεται νά ἀπασχολοῦν τὸν Γκράμι. Ἐπιστρέφοντας στὴν εἰκόνα τῆς πυραμίδας πού χρησιμοποίησα προηγουμένως, ἀναρωτήθηκα τί ἐννοεῖ μὲ τὸν ὄρο «Πρότυπη Ἐθνικὴ Γλώσσα». Ἀναρωτήθηκα, δηλαδή, ἂν ἡ βάση τῆς πυραμίδας ἀντιστοιχεῖ στὴν πραγματικότητα μὲ τὴ γλώσσα τῆς ἐλίτ, τὴν καλλιεργημένη γλώσσα, ἢ ὁποῖα καλὸ θά ἦταν νά ἐπεκταθεῖ καί στὰ ὑπόλοιπα στρώματα τῆς κοινωνίας.

Ἡ ἀπάντηση πού δίνει ὁ Γκράμι στὸ ἐρώτημα αὐτό εἶναι σαφέστατα «ὄχι». Καί ἐδῶ πάλι βλέπουμε τὴ διεισδυτικότητα τοῦ Γκράμι σὲ σχέση μὲ τὴ γλώσσα.

Γιὰ τὸν Γκράμι κάθε ὁμιλητὴς ἔχει μιὰ ἀτομικὴ γραμματικὴ, ἢ ὁποῖα, ἐπειδὴ εἶναι ἀτομικὴ, ὀδηγεῖ σὲ κάποια ἀποσύνθεση. Αὐτὴ ἡ γραμματικὴ ὑπόκειται σὲ αὐθόρμητο ἔλεγχο ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους ὁμιλητὲς. Ὑπάρχει, μὲ ἄλλα λόγια, στὸ πλαίσιο μιᾶς γλωσσικῆς κοινότητας ἓνας πρῶτος ἀμοιβαῖος ἔλεγχος, μιὰ ἀλληλοεκπαίδευση καί μιὰ λογοκρισία, ἢ ὁποῖα ἐκδηλώνεται μὲ ἐκφράσεις τοῦ τύπου «Τί θέλεις νά πεις;», «Ἐξηγήσου» ἢ μὲ γέλιο, καρικατούρα ἢ κοροϊδία. Σύμφωνα μὲ τὸν Γκράμι αὐτὴ ἡ αὐθόρμητη ἀντίδραση εἶναι ἀνεπαρκῆς καί ἀποσπασματικὴ. Γι' αὐτὸ πρέπει νά συμπληρωθεῖ μὲ μιὰ ρυθμιστικὴ γραμματικὴ ἢ ὁποῖα –ὅπως λέει ὁ ἴδιος– «ἀναβαθμίζει τὴν ἀτομικὴ ἐκφραστικότητα γιατί δίνει ἓναν εὐρωστο καί ὁμοιογενὴ σκελετό στὸν ἐθνικὸ γλωσσικὸ ὄργανισμό τοῦ ὁποῖου κάθε ἄτομο εἶναι ἡ ἀντανάκλαση καί ὁ ἐρμηνευτὴς».¹³

Γιὰ τὸν Γκράμι, ἡ ὁμοιογένεια, ἡ συνοχὴ δέν εἶναι ἀπλή, δέν εἶναι τρέχουσα καί δέν εἶναι ἐπιστημονικὴ. Ἡ ρυθμιστικὴ γραμματικὴ δέν εἶναι ἀπλῶς ἡ διατύπωση μιᾶς καθιερωμένης νόρμας, ἀλλὰ εἶναι ἓνα ἱστορικὸ ντοκουμέντο, εἶναι, ὅπως λέει, ὁ ἴδιος «ἡ φωτογραφία μιᾶς συγκεκριμένης φάσης μιᾶς ἐθνικῆς συλλογικῆς γλώσσας ἱστορικὰ σχηματισμένης καί σὲ συνεχῆ ἐξέλιξη». Αὐτὴ ἡ γλώσσα θρῖσκεται «σὲ ἀντιπαράθεση μὲ παραδοσιακὲς μορφές καί σὲ ἀντιστοιχία μὲ τίς ὑπόλοιπες γλώσσες τοῦ κόσμου».

Βλέπουμε ὅτι γιὰ τὸν Γκράμι ἡ ρύθμιση –ἢ ἐθνικὴ γλώσσα– δέν εἶναι μιὰ τάξη πραγμάτων ἐπιβεβλημένη ἀπὸ πολιτικούς παράγοντες. Ἡ πρότυπη γλώσσα δέν ἀντιστοιχεῖ στὸ γνωστὸ ὄρισμό τοῦ Βάινραϊκχ (Weinreich) «μιὰ γλώσσα εἶναι μιὰ διάλεκτος πού διαθέτει στρατό καί ναυτικό», ἀλλὰ εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς κοινωνικῆς διαπραγματεύσεως καί μιᾶς παράδοσης, μιᾶς «πειθαρχίας στὴν ἱστορικότητα τῆς γλώσσας» –μιὰ μορφὴ τεχνικῆς πού ἐπιτρέπει στὸν ὁμιλητὴ νά ἐπαναλαμβάνει τὸ ἴδιο πράγμα, δηλαδή νά ἀκο-

10. PN, σ. 451.

11. PN, σ. 451-2.

12. J.Cl. Milner (1989) *Introduction à une science du langage*, Παρίσι, Seuil, σ. 72.

13. CP, σ. 676.

λουθει έναν κανόνα— σέ μιά ποικιλία διαφορετικῶν περιστάσεων —στό βαθμό βέβαια πού τά υπόλοιπα μέλη τῆς κοινότητας θεωροῦν ὅτι ἀκολουθεῖ τόν κανόνα— ὅλο αὐτό σέ σχέση μέ τή γλώσσα, ἡ ὁποία ἀπό τή φύση της δέν μπορεῖ νά παγιωθεῖ, γιατί ὅπως λέει χαρακτηριστικά ὁ Χόρροκς (Horrocks): «οἱ τέλεια προτυποποιημένες γλώσσες εἶναι μόνο οἱ νεκρές».¹⁴

Σήμερα μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι τό θέμα τῆς Πρότυπης Γλώσσας στήν Ἰταλία ὅπως καί σέ πολλά εὐρωπαϊκά κράτη, συμπεριλαμβανομένης καί τῆς Ἑλλάδας, ἔχει λίγο ὡς πολύ λυθεῖ. Ἡ Πρότυπη Γλώσσα δέν εἶναι πλέον μιά συγκεκριμένη ποικιλία ἀλλά μιά ὑπερκείμενη ἐνότητα μέ συνοχή μέσα σέ καθορισμένες παραμέτρους, ἡ ὁποία προσφέρει μιά γκάμα ἀπό ποικιλίες κατάλληλες γιά τόν προφορικό καί τόν γραπτό λόγο. Ἐνα *a contrario* σύμπτωμα αὐτῆς τῆς κατάστασης εἶναι ὅτι ἐκφράζονται πλέον ἐπίσημες πολιτικές πρακτικές πού προσπαθοῦν νά διατηρήσουν τήν ποικιλία τῶν διαλέκτων. Τό ἀναλυτικό πρόγραμμα, φέρ' εἰπεῖν, τῆς διδασκαλίας τῆς ἀγγλικῆς ἔχει μετατοπίσει τό κέντρο βάρους του ἀπό τά τυποποιημένα καί σέ μεγάλο βαθμό κατασκευασμένα «BBC English» σέ μιά πιά «φυσική» ποικιλία καί στίς κοινωνικές καί γεωγραφικές διαλέκτους, τουλάχιστον στά προχωρημένα ἐπίπεδα γλωσ-

σομάθειας. Στήν Ἰταλία, μέ πρωτοβουλία, ἄν δέν κάνω λάθος, τοῦ γλωσσολόγου Τούλιο ντέ Μάουρο (Tullio de Mauro) οἱ διάλεκτοι διδάσκονται στά σχολεῖα. Στήν Κάτω Ἰταλία διδάσκεται γιά παράδειγμα, ἡ Γκρίκο, ἡ γνωστή μιγαδική διάλεκτος, ἡ ὁποία τείνει νά ἐκλείψει. Μιά τέτοια πολιτική πρωτοβουλία σημαίνει ὅτι τό θέμα τοῦ κεντρικοῦ κορμοῦ τῆς γλώσσας δέν τίθεται πλέον μέ τούς ἴδιους ὅρους, μέ τήν ἴδια ἔνταση ὅπως τήν ἐποχή πού ἔγραφε ὁ Γκράμι.

Κλείνοντας, θά ἤθελα νά ἐπισημάνω ὅτι οἱ ἀποσπασματικές σκέψεις τοῦ Γκράμι γιά τή γλώσσα ἀντιστοιχοῦν σέ σύγχρονα θεωρητικά γλωσσολογικά ρεύματα πού θεωροῦν ὅτι ἡ ἐκφορά τοῦ λόγου σέ πραγματικές συνθήκες ἐπικοινωνίας εἶναι τό κλειδί γιά νά φτάσουμε στόν πυρήνα τῆς γλώσσας καί κατανοήσουμε τόσο τίς γλωσσικές ὅσο καί τίς γνωσιακές διεργασίες καί ἀπεικονίσεις.

14. Τζέφρυ Χόρροκς, 1997 *Ἑλληνικά, ἡ ἱστορία τῆς γλώσσας καί τῶν ὁμιλητῶν της*, εἰσαγωγή καί μτφρ. Μελίτα Σταύρου καί Μαρία Τζεβελέκου, Ἀθήνα, Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἑστίας», 2006.

ΤΑ ΘΕΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΚΘΕΣΗΣ ΙΔΕΩΝ ΣΤΙΣ ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΕΣ ΕΞΕΤΑΣΕΙΣ (1983-2001)

Δοκιμάζοντας τή γραμμασιανή έννοια του̃ κοινοṽ νοṽ

τῆς Μαρίνας Κόντη

Ὁ ἄρχοντας τῆς Παλὶς (*Le seigneur de la Palice*) ἦταν ἓνας Γάλλος στρατηγός πού σκοτώθηκε στὸν πόλεμο τῆς Παβίας τὸ 1525. Οἱ στρατιῶτες τοῦ συνέθεσαν ἓνα τραγούδι πρὸς τιμὴν του̃ μέ τὰ ἀκόλουθα λόγια: “ἓνα τέταρτο πρὶν πεθάνει ζοῦσε ἀκόμα...”. Ἡ Παλισιανὴ ἀλήθεια ἔγινε ἔτσι κοινὴ ἔκφραση γιὰ νὰ δηλώσει τὴν ἀυταπόδεικτη ἀλήθεια ἢ ὅποια εἶναι τόσο πρόδηλη πού δέν χρειάζεται καν νὰ ἐπισημανθεῖ.¹

Εἰσαγωγή

Τὸ κείμενο αὐτὸ εἶναι μέρος μιᾶς εὐρύτερης ἐρευνητικῆς ἐργασίας στὴν ὁποία εἶχαν μελετηθεῖ τὰ θέματα τῆς ἐκθεσης ἰδεῶν πού δόθηκαν στὶς εἰσαγωγικὲς ἐξετάσεις γιὰ τὸ Πανεπιστήμιο ἀπὸ τὸ 1983 μέχρι τὸ 2001, χρονιά πού ἐπισημῶς πλέον καταργοῦνται οἱ Δέσμες καὶ οἱ ὑποψήφιοι εἰσάγονται μέ τὸ νέο σύστημα.

Θὰ ἀναφερθῶ στὰ κεντρικότερα σημεῖα πού ἀναδείχθηκαν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνάλυσης ἐπικεντρώνοντας στὴν έννοια τοῦ *κοινοṽ νοṽ*, γραμμασιανῆς προέλευσης, μέ συγκεκριμένα παραδείγματα παρμένα ἀπὸ τὰ ζητήματα πού τέθηκαν στοὺς ὑποψηφίους αὐτὰ τὰ χρόνια.

Ἡ ἐκθεση ἰδεῶν, καὶ ἀπὸ τὸ 1992 «Ἐκφραση-Ἐκθεση», εἶναι τὸ μόνο μάθημα πού διαπερνᾷ ὅλο τὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα ξεκινώντας ἀπὸ τὸ Δημοτικὸ καὶ καταλήγοντας στὸ Λύκειο, τὸ μόνο μάθημα πού διαπερνᾷ ὅλες τὶς δέσμες ἢ τοὺς θεματικούς κύκλους κρίνοντας τὴν ἐπιτυχία τῶν μαθητῶν στὶς εἰσαγωγικὲς ἐξετάσεις γιὰ τὴν τριτοβάθμια ἐκπαίδευση.

Τὸ ἐνδιαφέρον μου ἐστιάζεται στοὺς μηχανισμούς πού διαμεσολαβοῦν (λεκτικούς, έννοιολογικούς, ἀξιακούς) γιὰ νὰ μεταφερθεῖ στοὺς ἀποδέκτες ἢ ἰδεολογία τοῦ *κοινοṽ νοṽ*. Κυρίαρχο ἐρώτημα εἶναι πῶς ὁ τρόπος διατύπωσης τῶν θεμάτων γίνεται πεδίο ἀναπαραγωγῆς τῶν κοινῶν παραδοχῶν, ἐλαχιστοποιώντας τὴ δυνατότητα κριτικῆς παρέμβασης καὶ ἀπομακρύνοντας στρατηγικούς διδακτικούς στόχους ὅπως ἡ πρωτοτυπία, ἡ δημιουργικότητα καὶ ἡ φαντασία, στόχοι οἱ ὅποιοι ὑπογραμμίζονται στὴ στοχοθεσία τοῦ μαθήματος στὰ -κατὰ καιροῦς- ἀναλυτικὰ προγράμματα.

1. Ἐννοιολογικὲς προσεγγίσεις

Πῶς ὀρίζεται ὁμοῦς ὁ *κοινός νοῦς*?² Τὸ ζήτημα τοῦ *κοινοṽ νοṽ* εἶναι ἀπὸ τὰ μεγάλα ζητήματα πού ὁ Γκράμσι, ἤδη ἀπὸ τὸ 1929, (ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν *Τετραδίων τῆς φυλακῆς*) προσπαθεῖ νὰ διερευνηθεῖ. Ξεφεύγει ἀπὸ τὶς φιλοσοφικὲς καταβολές τοῦ ὄρου καὶ τὸν μετασχηματίζει ριζικὰ εἰσάγοντας τὴν έννοια στὴν πολιτικὴ συζήτηση. Σκοπὸς του ἢ ἀνάδειξή τῆς σὲ λειτουργικὴ κατηγορία τῆς πολιτικῆς δράσης καὶ ἐρμηνευτικὴ τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας. Μιὰ ἀπὸ τὶς ὠρμότερες διατυπώσεις δρῖσκειται στὸ *Τετράδιο 24* (1934): «Κά-

1. A. Gramsci, *Selections from political writings 1921-1926*, μτφρ. Quintin Hoare, ἐκδ. Lawrence and Wishart, London 1978, σ. 504, σμ. 238. Ἡ γαλλικὴ λέξη *lapalis-sade* ἀποδίδεται ἐδῶ ὡς *Παλισιανὴ ἀλήθεια*.

2. Στὴν ἀγγλικὴ βιβλιογραφία ὁ ὄρος παρουσιάζεται ὡς *common sense*, στὴ γαλλικὴ ὡς *sens commun* καὶ διαφοροποιεῖται ἀπὸ τὸν ὄρο *lieux commun* (*κοινός τόπος*) πού, κατὰ τὴ Ruth Amossy, εἶναι ἡ μοντέρνα ἐκδοχὴ τοῦ ἀριστοτελικοῦ τόπου, ὅπως χρησιμοποιεῖτο στὴ ρητορικὴ. Ὁ ὄρος αὐτός, ἀναφέρει, μεταφέρεται, ἐκφράζεται διὰ μέσου μεγάλης ποικιλίας γλωσσικῶν τύπων. Μπορεῖ νὰ εἰπωθεῖ σὲ μιὰ περιγραφὴ, σὲ μιὰ χιλοειπωμένη ἀφήγηση. Μέσα σ' αὐτὸ τὸ ἤδη εἰπωμένο, ἤδη γνωστό, οἰκεῖο, πρέπει νὰ ξεχωρίσει κανεῖς δύο κατηγορίες: α) διατυπώσεις οἱ ὁποῖες συγκεντρώνουν γενικευτικὰ σχήματα, β) κοινωνικὲς ἀναπαραστάσεις οἱ ὁποῖες ἀναδεικνύονται στὸ λόγο μέ τρόπο ἀναμενόμενο. Ἡ πρώτη κατηγορία μένει πιστὴ στὸ ἀριστοτελικὸ κείμενο καὶ μπορεῖ νὰ ὀνομαστεῖ κρίση καὶ ἡ δευτέρη εἶναι αὐτὸ πού ἀποκαλοῦμε στερεότυπο καὶ σφρηλατεῖται τὸν 20ό αἰῶνα. (Ruth Amossy, *L' argumentation dans le discours*, Nathan, Paris 2000, σ. 108).

θε κοινωνικό στρώμα έχει τόν κοινό του νοῦ και τις κοινές του παραδοχές ὀρθοφροσύνης πού είναι τελικά ἢ πιά διαδεδομένη ἀντίληψη τῆς ζωῆς καί τοῦ ἀνθρώπου. Κάθε φιλοσοφικό ρεύμα ἀφήνει ἕνα ὑπόστρωμα κοινού νοῦ. Τοῦτο ἀποτελεῖ καί τήν ἀπόδειξη τῆς ἱστορικής του ἀποτελεσματικότητας. Ὁ «κοινός νοῦς» δέν εἶναι κάτι ἀκαμπτο καί ἀκίνητο ἀλλά τροποποιεῖται συνεχῶς, πλουτίζεται ἀπό ἐπιστημονικές γνώσεις καί ἀπό φιλοσοφικές γνώμες πού εἰσάγονται στά ἦθη. Ὁ κοινός νοῦς εἶναι τό φολκλόρ τῆς φιλοσοφίας καί βρίσκεται πάντοτε μεταξὺ τοῦ ἀληθινοῦ, τοῦ πραγματικοῦ φολκλόρ (ὅπως αὐτό γίνεται κοινά κατανοητό) καί τῆς φιλοσοφίας, τῆς ἐπιστήμης, τῆς οἰκονομίας τῶν ἐπιστημόνων».³

Ἡ λειτουργικότητα τῆς ἔννοιας ἀποδεικνύεται δραστηκὴ ὅταν ἐφαρμόζεται στήν πολιτική ἐπαναστατική δράση. Μιά νέα ἀντίληψη μπορεῖ νά εἶναι ἀποτελεσματική καθόσον μπορεῖ νά τροποποιήσει τή «μέση γνώμη» μιᾶς κοινωνίας δημιουργώντας νέους κοινούς τόπους. Σέ ἄλλο σημεῖο ὁ Γκράμσι ἀναφέρει: «Δέν σημαίνει ὅτι δέν περιέχει ἀλήθειες [ὁ κοινός νοῦς] ἀλλά εἶναι μία ἔννοια διφορούμενη, ἀντιφατική, πολυδιάστατη. Τό νά ἀναφερόμαστε σέ αὐτή σάν νά εἶναι ἡ λυδία λίθος τῆς ἀλήθειας δέν ἔχει νόημα. Μπορεῖ νά εἰπωθεῖ μέ βεβαιότητα ὅτι μία συγκεκριμένη ἀλήθεια ἐγινε ἀλήθεια τοῦ κοινού νοῦ γιά νά δειχθεῖ ὅτι διαδόθηκε πέρα ἀπό τά ὄρια τῆς τάξης τῶν διανοούμενων».⁴

Ὁ Γκράμσι δέν ταυτίζει τόν κοινό νοῦ μέ τήν ἀλήθεια· τό ἀντίθετο. Ὑπογραμμίζει τή σχετικότητα τῆς ἔννοιας, ἡ ὁποία ἐξαρτᾶται ὄχι μόνον ἀπό τή διαχρονικότητα (αὐτό πού ἦταν κοινός νοῦς χθές, σήμερα δέν εἶναι) ἀλλά καί ἀπό τή συγχρονικότητα (τάξεις, κοινωνικές ὁμάδες), ἀναδεικνύοντας καί τή λειτουργική της διάσταση, ἀφοῦ μπορεῖ νά ἀποβεῖ ἀποτελεσματική στή μεταβολή τῆς «μέσης γνώμης» μιᾶς συγκεκριμένης κοινωνίας, νά ἔχει δηλαδή καί τροποποιητική διάσταση· κάτι, βέβαια, πού τό συνδέει μέ τήν ἔννοια τῆς ἡγεμονίας.

Στόν ὀρισμό τοῦ Γκράμσι διαπιστώνεται ἕνα ἐνδιαφέρον στοιχεῖο. Ὁ κοινός νοῦς ἔχει κυρίως δύο διαστάσεις: μία, ἃς ποῦμε, συντηρητική, μή κριτική, πού συνδυάζεται μέ τή ἔννοια τοῦ φολκλόρ καί μία λειτουργική, ἃς τήν ὀνομάσουμε κριτική, ἀφοῦ, ὅπως ἀναφέρει, «πλουτίζεται ἀπό ἐπιστημονικές γνώσεις» καί μπορεῖ νά γίνει μία «νέα ἀντίληψη» ἡ ὁποία θά εἶναι ἀποτελεσματική ἀφοῦ ἔχει τή δυνατότητα νά τροποποιήσει τή μέση γνώμη τῆς κοινωνίας. Ἀκόμα καί ἐκεῖνος, δηλαδή, πού θά κάνει κριτική στοὺς ὑπάρχοντες κοινούς τόπους λειτουργεῖ μέ τόν κοινό νοῦ καί δημιουργεῖ, μέσα ἀπό διαφορετικοῦ τύπου συζητήσεις καί ἀνατροπές, διαφορετικοῦ τύπου συνδέσεις ἐνοιῶν, δηλαδή ἕναν νέο κοινό τόπο. Τό ζήτημα δέν εἶναι, κατά τόν Γκράμσι, ἡ ἀπαξίωση τοῦ κοινού νοῦ ἀλλά ἡ ἀνάδειξη τοῦ πολυδιάστατου τῆς ἔννοιας καί ἡ ἀξιοποίηση τῆς «κριτικῆς» λειτουργίας μέ στόχο τή δημιουργία νέων τόπων οἱ ὁποῖοι ἐφαρμοζόμενοι μπο-

ροῦν νά ὀδηγήσουν στήν ἐπαναστατική δράση. Θά μπορούσαμε νά ποῦμε ὅτι ὁ κοινός νοῦς, ὑπ' αὐτή τήν ἔννοια, ἐμφανίζεται ὡς ἡ δυνατότητα νά ἀσκηθεῖ κριτική στοὺς κοινούς τόπους.

Ἐπιτρέφοντας στό ζήτημα τοῦ μαθήματος τῆς Ἐκθεσης, κοινός στόχος καί ἐπαναλαμβανόμενο μοτίβο τοῦ νέου καί παλαιοῦ συστήματος ἦταν ἡ ἀνάπτυξη τῆς κριτικῆς στάσης καί δημιουργικῆς ἰκανότητας τῶν μαθητῶν καί μαθητριῶν. Στήν πράξη, τό μάθημα τῆς Ἐκθεσης, ἀπέτελεσε τό ἐργαστήριο τοῦ κοινού νοῦ, ἐκεῖ δηλαδή πού σμιλεύεται καί ἀναπαράγεται τό αὐτονόητο, οἱ κοινές παραδοχές, τό «φολκλόρ τῆς φιλοσοφίας». Ὁ μαθητής διδάσκεται συστηματικά στό ἐργαστήριο αὐτό, ὄχι μόνον τή γλώσσα καί τίς συντακτικές δομές της ἀλλά τό σπουδαιότερο: διδάσκεται συστήματα πεποιθήσεων (τόπους) καί κανονιστικές ἀρχές οἱ ὁποῖες ἀργότερα θά λειτουργήσουν ὡς ἐργαλεῖα ἀνάλυσης τῆς πραγματικότητας.

2. Ἱστορικό-πολιτικό πλαίσιο

Ἡ χρονική περίοδος πού ἐξετάζεται, ὅπως προαναφέρθηκε, κινεῖται μεταξύ τοῦ 1983 καί τοῦ 2001. Σ' αὐτό τό ἀρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα, ἡ Ἑλλάδα βρίσκεται ὑπό τήν κυριαρχία «σοσιαλιστικῆς» κυβέρνησης. Τό ΠΑΣΟΚ, πού ἀπό τό 1981 κατέχει τήν ἐξουσία, προσπαθεῖ νά δημιουργήσει τίς προϋποθέσεις ἐκδημοκρατισμοῦ τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας. Μέ ἕνα διάλειμμα τριῶν ἐτῶν, ἀπό τό 1990-1993 (ὅπου τήν κυβέρνηση παίρνει ἡ Νέα Δημοκρατία), τό ΠΑΣΟΚ διαχειρίζεται τήν ἐξουσία. Ἡ πολιτική συγκυρία ὀπωδῆποτε ἐπιηρεάζει καί τό ἐκπαιδευτικό σύστημα. Τό σημαντικότερο στοιχεῖο πού προβάλλει ἔντονα –καί πού ἐνδιαφέρει στήν ἀνάλυση– ἦταν ἡ ἰδεολογία πού προώθησε τό κόμμα αὐτό προτοῦ ἀποκτήσει ἐκσυγχρονιστικό μανδύα. Ὁ λαϊκισμός, ὡς ἰδεολογία, χαρακτηρίσε τίς πολιτικές ἐπιλογές σέ ὅλα τά ἐπίπεδα. «[...] Ἡ λειτουργία τοῦ αὐτονόητου ἡ τῆς κοινῆς παραδοχῆς, ἐξασφαλίζει στή λαϊκιστική ἐξουσία τό πρόσημα προοδευτικότητας [...] καί συνάμα τό χαρακτήρα γενικῆς ἐκπροσώπησης ὅλου τοῦ λαοῦ».⁵

Ἡ συμμετοχή τῶν νέων σέ τομεῖς τῆς κοινωνικῆς δραστηριότητας, τό θέμα τῆς ἐκθεσης τό 1983, ταίριαζε μέ τή θεσμοθέτηση τῶν 15μελῶν συμβουλίων στή Β' ἴθια ἐκπαίδευση, ἡ ἐπισημάνση τῆς σπουδαιότητας τῆς διατήρησης τῆς παράδοσης καί τῆς πολιτιστικῆς μας κληρονομιάς [1987],⁶ ὅπως καί ἡ διαπίστωση τῶν δεινῶν πού φέρνει ἡ ἀποξένωση [1984], ἡ ἀπώλεια τῆς ἀνθρωπιᾶς [1993], τῶν ἰδανικῶν [1992] κ.λπ. ἡ-

3. Τσέζαρε Λουπορίνι, «Κοινός νοῦς καί φιλοσοφία», Ὁ Πολίτης, τχ. 79(8), Μάιος 1987, σ. 84.

4. A. Gramsci, *Oeuvres choisies*, μτφρ. Gilbert Moget et Armand Monja, ἐκδ. Editions Sociales, Paris 1959, σ. 126.

5. A. Ἐλεφάντης, *Στόν ἀστερισμό τοῦ λαϊκισμοῦ*, ἐκδ. Ὁ Πολίτης, Ἀθήνα 1991, σ. 319.

ταν όρισμένα από τά θέματα πού αναδείκνυαν αυτή τήν ιδεολογία.

Μετά τό 1994-95 αρχίζει ελάχιστα νά διαφοροποιείται τό σκηνικό. 'Ο κοινός νοῦς ἐξάλλου, ὅπως εἶδαμε, ἀλλάζει μέ τίς ιστορικοπολιτικές συγκυρίες. Τά θέματα μοιάζουν περισσότερο «προοδευτικά» καί ἐκσυγχρονιστικά. Γίνεται λόγος γιά τήν ἀλλοτρίωση πού υφίσταται ὁ ἄνθρωπος στήν παραγωγική διαδικασία, γιά τήν παιδική ἐργασία, γιά τά πλεονεκτήματα τῶν νέων τεχνολογιῶν, γιά τήν ἀνάγκη διαλόγου καί ἐλεύθερης ἐπικοινωνίας τῶν λαῶν. Ἐπί τῆς οὐσίας, ὅμως, τίποτα δέν ἀλλάζει.

3. Τό ἐμπόδιο τῆς γενίκευσης

«Ἡ χρήση τῆς γλώσσας δέν εἶναι οὐδέτερη, «ἀξιακά ἐλεύθερη» (value free), ἀλλά σχηματίζεται ἀπό ἓνα μωσαϊκό πολιτισμικῶν δεδομένων, πολιτικῶν πεποιθήσεων καί θεσμικῶν πρακτικῶν.» Ἡ χρησιμοποίηση τῆς παθητικῆς καί μέσης φωνῆς, πού ἀποκρύπτει τό φορέα τῆς δράσης, τά ἀφηρημένα οὐσιαστικά, εἶναι μερικά ἀπό τά στοιχεία πού χαρακτηρίζουν γλωσσικά τά θέματα. Ἄν ἀναλυθοῦν συντακτικά οἱ προτάσεις, προκύπτει ὅτι πίσω ἀπό τό ἀφηρημένο γ' πρόσωπο, πίσω ἀπό τήν χρησιμοποίηση τῆς παθητικῆς φωνῆς, τό δρῶν ὑποκείμενο εἶναι βέβαια ὁ ἄνθρωπος· ὅμως, γενικά καί ἀφηρημένα. Ἐνδεικτικές ἐκφράσεις πού δηλώνουν τήν ἔλλειψη ἢ ἀπόκρυψη τοῦ ὑποκειμένου τῆς πράξης εἶναι οἱ ἀκόλουθες: «Στίς μέρες μας ἀναγνωρίζεται», «παρατηρεῖται ἢ παρατηρήθηκε ἐκμετάλλευση», «ἡ ἱστορία ἐνδιαφέρεται», «μεταχειρίζονται (κάποιοι) τά ἀνθρώπινα ὄντα», «προβάλλονται πρότυπα». Ποιοί ἀναγνωρίζουν; Ποιοί μεταχειρίζονται ἢ ἐκμεταλλεύονται; Ἡ ἱστορία δέν ἐνδιαφέρεται· οἱ ἄνθρωποι ἐνδιαφέρονται. Οἱ ἄνθρωποι βρίσκονται πίσω ἀπό ὅλα τά τριτοπρόσωπα ρήματα· ὅμως ἡ ἀπορία συνεχίζεται. Ποιοί ἄνθρωποι ἐκμεταλλεύονται; Ὅχι, μᾶλλον, οἱ ἄνθρωποι πού ἀνήκουν σέ χαμηλά κοινωνικο-οικονομικά στρώματα... Ἄς ἀναφέρουμε τό παράδειγμα τοῦ θέματος τοῦ 1997, παράδειγμα ἀριστολογίας κι ἄς εἶναι ἀπόσπασμα ἀπό λόγια τοῦ Τσόμσκι.

1997

4η Δέσμη

«Δέν ὑπάρχει πιά καμιά κοινωνική ἀναγκαιότητα νά μεταχειρίζονται (κάποιοι) τά ἀνθρώπινα ὄντα ὡς μηχανικά στοιχεία στήν παραγωγική διαδικασία. Αὐτό μπορούμε νά τό ὑπερβοῦμε καί πρέπει νά τό ὑπερβοῦμε μέ μιά κοινωνία ἐλευθερίας καί ἐλεύθερης ἐπικοινωνίας, στήν ὁποία ἡ δημιουργική παρῶρηση, πού ἐγώ θεωρῶ ἐγγενή στήν ἀνθρώπινη φύση, θά μπορεῖ ἀληθινά νά πραγματώσει τόν ἑαυτό της μέ ὅποιον τρόπο θελήσει» (ἀπόσπασμα συζήτησης τοῦ Νόαμ Τσόμσκι μέ τόν Μισέλ Φουκῶ).⁸

Προφανῶς οἱ καπιταλιστές εἶναι αὐτοί οἱ «κάποιοι» πού ἐκμεταλλεύονται «τά ἀνθρώπινα ὄντα» [sic] στήν παραγωγική διαδικασία καί προφανῶς οἱ ἴδιοι ἐκμεταλλεύονται καί τά παιδιά «τόν αἰῶνα τῆς βιομηχανικῆς ἐπανάστασης» [1996].

Σέ ὅλα τά θέματα πού ἐξετάσαμε εἶναι παρούσες γενικευτικές κατηγορίες. Γίνεται λόγος γιά τήν κοινωνία πού κάνει αὐτό ἢ τό ἄλλο, γιά τόν ἄνθρωπο, γιά τήν ἱστορία. Δέν γίνεται σαφές γιά ποιά κοινωνία μιλάμε, γιά ποιούς ἀνθρώπους. Ἡ κοινωνία, ὄρος γενικός καί ἀφηρημένος ἢ οἱ κοινωνικές ομάδες καί τό κοινωνικό σύνολο εἶναι ἓνας τρόπος ἐπικάλυψης ἢ ἀποσιώπησης τῶν ταξικῶν διαχωρισμῶν. Πουθενά δέν γίνεται λόγος γιά κοινωνικές τάξεις. Πουθενά δέν γίνεται λόγος γιά τό καπιταλιστικό σύστημα παραγωγῆς οὔτε καν στό θέμα πού θά μπορούσε νά γίνει. Στήν περίπτωση πού ὀνοματιζόταν ὁ φορέας τῆς δράσης, πολλοί θά ἦταν ἐκεῖνοι πού θά διαφωνοῦσαν.

Ὅλοι θά συμφωνοῦσαμε δηλαδή ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἀλλοτριώνονται μέσα σέ διαδικασίες ἀπό τίς ὁποῖες ἔχει ἀφαιρεθεῖ τό δημιουργικό μέρος. Ὅλοι θά συμφωνοῦσαμε στήν ἀξία τῆς ἐλευθερίας, τῆς δικαιοσύνης, τοῦ σεβασμοῦ. Τό ποιοί ὅμως ἐκμεταλλεύονται τοὺς ἄλλους, ποιοί καταστρέφουν τό περιβάλλον, πῶς προκύπτει ὅτι ὁ πολιτισμός καί ἡ τεχνολογία εἶναι αἰτία νά χάνουν οἱ ἄνθρωποι τήν ἀνθρωπιά τους, δέν θίγεται καθόλου.

Τό ἐμπόδιο τῆς γενίκευσης πού χαρακτηρίζει καί τά θέματα τῆς ἐκθεσης, παρεμποδίζει κατ' αὐτόν τόν τρόπο τήν ἀνάπτυξη τῆς δημιουργικῆς σκέψης. Ὁ Γκαστόν Μπασελάρ ἀναφέρει: «Τίποτα δέν καθυστέρησε τήν πρόοδο τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσης τόσο πολύ ὅσο ἡ ἐσφαλμένη διδαχὴ τοῦ γενικοῦ, πού κυριαρχοῦσε ἀπό τόν Ἀριστοτέλη μέχρι καί τόν Βάκωνα καί πού γιά πολλά πνεύματα ἐξακολοθεῖ νά ἀποτελεῖ μιά θεμελιώδη γνωστική διδαχὴ»,⁹ αὐτά δηλαδή πού ὀνομάσε ἐπιστημολογικά ἐμπόδια.

6. Ἀπό ἐδῶ καί στό ἐξῆς ἐντός ἀγκύλης παρουσιάζεται ἡ χρονολογία πού δόθηκε τό θέμα.

7. Paul Simpson, *Language, ideology and point of view*, Routledge, London 1994, σ. 176.

8. Τό ἀπόσπασμα, ὅπως ἀναφέρεται στό βιβλίο τῆς Ἑλένης Ζῶμα-Παπουτσή, *Ἡ Ἐκφραση-Ἐκθεση στό ἐνιαῖο Λύκειο*, Ἑλληνικά Γράμματα, Ἀθήνα 2000, σ. 347, εἶναι ἀπό τό βιβλίο *Κατασκευάζοντας συναίνεση*, ἐκδ. Παρατηρητῆς. Πρόκειται γιά μιά συζήτηση τοῦ Τσόμσκι καί τοῦ Φουκῶ στήν ὀλλανδική τηλεόραση, τό 1971. Εἶναι ἐνδεικτικό τί ἐπιλέχθηκε ὡς θέμα τῆς ἐκθεσης καί τί ὄχι. Σέ ἄλλο σημείο ὁ Τσόμσκι λέει: «ἓνα ἄλλο ἔργο εἶναι νά καταλάβουμε πολύ καθαρά τή φύση τῆς ἐξουσίας, τῆς καταπίεσης, τοῦ τρόμου καί τῆς καταστροφῆς στήν κοινωνία μας. Καί αὐτό [...] περιλαμβάνει καί τοὺς κεντρικούς θεσμούς κάθε βιομηχανικῆς κοινωνίας [...] καί τίς μεγάλες πολυεθνικές ἐπιχειρήσεις πού δέν βρίσκονται πολύ μακριά ἀπό ἐμᾶς σήμερα».

9. Ὅπως μεταφέρεται στό Γ. Κουζέλης, *Ἀπό τόν βιω-*

Ἄν κάνουμε ἕναν παραλληλισμό τῆς θεωρίας τῶν ἐπιστημολογικῶν ἐμποδίων τοῦ Μπασελάρ μὲ αὐτὸ πού συμβαίνει στὰ θέματα τῶν ἐκθέσεων, βλέπουμε ὅτι ἡ χρήση γενικευτικῶν κατηγοριῶν, ὅπως ὁ ἄνθρωπος ἢ ἡ κοινωνία, ἡ ἱστορία ἢ ἡ ἀνθρωπότητα, λειτουργοῦν ὡς νὰ ἦταν κοινωνικοὶ νόμοι, ὅπως ἀκριβῶς λειτουργοῦν οἱ φυσικοὶ νόμοι, καὶ ἐπέχουν θέση ὀρισμοῦ: π.χ οἱ νέοι εἶναι ἀγνοί, ἡ κοινωνία πρέπει νὰ βαδίσει πρὸς τὴν πρόοδο, ὁ καλλιεργημένος ἄνθρωπος προσφέρει ἀρωγὴ στοὺς συνανθρώπους του [1985]. Ἡ τάση λοιπὸν αὐτὴ νὰ γίνεται ἀναφορά γενικά στὴν κοινωνία ἢ στὰ άτομα ἢ στὴν ἀνθρωπότητα ἢ στοὺς ἀνθρώπους παρεμποδίζει τὴν ἀνάπτυξη τῆς σκέψης προάγοντας πνευματικὴ ὀκνηρία, κατὰ Μπασελάρ.

4. Παράδειγμα ἐνσωμάτωσης τοῦ κοινοῦ νοῦ

Κατὰ τὴν ἐξεταζόμενη περίοδο, παρουσιάζονται ζητήματα πού ἀναφέρονται στοὺς νέους, στὴν παράδοση, τίς πολιτισμικὲς ἰδιαιτερότητες καὶ τὴν ἐθνικὴ ταυτότητα, θέματα πού ἀσχολοῦνται μὲ τὸν πολιτισμό, μὲ τὴν τεχνολογία καὶ τίς νέες μορφές πληροφόρησης, θέματα πού θίγουν κοινωνικά προβλήματα, ὅπως τὰ ναρκωτικά, τὰ ἀδιέξοδα τῆς τρίτης ἡλικίας, τὴν ἐκπτώση τοῦ ἀθλητικοῦ ιδεώδους, τὴν παιδικὴ ἐργασία.

Σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο θὰ ἀναφερθῶ σὲ ἕνα μόνον παράδειγμα χαρακτηριστικὸ, θεωρῶ, τῆς ιδεολογίας τοῦ κοινοῦ νοῦ. Ἐπιλέγω τὴ θεματικὴ κατηγορία Νέοι/νεότητα. Ξεκινῶ ἀπὸ τὸ θέμα τοῦ 1988:

1988

«Εἶναι μέσα στὴ φύση τῶν νέων, στὴν ἀδιάφρατὴ τους ἀγνόητα, νὰ πιστεύουν στὸ τέλειο καί, ὅταν βλέπουν τίς ἀδυναμίες ἢ τὰ ἐλαττώματα τῶν μεγαλύτερων τους, νὰ πιστεύουν πῶς αὐτοί, ὅταν κάποτε πάρουν τὴ δύναμη στὰ χέρια τους, θὰ ξεριζώσουν τὴν κάθε κακία καὶ θὰ πλάσουν ἕναν κόσμο δίχως καμιά ἀτέλεια καὶ ἀδικία».

Α) Νὰ διατυπώσετε τίς ἀπόψεις σας γιὰ τίς θέσεις πού περιέχονται στὸ ἀπόσπασμα αὐτό.

Β) Νομίζετε ὅτι οἱ νέοι σήμερα ἔχουν τὴ διάθεση καὶ τὴ δυνατότητα νὰ συμβάλουν στὴ διαμόρφωση ἑνὸς καλύτερου κόσμου;

Κρατώντας ὡς δεδομένο ὅτι οἱ νέοι εἶναι φύσει ἀγνοί, συνεχίζω μὲ τὸ θέμα τοῦ 1992.

1992

1η, 2η καὶ 3η Δέσμη

Στὴν κοινωνία μας ὑπάρχουν ἢ προβάλλονται διάφορα πρότυπα. Οἱ σημερινοὶ νέοι ἔχουν ἀνάγκη ἀπὸ αὐτὰ καὶ ποιά ἀνταποκρίνονται στὰ ἰδανικά τους;

Κρατώντας ὡς δεδομένο ὅτι οἱ νέοι ἔχουν ἰδανικά, συνεχίζω μὲ τὸ θέμα τοῦ 1997.

1997

1η, 2η καὶ 3η Δέσμη

Ἕνας μαθητὴς, μέλος τῆς Βουλῆς τῶν Ἐφήβων, στὴν προχθεσινὴ ἀγόρευσίν του εἶπε καὶ τὸ ἑξῆς: «... καὶ ἂν ἡ σημερινὴ κοινωνία ἐπιβάλλει τὸ συντηρητισμό, ἐμᾶς θὰ μᾶς ἐπιτρέψετε νὰ ὀνειρευόμαστε».

Σ' αὐτὴ τὴ φράση ὑπάρχει μιὰ διαπίστωση, ἡ ἐπιβολὴ τοῦ συντηρητισμοῦ ἀπὸ τὴν κοινωνία, καὶ ἕνα ἀντίπαλο δέος, τὸ ὄνειρο.

Ποιὸς εἶναι ὁ ρόλος σας σὲ μιὰ τέτοια κοινωνία; Νομίζετε ὅτι τὰ ὄνειρά σας μποροῦν νὰ δράσουν ἐπαναστατικά ἀπέναντι σ' αὐτὴ τὴν ἐπιβολή;

Τὸ θέμα τοῦ 1988 ἦταν ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ Ι.Θ. Κακριδῆ, *Χαιρετισμός* στοὺς νέους φοιτητές, (1957). «Εἶναι μέσα στὴ φύση τους [...] στὴν ἀγνόητά τους νὰ πιστεύουν στὸ τέλειο [...] πῶς αὐτοὶ θὰ ξεριζώσουν τὴν κάθε κακία». Οἱ νέοι, φύσει ἀγνοί, χωρὶς ἐλαττώματα καὶ ἀδυναμίες, στοιχεῖα πού διαθέτουν οἱ ἐνήλικες, μποροῦν νὰ συμβάλουν στὴν καλύτερη σὲ τὸν κόσμο. Τὸ θέμα ὑπαινίσσεται, βέβαια, ὅτι αὐτὸς ὁ κόσμος δὲν εἶναι δίκαιος καὶ καλός, ὁπότε οἱ νέοι εἶναι ἡ ἐλπίδα γιὰ τὴν καλύτερη σὲ τὸν κόσμο. Ὅπλο ἢ ἀγνή, καλὴ φύση τους πού δὲν ἔχει ἀκόμα ἀλλοτριωθεῖ.

Ἀφοῦ οἱ νέοι, ὡς μὴ ἀλλοτριωμένοι, ἔχουν ἰδανικά, πρέπει νὰ ἐπιλέγουν τὰ πρότυπα πού προσοιδιάζουν στὰ ἰδανικά τους. Πέντε χρόνια ἀργότερα ἀπὸ τὰ ἰδανικά τῶν νέων καὶ περίπου μιὰ δεκαετία μετὰ ἀπὸ τὸ ἀπόσπασμα περὶ τῆς ἐμφυτῆς καλοσύνης τους, ἐμφανίζεται, τὸ 1997, ἕνας μαθητὴς στὴ Βουλὴ τῶν Ἐφήβων νὰ γίνεται ὁ φορέας τῆς κοινῆς παραδοχῆς, ὅτι δηλαδή οἱ νέοι ὡς μὴ ἀλλοτριωμένα ἄτομα καὶ ἀδιάφρατα διαθέτουν τὸ ὄνειρο ὡς ὄπλο ἐναντίον τῆς ἐπιβολῆς τοῦ συντηρητισμοῦ. Ὁ ἔφηβος αὐτὸς καὶ μαζί του, βεβαίως, χιλιάδες ἔφηβοι-ὑποψήφιοι πού θὰ συμφωνήσουν, ἔχει πλήρως ἐνσωματώσει τὴν ιδεολογία τοῦ κοινοῦ νοῦ.

Οἱ νέοι, μέσα ἀπὸ τὴ φωνὴ τοῦ μαθητῆ στὴ Βουλὴ

ματικὸ στὸν ἐπιστημονικὸ κόσμο, *Ζητήματα κοινωνικῆς ἀναπαραγωγῆς τῆς γνώσης*, ἐκδ. Κριτική, Ἀθήνα 1991, σ. 135.

τῶν Ἐφήβων, παρουσιάζονται ὡς ὄνειροπόλοι οἱ ὁποῖοι θέλουν νά ἀντισταθοῦν στήν ἐπιβολή τοῦ συντηρητισμοῦ πού ἐπιβάλλεται. Τό ἰδανικό, τό ὄνειρο θά μπορούσε «νά δράσει ἐπαναστατικά», ρωτοῦνται οἱ ὑποψήφιοι. Βεβαίως, οἱ μαθητές θά συμφωνοῦσαν μέ αὐτή τήν ἐρώτηση. Ἀφοῦ εἶναι προφανές, τόσο προφανές ὅσο ἡ *Παλαιανή ἀλήθεια* στήν ὁποία ἀναφερθήκαμε στήν ἀρχή τῆς εἰσήγησης, ὅτι οἱ νέοι, ὡς φύσει ἀγνοί καί μέ ἰδανικά, μπορούν νά κάνουν ρηξικέλευθες τομές καί νά δράσουν ἀκόμα καί ἐπαναστατικά μέ σκοπό τό ξερίζωμα τοῦ κοινωνικοῦ συντηρητισμοῦ.

Ἄς ξαναθυμηθοῦμε: ἡ ἰδεολογία τοῦ *κοινοῦ νοῦ* ἔχει καί τροποποιητική διάσταση: ἐμπλουτίζεται, γίνεται ἕνας ἄλλος κοινός νοῦς καί μπορεῖ νά συμβάλει στήν ἐπαναστατική δράση. Αὐτοί οἱ νέοι, τοῦ 1997, θά ἔλεγα καί οἱ σημερινοί, ἀληθινά, θά θεωροῦσαν ὅτι θά μπορούσαν νά ἀλλάξουν τά κακῶς κείμενα τῶν προηγούμενων γενεῶν, ἴσως σήμερα ὄχι μέ μόνο ὄπλο τό ὄνειρο...

5. Ἡ βαρύτητα τοῦ ἱστορικοῦ παραδείγματος καί τῆς γνώμης τῶν διανοουμένων

Σκεφτόμαστε μέ ιδέες. Οἱ ιδέες αὐτές μπορεῖ νά εἶναι λανθασμένες, συχνά ψευδεῖς ἢ κενές. Ὅλοι οἱ ἄνθρωποι δροῦν μέ ἔννοιες τοῦ *κοινοῦ νοῦ* καί ἴσως καί εἶναι τήν ἴδια στιγμή ὑποψιασμένοι ὅτι αὐτές μπορεῖ νά εἶναι γνωστικά ἀνεπαρκεῖς.

Παρ' ὅλα αὐτά, μέσα ἀπό τά θέματα παρουσιάζονται συχνά οἱ φορεῖς τῶν ἰδεῶν αὐτῶν νά εἶναι ἐγκριτοί ἄνθρωποι τῶν γραμμάτων: παρουσιάζονται ἀποσπάσματα ἀπό λόγους σημαντικῶν ἱστορικῶν προσώπων ὅπως τοῦ στρατηγοῦ Μακρυγιάννη ἢ κομμάρια δοκιμιακοῦ λόγου ὅπως τῶν Α. Σαμαράκη, Γ. Γραμματικάκη, τοῦ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, ἄλλες φορές –παλαιότερα– τοῦ Κ. Τσάτσου καί τοῦ Παπανούτσου ἢ, σχετικά πρόσφατα, τοῦ Τσόμσκυ καί τοῦ Φουκώ (γιά νά συνάδει μέ τό προοδευτικό κλίμα τῆς ἐποχῆς καί τή «μόδα» τῶν καιρῶν). Ἀξίζει νά σημειωθεῖ ὅτι πουθενά, σέ κανένα ἀπόσπασμα, τά δεκαοκτώ αὐτά χρόνια, δέν παρουσιάζεται γυναίκα συγγραφέας.

Εὐκολο, βεβαίως, νά υπάρξει συναίνεση καί ἀναπαράγωγή ἀπό τόν μέσο ἄνθρωπο –πόσο μᾶλλον ἀπό τούς μαθητές– τῆς ἀποψῆς πού ἐκφράζεται ἀπό τά χεῖλη καταξιωμένων ἀνθρώπων. Σάν νά θυμίζον γνώμη εἰδικοῦ παθολόγου. Θά ἀντιστεκόταν ὁ ὁποιοσδήποτε –μή εἰδήμων– στή γνώμη αὐτή; Ὅταν μιλοῦν οἱ αὐθεντίες, οἱ ὑποψήφιοι θά κάνουν καλά νά συμφωνήσουν: εἰδάλλως, ἡ μάλιστα τοῦ κακοῦ θαθμοῦ παραμονεύει ἐπικίνδυνα.

6. Ἀξιολογικές ἐπισημάνσεις

Τά θέματα ἀκολουθοῦν τό τρίπτυχο ἐμπειρία-δεοντολογία-προσταγή¹⁰ ὥστε τό ζήτημα νά ἐμφανιστεῖ ὡς πρόταση κρίσεως πού ἐπιδέχεται ἀπόδειξη. Ἀκόμα καί ἂν δέν εἶναι κατά τέτοιο τρόπο διατυπωμένο, πρέπει νά ἀναχθεῖ σέ τύπο προτάσεων ἀξιολογικῆς κρίσης. Γιά παράδειγμα, πίσω ἀπό τήν προσταγή «γνώρισε τόν ἑαυτό σου» ὑπάρχει ἡ ἐπιταγή ὅτι ὁ ἄνθρωπος πρέπει νά γνωρίζει τόν ἑαυτό του. Πίσω ἀπό τή δεοντολογία κρύβεται μιὰ διασταυρωμένη ἐμπειρία: δηλαδή «ὁ σωστός ἄνθρωπος γνωρίζει τόν ἑαυτό του». Ἔτσι περιγράφεται τό τριώνυμο ἐμπειρία-δεοντολογία-προσταγή πού χαρακτηρίζει τή δομή τῶν θεμάτων. Τό σχῆμα ὁργάνωσης πού λειτουργεῖ καί ὡς συντακτική ἀρχή ὁργάνωσης τοῦ νοήματος παίρνει ἔτσι τή μορφή Θέση-Ἐρώτηση. Παραλείπεται ὁ κρικός τῆς ἀντίθεσης πού θά μπορούσε νά εἰσαγάγει τούς μαθητές σέ πραγματικό δίλημμα καί ὄχι σέ ψευδοδίλημμα.

Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι ὅλα τά θέματα μπορούν νά ἀναλυθοῦν βάσει τοῦ ἀξιολογικοῦ διπόλου: «καλό» καί «κακό». Χαρακτηριστική ὡς πρὸς τόν τρόπο διατύπωσης τῶν θεμάτων εἶναι ἡ χρησιμοποίηση ἀντιθετικῶν συνδέσμων, κυρίως τοῦ ὅμως καί τοῦ ἀλλά. Τό νόημα συσκοτίζεται μέ αὐτό τόν τρόπο. Ἐνῶ δηλαδή ἀπό τή μιὰ διαπιστώνεται τό γεγονός, ἀπό τήν ἄλλη ἢ βαρύτητά του ἀλλοιώνεται ἀπό τή χρησιμοποίηση τοῦ ἀντιθετικοῦ σχήματος. Γιά παράδειγμα: «τό ἀθλητικό ἰδεῶδες εἶναι παγκόσμια ἀποδεκτό, παρατηροῦνται ὅμως φαινόμενα ἐκφυλισμοῦ του» [1991]. «Ἡ πληροφόρηση βοηθᾷ στήν διακίνηση ἰδεῶν καί γνώσεων [...] μερικές φορές ὅμως μπορεῖ νά ἔχει καί ἀρνητικές συνέπειες» [1994], «Ἡ ἱστορία διαδραματίζει κεντρικό πολιτικό ρόλο στή σημερινή Εὐρώπη [...] μπορεῖ ὅμως καί νά γίνει αἰτία διαιρέσεων, βίας καί μισοδόξιας» [1999].

Εἶναι ἐνδιαφέρον ἀκόμα νά παρατηρήσουμε καί τί θεωρεῖται «καλό», ποιές εἶναι ἐκεῖνες οἱ ἀξίες πού προωθοῦνται καί ποιές ὄχι. Τελικά, δέν ἀγγίζονται οἱ θεμελιώδεις ἀνθρωπιστικές ἀξίες. Ὁ ἄνθρωπος ὀφείλει νά διατηρήσει τήν ἀνθρωπιά του (ἐννοια κλειδί σέ πολλά θέματα), ὁ μορφωμένος ὀφείλει νά προσφέρει «ἀρωγή» στους συνανθρώπους του [1985], νά πιστεύει στήν ἐλευθερία καί νά προοδεύει. Ὁ ἀνθρωπισμός, ἡ διατήρηση τῆς παράδοσης, τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας, τοῦ ἀθλητικοῦ ἰδεώδους, ὁ σεβασμός πρὸς τούς γεροντότερους, ἡ ὑπευθυνότητα, ἡ ὠριμότητα καί εὐθύνη, ἡ ὁμαδικότητα, ἡ ἀγνότητα καί ὁ ρομαντισμός, ἡ ἐλευθερία προβάλλουν ὡς ἀξιακό πλαίσιο μέσα στό ὁποῖο τό ἄτομο ὀφείλει νά κινεῖται μέ στόχο νά ἀναπτυχθεῖ, νά ἐξελιχθεῖ καί νά προοδεύσει.

10. Ἐκθεση Ἰδεῶν – Λόγος δημιουργικός, ΟΕΔΒ 1999, σ. 68.

Ἡ πρόοδος ὡς τελικός σκοπός καί ἡ διατήρηση τῆς ἀνθρωπιᾶς εἶναι οἱ δύο πόλοι στοὺς ὁποίους περιστρέφεται κάθε ἓνα ζήτημα. Βεβαίως, καμιά κριτική στὴν ἔννοια τῆς προόδου κι ἄς ἔχουν γίνει ἱστορικές κριτικές ἀναλύσεις ἐπὶ αὐτοῦ. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι πέρα ἀπὸ τὸ μανιχαϊστικό μοντέλο, τὸ ὁποῖο προβάλλεται ἔντονα, παρατηρεῖται –ἰδιαίτερα τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς περιόδου πού ἐξετάζουμε– ἐνός τύπου σχετικισμός. Γιὰ παράδειγμα: ἡ τεχνολογία εἶναι καλὸ καὶ κακὸ, τὸ ἴδιο καί ἡ πληροφόρηση.

Συμπεράσματα-συζήτηση

Ὁ μαθητής-ιδεολογικό ὑποκείμενο ἐγκαλεῖται στὴ διαδικασία συζήτησης ἐπὶ ἐνός ἀντικειμένου πού ἔχει ἐπισημανθεῖ, ὀνοματιστεῖ πού εἶναι «αὐτὸ ἐκεῖ» γιὰ τὸ ὁποῖο, ὅμως, δέν μπορεῖ νὰ πει οὐσιαστικά τίποτα, ἀφοῦ ἀποκρύπτονται δεδομένα. Ἄν δέν συναντηθεῖ ἡ σκέψη τῶν μαθητῶν μὲ νέα στοιχεῖα, μὲ διαφορετικές ιδέες, δέν πρόκειται νὰ ἀλλάξει τίποτα.

Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς παπαγαλίας τῶν περίφημων ἀρχαιοελληνικῶν ρητῶν πού ἔμπαιναν ὡς θέματα στὶς εἰσαγωγικές ἐξετάσεις: «νοῦς ὑγιής ἐν σώματι ὑγιῆς», «Ἐν οἶδα ὅτι οὐδέν οἶδα» κ.λπ, περάσαμε σὲ πιὸ ἐξελιγμένες μορφές παρουσίας τῶν ἰδίων ιδεῶν. Ἐπὶ τῆς οὐσίας, τίποτε δέν ἀλλάξε. Ἡ βασιλεία τῆς κοινοτοπίας δέν ἔπεσε ἀκόμα.

Παντοῦ στό ἀναλυτικό πρόγραμμα γίνεται λόγος γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς κριτικῆς σκέψης. Οἱ μαθητές ὅμως, ἐντέλει, μετατρέπονται σὲ μικροὺς ἐνήλικες πού τὸ μόνο πού μποροῦν νὰ προτάξουν ὡς ἐναλλακτικὴ εἶναι τὸ ὄνειρο (ὅπως εἶδαμε, διὰ στόματός τους).

Τὸ δεδομένο, αὐτὸ πού οἱ αἰσθήσεις ἢ ὁ κοινὸς νοῦς ἔχει δεῖξει ὡς ἀληθινὸ, μπορεῖ νὰ εἶναι καί ψεύτικο. Καί αὐτὸ πού τὰ παιδιά θά ἦταν δημιουργικὸ νὰ διδάσκονταν εἶναι αὐτὴ ἡ πλάνη.

Ἐπαναλαμβάνοντας, μάλιστα μὲ τὴν ἴδια διατύπωση, καί ταυτόχρονα ἀνασυνθέτοντας τὶς θέσεις τῶν θεμάτων τῆς Ἐκθεσης, θά εἶχαμε τὸ παρακάτω κείμενο, τὸ ὁποῖο ἀναδεικνύει μὲ εὐγλωττο τρόπο τὸν κοινὸ νοῦ.

Στὴν κρίσιμη ἐποχὴ πού ζοῦμε, ἐποχὴ τεχνολογικοῦ θριάμβου τὸ άτομο κινδυνεύει νὰ χάσει τὴν ἀνθρωπιὰ του. Προβλήματα καί κίνδυνοι παραμονεύουν παντοῦ. Πανανθρώπινες ἀξίες, ὁ σεβασμός, ἡ ἀνθρωπιὰ, ἡ ἀρωγὴ στοὺς συνανθρώπους μας κινδυνεύουν νὰ χαθοῦν. Ὁ ἀνθρώπος μπορεῖ νὰ ὑπερπηδῆσει τὰ ἐμπόδια, νὰ ἀξιοποιῆσει πρὸς ὄφελός του τὶς τεχνολογικές ἐξελίξεις, νὰ ἐπικοινωνεῖ ἐλεύθερα μὲ τοὺς ἄλλους. Ὁ ἀνθρώπος μπορεῖ, ὅταν ἀξιοποιῆσει τὴ γνώση τῆς ἱστορίας, νὰ δεῖξει ἀνοχή, κατανόηση καί ἐμπιστοσύνη στοὺς ἀνθρώπους διαφορετικῶν ἐθνῶν. Στόχος ἡ πρόοδος, ἡ ἐξέλιξη τῆς κοινωνίας, ἡ εὐημερία τῆς ἀνθρωπότητας.

Εἴμαστε πλέον στὴν ἐποχὴ τῆς πληροφόρησης, στὴν κοινωνία τῆς γνώσης καί τῆς πληροφορίας. Μπροστά μας ἀνοίγεται ὁ διάλογος τῶν πολιτισμῶν. Δέν ὑπάρχει πλέον καμιά κοινωνικὴ ἀναγκαιότητα νὰ μεταχειρίζονται κάποιοι τὰ ἀνθρώπινα ὄντα ὡς μηχανικά στοιχεῖα στὴν παραγωγικὴ διαδικασία. Σὲ μιά κοινωνία ἐλευθερίας καί ἐλεύθερης ἐπικοινωνίας, ἡ ἐγγενὴς στὴν ἀνθρώπινη φύση δημιουργικὴ παρόρμηση θά πραγματοποιῶσει τὸν ἑαυτό της.

ΣΟΦΑ

Θά τελειώσω μὲ ἓνα ἀπόσπασμα ἀπὸ τὶς Ἐξομολογήσεις τοῦ Ρουσσώ στό ὁποῖο περιγράφει πῶς ἔγραψε τὸ πρῶτο του ἔργο, τὸν Πρῶτο Λόγο, ἐν ἔτει 1749: «Ἐκεῖνο τὸ καλοκαίρι, τὸ 1749, ἡ ζέστη ἦταν ἀφόρητη [...] Μιά μέρα πού εἶχα πάρει τὸ *Mercur de France* καί περπατοῦσα ξεφυλλίζοντάς το, εἶδα τὸ θέμα πού ἔδινε ἡ Ἀκαδημία τῆς Ντιζόν γιὰ τὸ βραβεῖο τοῦ ἐπόμενου χρόνου: Ἡ πρόοδος τῶν τεχνῶν καί τῶν ἐπιστημῶν συνέβαλε στὴ διαφθορὰ ἢ στὴ βελτίωση τῶν ἠθῶν».¹¹

Ποιὸς θά περιμένε τὸ 1750, μέσα στὴν καρδιά τοῦ γαλλικοῦ διαφωτισμοῦ νὰ προταθεῖ μιά ἄλλη ἀποψη ἀντίθετη στὸν κοινὸ νοῦ τῆς ἐποχῆς; Κι ὅμως, ὁ Ρουσσώ τὸ κάνει διατυπώνοντας μιὰν ἀντίθετη ἀποψη, ἀντίθετη στὴν πίστη τῶν ἀνθρώπων τῆς ἐποχῆς του. Ἄσκει κριτικὴ στὴν κοινωνία τοῦ 18ου αἰώνα. Ἡ πρόοδος τοῦ πολιτισμοῦ συγκροτεῖ ἀπατηλὴ φαινομενικότητα, ἔγραψε.

Ἡ πράξη ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὶς κυρίαρχες ιδέες, στάσεις, ἀντιλήψεις. Ἄν στὴ διάρκεια τῆς ἱστορίας βρέθηκαν ὀρισμένοι νὰ ἀσκήσουν κριτικὴ στὶς κυρίαρχες παραδοχές δέν σημαίνει ὅτι αὐτὸ μπορεῖ νὰ γίνει εὐκολα, πόσο μάλλον ἀπὸ τοὺς μαθητές. Ὁ Ρουσσώ διατύπωσε τὴν «προσωπικὴ του ἀποψη», χαράζοντας νέους δρόμους στὸν πολιτικὸ στοχασμὸ καί, κατὰ Γκράμοι, συμβάλλοντας στὴν «επαναστατικὴ» δράση. Ἀκόμα εἶναι ζητούμενο, ὅμως, νὰ ἀσκηθοῦν ὄχι μόνον οἱ μαθητές γιὰ νὰ πράξουν αὐτὸ ἀκριβῶς ἀλλὰ καί οἱ δάσκαλοί τους...

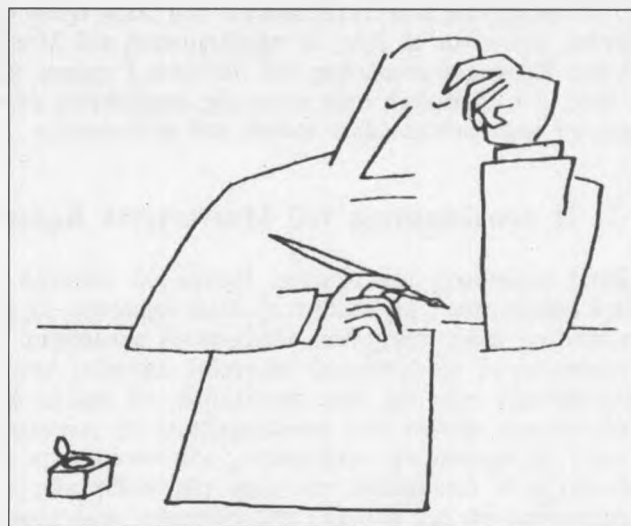
11. Οἱ Ἐξομολογήσεις τοῦ Ζάν Ζάκ Ρουσσώ, μτφρ. Ἀλεξάνδρα Παπαθανασοπούλου, τόμ. II, ἐκδ. Ἰδεόγραμμα, Ἀθήνα 1997, σ. 85.

ΔΥΟ ΤΡΟΠΕΣ ΤΟΥ ΑΙΣΘΗΤΙΚΟΥ: ΚΡΟΤΣΕ ΚΑΙ ΓΚΡΑΜΣΙ

του Παναγιώτη Πούλου

Θά ήθελα νά διευκρινίσω ἐκ προοιμίου ὅτι οἱ παρατηρήσεις μου δέν ἐστιάζονται στήν πολιτική διάσταση ἀλλά πηγάζουν ἀπό τήν ἐξέταση κάποιων ζητημάτων πού μοῦ φαίνεται πώς ἐπανερχονται μέ περιοδικό τρόπο, ἀλλά σταθερά, στήν ἱστορία τῆς αἰσθητικῆς φιλοσοφίας τοῦ εἰκοστοῦ αἰώνα. Εὐνόητο εἶναι βέβαια ὅτι ἔχουμε νά κάνουμε μέ δύο στοχαστές πού σφράγισαν, ὁ καθένας μέ τόν τρόπο του, τά δυό μισά τοῦ εἰκοστοῦ αἰώνα ὄχι μόνο στήν Ἰταλία ἀλλά καί εὐρύτερα. Τό ἐρώτημα, ὡστόσο, πού τίθεται εἶναι μέ ποιόν τρόπο μποροῦμε νά τούς προσεγγίσουμε σήμερα.

Θά παρουσιάσω ἐδῶ ὀρισμένες προκαταρκτικές σκέψεις πού στόχο ἔχουν νά προλειάνουν τό ἔδαφος γιά τή μελέτη τῆς ἀντιπαράθεσης τῶν δύο στοχαστῶν στό πεδίο τῆς αἰσθητικῆς. Ἔτσι, θά ἀφήσω κατά μέρος τόν ὄγκο τῆς παλαιότερης φιλολογίας – ὅπως καί τίς ιδέες πού ἔχω συγκρατήσει στή μνήμη μου, κυρίως σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τόν Γκράμσι– καί θά προσπαθῶ νά στηριχθῶ κυρίως σέ κάποιες πιό πρόσφατες καί, καθώς πιστεύω, πιό ἱκανοποιητικές παρουσιάσεις τῶν αἰσθητικῶν ἐπιχειρημάτων τῶν δύο στοχαστῶν, ὅπως αὐτές ἔχουν προταθεῖ ἀπό νεότερους ἐρευνητές, ἐπιμελητές καί μεταφραστῆς τῶν ἔργων τους στά ἀγγλικά καί τά γαλλικά.¹

1. Σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τόν Κρότσε, βλ. ἰδιαίτερα τή νέα ἀγγλική μετάφραση τοῦ πρώτου μέρους τῆς *Αἰσθητικῆς* (1902) του: Benedetto Croce, *The Aesthetic as the Science of Expression and of the Linguistic in General*, μετάφραση Colin Lyas, Κέιμπριτζ, Cambridge University Press, 1992, καθώς καί τοῦ ἴδιου, *Essais d'esthétique*, ἐπιλογή κειμένων, μετάφραση καί εἰσαγωγή Gilles A. Tiberghien, Παρίσι, Gallimard, 1991. Τό λήμμα «Aesthetics» πού συνέταξε ὁ Κρότσε γιά τήν 14η ἐκδοση τῆς *Encyclopedia Britannica* (1929), τό ὁποῖο κυκλοφόρησε στά ἰταλικά ὑπό τόν τίτλο *Aesthetica in nuce* καί μεταφράστηκε στά ἀγγλικά ἀπό τόν Robin W. Collingwood, ἀναδημοσιεύεται στό *Aesthetics: A Comprehensive Anthology*, ἐπιμέλεια Steven M. Cahn καί Aaron Meskin, Oxford, Blackwell, 2008, σ. 270-281. Σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τόν Γκράμσι, βλ. ἰδιαίτερα τήν ἐκδοση/μετάφραση τῶν τριῶν πρώτων τόμων τῶν *Τετραδίων τῆς φυλακῆς* μέ γενική ἐπιμέλεια τοῦ Joseph A. Buttigieg, Νέα Ὑόρκη, Columbia University Press, 1992-2007.

Μέ άλλα λόγια, σέ ὅ,τι ἀκολουθεῖ δέν θά δοθεῖ ἔμφαση οὔτε στήν ὀπτική γωνία τῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας οὔτε στήν «παλαιά διένεξη» μεταξύ ἰδεαλισμοῦ καί μαρξισμοῦ, ἀλλά σέ ὀρισμένες ἔμμεσες διαθλάσεις τούς οἱ ὁποῖες ἀναφέρονται, πρῶτον, στήν ἱστορική διερεύνηση κάποιων ἀθέατων καναλιῶν μέσω τῶν ὁποίων τά ἔργα τοῦ Κρότσε καί τοῦ Γκράμι μοιάζει νά «συνομιλοῦν» μέ ὀρισμένες νεότερες ἀπόπειρες θεματοποίησης τοῦ αἰσθητικοῦ πεδίου ὅπως εἶναι αὐτές τοῦ Γάλλου κοινωνιολόγου Πιέρ Μπουρντιέ καί τοῦ Βρετανοῦ αἰσθητικοῦ φιλοσόφου Ρίτσαρντ Βόλχαϊμ, καί, δεύτερον, στήν ἀπόπειρα καταγραφῆς ὀρισμένων διαφωνιῶν καί προβλημάτων πού ἀνακύπτουν σέ σχέση μέ τή διαμόρφωση μιᾶς σύγχρονης αἰσθητικῆς θεωρίας.

Εἶναι εὐνόητο λοιπόν ὅτι τά προτεινόμενα στοιχεῖα πού ἀπορρέουν ἀπό τήν ἀκόλουθη, ἀναγκαστικά σχηματική, συγκριτική ἀνάλυση, στόχο ἔχουν νά ὑποδηθῆσουν τοῦτο τό σχεδιάσμα.

Ἡ παρέμβασή μου ἀναπτύσσεται στή βάση τριῶν σημείων, πού εἶναι τά ἑξῆς: Ἡ προβληματική τοῦ Μπενεντέτο Κρότσε, ὁ ἀντίλογος τοῦ Ἀντόνιο Γκράμι, καί, τέλος, μιᾶ ἐπιστροφή στόν τίτλο τῆς παρέμβασης μέ τή μορφή ἑρωτήματος: «Δύο τροπές τοῦ αἰσθητικοῦ;»

I. Ἡ προβληματική τοῦ Μπενεντέτο Κρότσε

Στήν περίπτωση τοῦ Κρότσε, ἔχουμε νά κάνουμε μέ μιᾶ συστηματική, μή ὑπεδατική ἀλλά «έμμενη», μή μεταφυσική ἀλλά συγχρόνως ἰδεαλιστική φιλοσοφία. Ἡ αἰσθητική (ἢ τό αἰσθητικό στοιχεῖο) ἀποτελεῖ τόν ἀκρογωνιαῖο λίθο τῆς καί, παράλληλα, τό πρῶτο ἀπό τά τέσσερα κλαδιά πού συναπαρτίζονται τή γενικότερη δομή τῆς κροτσιανῆς «φιλοσοφίας τοῦ πνεύματος». Εἰδικότερα σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τόν χῶρο τῆς αἰσθητικῆς, παρατηροῦμε ὅτι μιᾶ ἀλυσίδα παραγωγικῶν συλλογισμῶν ὀδηγοῦν τόν ἀναγνώστη ἀπό τόν ἀρχικό ἰσχυρισμό (ὁ ὁποῖος ἐξισώνει ἢ ταυτίζει τήν ἐποπτεία μέ τήν ἔκφραση) σέ μιᾶ σειρά συνεπαγωγῶν ἢ τοποθετήσεων ἀναφορικά μέ τόν ρόλο τῆς φαντασίας, τῆς ἐπικοινωνίας, τῆς ἐνότητας τῆς τέχνης καί τῆς αὐτονομίας τῆς, τῆς ἐξίσωσης αἰσθητικῆς καί φιλοσοφίας τῆς γλώσσας, τῆς φιλολογίας καί τῆς ἐρμηνείας, τῆς κριτικῆς καί τῆς ἱστορίας τῆς τέχνης.

Πιό συγκεκριμένα, ἡ αἰσθητική προβληματική τοῦ Κρότσε ἀναδύεται ὡς θεωρητικό πρόβλημα μέσα ἀπό τή διάκριση μεταξύ ἐποπτικῆς γνώσης τῶν ἐπιμέρους πραγμάτων καί λογικῆς γνώσης τῶν γενικῶν ἐννοιῶν. Ἡ ἐποπτεία νοεῖται ἐδῶ ὡς ὀργανωμένη ἢ δομημένη ἔκφραση αὐτοῦ πού στήν ἀντίθετη περίπτωση δέν θά ἦταν παρά σωρός ἐντυπώσεων ἢ ἐρεθισμάτων, καί ταυτίζεται μέ τή βασική δημιουργική ἰκανότητα τοῦ πνεύματος, δηλαδή μέ τήν (αἰσθητική) δραστηριότητα τῆς δημιουργίας εἰκόνων.

Μέ αὐτή τήν ἐννοια, σύμφωνα μέ τόν Κρότσε ὅλοι οἱ ἄνθρωποι εἶναι πρωτογενῶς καλλιτέχνες, ἐνῶ ὀρι-

σμένοι ἀπό αὐτούς εἶναι περισσότερο ἀπό τούς ὑπόλοιπους. Οἱ δεύτεροι παράγουν ἔργα τέχνης τά ὁποῖα εἶναι πρῖν ἀπ' ὅλα μοναδικές αὐτόνομες καί ἀθύπαρκτες ἔκφρασεις πού τήν ἐνότητα καί τήν ὁλότητα τῆς μορφῆς τους τίς ἀντλοῦν ἀπό τήν ἰκανότητα τοῦ καλλιτέχνη νά ἐνωματώνει σέ αὐτές ἕνα ὀρισμένο συναισθηματικό περιεχόμενο. Πρόκειται, ὅπως τό διευκρινίζει ὁ Κρότσε, γιά ἔργα τέχνης πού ἐντάσσονται δευτερευόντως, γιά λόγους ταξινόμησης, στά εἶδη ἢ τά γένη τῆς τέχνης (μουσική, ζωγραφική, γλυπτική, ἐπική καί δραματική ποίηση κλπ.).²

Δέν θά ἐκθέσω, στή συνοπτική αὐτή παρουσίαση, τίς διαδοχικές ἀναδιατυπώσεις τῆς θεωρίας, καί ἰδιαίτερα τούς μετασχηματισμούς πού ὑφίσταται ἡ ἐννοια τῆς ἐποπτείας ἀπό τό 1902 μέχρι τό 1936, μέ τήν προσθήκη τῶν ἐπιθετικῶν προσδιορισμῶν «λυρική»³ καί «κοσμική», ὅπως καί τόν ἀκριβέστερο προσδιορισμό τῆς καλλιτεχνικῆς ἐποπτείας καί ἔκφρασης μέ τήν ἀνάδυσή τῆς παραμέτρου τοῦ συναισθήματος.⁴

Μοῦ ἀρκεῖ νά ἐπισημάνω μέ συνοπτικό τρόπο κάποια χαρακτηριστικά γνωρίσματα τῆς κροτσιανῆς προβληματικῆς, καθῶς καί τίς ἐπιπτώσεις τους πάνω στή θεώρηση τῆς κριτικῆς καί τῆς ἱστορίας τῆς τέχνης.

1) Ξεκινώντας ἀπό τή βασική παραδοχή σχετικά μέ τήν ταυτότητα τῆς ἐποπτείας καί τῆς ἔκφρασης, ἡ θεωρία ἀποδέχεται τή νοησιαρχική τοποθέτηση σύμφωνα μέ τήν ὁποία οἱ φυσικές ιδιότητες ἐνός ἔργου τέχνης δέν ἀποτελοῦν μέρος τῆς ταυτότητάς του, καθῶς τό ἔργο τέχνης ἐξισώνεται μέ τήν ἐποπτεία πού ἔχει σχηματιστεῖ στό μυαλό τοῦ καλλιτέχνη (ἢ τέχνη ὡς «ἐνδον εἶδος» ἢ «cosa mentale»).

2. Ἡ κριτική τήν ὁποία ἀσκεῖ, ἀπ' αὐτή τήν ἀποψη, ὁ Κρότσε στήν εἰδολογική παράδοση τῆς Αἰσθητικῆς μοιάζει νά εἶναι ἰδιαίτερα ἐπίκαιρη, ἂν σκεφτοῦμε τήν τρέχουσα παραγωγή ἔργων τέχνης πού ἀποκαλοῦνται «ἐγκαταστάσεις», «χάπενινγκ» κ.ἄ.

3. Βλ. τόν πρόλογο «L'art comme 'intuition lyrique'» πού συνέταξε ὁ Gilles Tiberghien γιά τήν ἐπανεκδόση τῆς παλαιότερης γαλλικῆς μετάφρασης τῆς μελέτης τοῦ Κρότσε μέ τίτλο *Bréviaire d'esthétique*, Παρίσι, Editions du Félin, 2005, σ. 5-23.

4. Βλ. τίς παλαιότερες μελέτες τῶν Gian N. G. Orsini, *Benedetto Croce. Philosopher of Art and Literary Critic*, Carbondale, Southern Illinois University Press, 1961 καί M. E. Moss, *Benedetto Croce Reconsidered: Truth and Error in Theories of Art, Literature and History*, Λονδίνο, University of New England Press, 1987, ἰδιαίτερα κεφ. 3, καθῶς καί τήν πρόσφατη παρουσίαση τῆς αἰσθητικῆς τοῦ Κρότσε στό πλαίσιο μιᾶς ἱστορίας τῆς ἰταλικῆς αἰσθητικῆς τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα: Paolo d'Angelo, *L'estetica italiana del Novecento. Dal neoidealismo a oggi*, Ρώμη καί Μπάρι, Laterza, 2007, κεφ. 1.

5. Στό πλαίσιο τῆς ἀποκαλούμενης ἀναλυτικῆς προσέγγισης στήν αἰσθητική, ἀσκήθηκε ἔντονη κριτική στήν ἀκραιά αὐτή τοποθέτηση, ἡ ὁποία ἐγινε εὐρύτερα γνωστή

2) Από την προηγούμενη τοποθέτηση απορρέει αφενός μία θεώρηση της κριτικής δραστηριότητας ως απόπειρας πρόσβασης στον ιδιαίτερο και μοναδικό ποιητικό κόσμο του δημιουργού, αφετέρου ή διατύπωση μιας έννοιας της έκφρασης διακριτής από την άπλη, καθημερινή συναισθηματική έκφραση.

3) Τέλος, παρατηρούμε ότι ο «κυκλικός» χαρακτήρας του στοχασμού στον Κρότσε, παρότι θεμιτός, έχει σαν τίμημα να παραμένει εγκλωβισμένος στο πλαίσιο μιας φιλοσοφίας του πνεύματος, ή όποια εξ αρχής αρνείται να συνομιλήσει, έστω και έμμεσα, με τα πορίσματα των συναφών και αναδυόμενων τότε έπιστημών του ανθρώπου: ζωντανό παράδειγμα αυτής της τάσης είναι η αδιέξοδη απόπειρα οικειοποίησης του όρου «γλωσσολογία» από το ίδιο το σύστημα του Κρότσε, την περίοδο που ο γνωστικός αυτός κλάδος συγκροτείται ως έπιστήμη με την αυστηρή σημασία του όρου.

Μέ άλλα λόγια, στο όνομα μιας παραδοσιακής θεώρησης της φιλοσοφίας σαν «βασιλίσσας» των έπιστημών, όλα τα κομμάτια της αισθητικής προβληματικής συνδέονται και ενσωματώνονται στα υπόλοιπα τμήματα της φιλοσοφίας (λογική, οικονομική, ήθική), αφήνοντας απέξω ό,τι δέν μπορεί να αφομοιωθεί: με αυτή την έννοια, θά παρατηρήσουμε ότι ο αισθητικός προβληματισμός του Κρότσε δέν στρέφεται μόνο εναντίον ορισμένων σύγχρονων καλλιτεχνικών πρωτοποριών, όπως ο φουτουρισμός, ή συγγραφέων όπως ο Προύστ, που χαρακτηρίζονται «παρακμιακοί», αλλά και εναντίον της δυνατότητας μιας *έπιστήμης* της γλώσσας (γλωσσολογίας), όπως και της αναδυόμενης τότε έπιστήμης της τέχνης (Kunstwissenschaft), δηλαδή μιας απόπειρας διατύπωσης έννοιών και κριτηρίων βάσει των οποίων θά μπορούσε να οικοδομηθεί μία *αυτόνομη* ιστορία της τέχνης (Ο Κρότσε στρέφει τα βέλη του στον Βέλφλιν).

Ός εκ τούτου, ή κριτική του «φορμαλιστικής» προσέγγισης, συνεπικουρούμενη από την αντίστοιχη έμφαση στη μοναδικότητα της έκφρασης που οφείλεται στην ποιητική προσωπικότητα του καλλιτέχνη, οδηγεί πρακτικά στην ανάγκη παραγωγής δοκιμίων ή «μονογραφιών»: καλό είναι να υπενθυμίσουμε εδώ ότι το έργο του Κρότσε δέν απαρτίζεται μόνο από μελέτες αισθητικής αλλά πλαισιώνεται και από μία πληθώρα κριτικών δοκιμίων καθώς και μονογραφιών (Δάντης, Αριστοτο, Σαίξπηρ, Κορνέιγ, Γκαίτε), οι όποιες θέτουν σε έφαρμογή τα πορίσματα που εξάγονται από τίς μελέτες.

II. Ο αντίλογος του Αντόνιο Γκράμσι

Έρχομαι τώρα στον Αντόνιο Γκράμσι: είναι, νομίζω, φανερό πώς τά σχεδιάσματα και οι σημειώσεις της περιόδου 1929-1935 που εκδόθηκαν δύο φορές μέχρι σήμερα με τον τίτλο *Τά τετράδια της φυλακής*, ακόμη κι αν συνδυαστούν με τά νεανικά έργα και τίς έπιστο-

λές, δέν συγκροτούν κατά κανένα τρόπο κάποιο φιλοσοφικό ή αισθητικό σύστημα. Πρόκειται περισσότερο για κάποιας λογής στοχαστική, «πολιορκητική μηχανή» —ή για ένα όχημα μετασχηματισμού—, ή όποια παρουσιάζει μεγαλύτερη ειδολογική συγγένεια με άλλα ανολοκλήρωτα στοχαστικά έγχειρήματα του είκοστου αιώνα όπως τό *Passagen-Werk* του Βάλτερ Μπένγιαμιν, ή *Άνθρωπος χωρίς ιδιότητες* του Ρόμπερτ Μούζιλ ή ή *Mnemosyne* του Άμπυ Βάρμπουργκ, ή εν μέρει ολοκληρωμένα έργα όπως είναι *Οι φιλοσοφικές έρευνες* του Λούντβιχ Βιτγκενστάιν ή ακόμη τό *Άναζητώντας τον χαμένο χρόνο* του Μαροέλ Προύστ.

Έπιπλέον, οφείλουμε να παρατηρήσουμε —και στο σημείο αυτό τό χάσμα που χωρίζει τό έργο του Γκράμσι από αυτό του Κρότσε είναι τεράστιο— ότι για όσους διώνουν τους δύσκολους καιρούς της φυλακής ή της έξορίας, εκδηλώνεται έντονότερα ή ανάγκη της επιδίωξης, ή ανάγκη της περισυλλογής, δηλαδή ή ανάγκη της διατήρησης της ταυτότητας μέσω μιας άσκησης της μνήμης.

Μέ άλλα λόγια, παράλληλα με την εκδίπλωση της σκέψης, σε παρόμοια κείμενα εκδηλώνεται ή ανάγκη έκφρασης περισσότερων στρωμάτων του ψυχισμού, με αποτέλεσμα τά κείμενα αυτά να είναι λιγότερο «ακαδημαϊκά», λιγότερο γραμμικά, πιο «λαβυρινθώδη» ή «ποιητικά», και να άπαιτούν κατά συνέπεια πρόσθετες δεξιότητες από την πλευρά του αναγνώστη.

Στίς περιπτώσεις αυτές, ωστόσο, και παρότι ή δυσκολία τόσο της αυστηρής φιλολογικής αποκατάστασης των κειμένων όσο και της ανάγνωσης και της κριτικής τους αποτίμησης είναι μεγαλύτερη, διαπιστώνουμε ότι ή έπιρροή που άσκούν σε συναφείς περιοχές των έπιστημών του ανθρώπου (ιστοριογραφία, πολιτικές έπιστήμες, ανθρωπολογία, κοινωνιολογία, τεχνοκριτική, λογοτεχνικές και πολιτισμικές σπουδές) είναι έντονότερη. Για ποιο λόγο συμβαίνει κάτι τέτοιο;

Ο Γκράμσι μοιάζει να οργανώνει τή στρατηγική του από τά «κάτω», βασιζόμενος σε δύο άξονες, που συγκροτούνται από τά ακόλουθα έρωτήματα:

1) Μέ ποιόν τρόπο παράγεται σε μιάν ορισμένη κοινωνία τό σύνολο των σηματοδοτήσεων και των άξιων, και μάλιστα διαχέεται κατά τέτοιο τρόπο ώστε να κατορθώνει να άποτελέσει τό άθέατο ή άσυνείδητο «κοινό αίσθημα», τον «κοινό νοϋ» ή τον «κοινό τόπο» της

ως με την ονομασία «Croce-Collingwood Theory» (βλ., για παράδειγμα, Richard Wollheim, *Art and Its Objects*, Κέιμπριτζ, Cambridge University Press, 1980, σ. 36), και μολονότι δέν έλειψαν ορισμένες φωνές που άποπειράθηκαν ως ένα βαθμό να την υπερασπιστούν: βλ., για παράδειγμα, John Hospers, «The Croce-Collingwood Theory of Art», *Philosophy*, τόμ. 31 (Οκτώβριος 1956), σ. 291-308 και, πιο πρόσφατα, Gary Kemp, «The Croce-Collingwood Theory as Theory», *Journal of Aesthetics and Art Criticism*, τόμ. 61 (άνοιξη 2003), σ. 171-193.

πλειονότητας των πολιτών;

2) Μέ ποιόν ή ποιούς τρόπους, παράλληλα, θά μπορούσε τό άθέατο και ασύνειδο «κοινό αίσθημα» του συνόλου των δοξασιών μιās κοινωνίας, ό «κοινός τόπος» της, νά μετατραπεί ή νά μετασχηματισθεί σε κάποιο «καλό αίσθημα», δηλαδή σε μιάν νοοτροπία πού νά διέπεται από τήν ευθυκρισία;

“Όποια και άν είναι ή απάντηση στά παραπάνω ερωτήματα, είναι άδιαμφισβήτητο ότι μέσα σε αυτή αναδύεται ένα σύμπλεγμα έννοιών, μεταξύ των οποίων κυρίαρχο ρόλο διαδραματίζουν οι έννοιες τής ήγεμονίας και τής κουλτούρας ή του πολιτισμού. Ωστόσο, θά ισχυριστούμε εδώ ότι θά ήταν μάλλον μάταιο νά έντοπισούμε στα *Τετράδια τής φυλακής* μιάν όριστική περιγραφή ή έναν όρισμό τους.

“Όπως και ή έννοια τής ήγεμονίας, έτσι και ή κουλτούρα ή ό πολιτισμός δέν όρίζονται άπαξ διά παντός στό έργο του Γκράμσι, σε τέτοιο μάάλιστα βαθμό πού μάς έρχεται σχεδόν αυθόρμητα κατά νου μιάν διατύπωση αναφορικά μέ τήν έννοια του παιχνιδιού πού περιέχεται στις *Φιλοσοφικές έρευνες* του Βιγκενστάιν. Άντι νά έχουμε τή δυνατότητα νά όρίσουμε τό παιχνίδι, γράφει ό Αυστριακός φιλόσοφος, «βλέπουμε ένα πολύπλοκο διχτυωτό από όμοιότητες πού μπαινουν ή μία στα όρια τής άλλης και διασταυρώνονται. Όμοιότητες άλλοτε γενικές και άλλοτε στις λεπτομέρειες.»⁶

Σέ αντίθεση μέ τήν άκρως στατική προσέγγιση του Κρότσε απέναντι στό έργο τέχνης και κυρίως απέναντι στη δημιουργική διαδικασία, έχουμε νά κάνουμε εδώ μέ όρισμένα πολιτισμικά μορφώματα πού διέπονται

από συχετισμούς δυνάμεων, μέ μικρο-έξουσίες σε άσταθή ίσορροπία, κοντολογίς μέ δυναμικές διεργασίες. Σέ αντίθεση μέ τόν «εσώτερη κυκλικότητα» πού διέπει τήν προσέγγιση τής «φιλοσοφίας του πνεύματος» στό σύστημα του Κρότσε, ερχόμαστε επιπλέον εδώ σε έπαφή μέ τήν ύπαρξη ενός «κυκλώματος» πού δέν είναι μόνο «ύφολογικό» και «ψυχολογικό», αλλά επιπροσθέτως ιστορικό και πολιτισμικό.

“Όμως, θά παρατηρήσουμε επίσης ότι, αντίθετα μέ άλλους έπιφανείς μαρξιστές στοχαστές του είκοστού αιώνα, ό Γκράμσι δέν φαίνεται νά εστιάζει σε κάποια συστηματική μελέτη των σχέσεων αισθητικής και ιδεολογίας, ούτε νά ασπάζεται κάποια φορμαλιστική προσέγγιση σχετικά μέ τό αυτόνομο ή αυθύπαρκτο καθεστώς των έργων τέχνης.

Μέσα από τήν άποσπασματικότητα και τόν διασκορπισμό των σημειώσεων και των έπιστολών του, αναδύεται μιάν πρισματική προσέγγιση τόσο των «σπουδαίων» έργων τέχνης (Δάντης, Σαίξπηρ, Γκαίτε, Τολστόι) όσο και των προϊόντων του λαϊκού πολιτισμού, ή όποια στοχεύει στην ανακατασκευή του ιστορικού, του ήθικοπολιτικού και του αισθητικού νοήματός τους άντιστοιχώς, μέ τόν άποκλεισμό κάθε διάθεσης άναγωγισμού (τής αισθητικής στην ιδεολογία, του περιεχομένου στη μορφή) και μέ τήν άναγνώριση τής σχετικής άυτονομίας τους.

6. Βλ. Ludwig Wittgenstein, *Φιλοσοφικές έρευνες*, μετάφραση Παύλος Χριστοδουλίδης, Άθήνα, Παπαζήσης, 1977, σ. 58.

Ός εκ τούτου, διαπιστώνουμε πώς ο κριτικός έλεγχος και η κριτική αυστηρότητα απέναντι στα φαινόμενα της τέχνης και του πολιτισμού αποτελούν για τον Γκράμσι τής μοναδικές έγγυήσεις για μία φιλοσοφία της πράξης που επιθυμεί να μετατραπεί σε εμπράγματη πολιτισμική δύναμη ικανή να μετασχηματίσει ριζικά την κοινωνία.

Στό πλαίσιο αυτό, φωτίζεται παράλληλα και η κριτική την οποία άσκει ο Γκράμσι σε μερικές από τις συνεπαγωγές της αισθητικής φιλοσοφίας του Κρότσε.

Η απομόνωση της ιστορίας της τέχνης από την ευρύτερη ιστορία του πολιτισμού, όπως την εύαγγελίζεται ο Κρότσε, οδηγεί στην υποτίμηση του γεγονότος ότι η τέχνη είναι πάντοτε συνδεδεμένη με μία ορισμένη κουλτούρα ή με κάποιον συγκεκριμένο πολιτισμό.

Όστόσο, σε κάποιον σημείο των *Τετραδίων*, και με άφορμή την ανάγνωση ενός άσματος από την *Κόλαση* του *Δάντη*,⁷ ενώ άσκει κριτική στην άχρονική σφαίρα του «άδολου» λυρισμού και τή συνακόλουθη κροτσιανική διάκριση μεταξύ ποίησης και μή ποίησης ή «δομής» (δηλαδή τό έννοιολογικό, ιδεολογικό, διδακτικό, ή «πεζολογικό» επίπεδο ενός κειμένου), ο Γκράμσι φαίνεται να άναμετράται ψυχή τε και σώματι με τό έργο τέχνης.⁸

Γενικότερα, και προλειάνοντας τό έδαφος για τήν κριτική που θά άσκήσει άργότερα ο Γάλλος κοινωνιολόγος Πιέρ Μπουρντιέ απέναντι στή δήθεν ουδέτερότητα του διανοούμενου και τό «άνιδιοτελές βλέμμα» τόσο του αισθητικού φιλόσοφου όσο και του τεχνοκριτικού ή του κριτικού της λογοτεχνίας, ο Γκράμσι θά

άντισταθεί στήν εικόνα του «Όλύμπιου» κροτσιανού διανοούμενου, του δήθεν άποκομμένου από τά ιστορικά και κοινωνικά του συμφραζόμενα στο όνομα της άποκλειστικής διάστασης του αισθητικού, προβάλλοντας

7. Ιδιαίτερα ένδεικτική είναι η άντιπαράθεση με τής τοποθετήσεις του Κρότσε (ιδίαιτερα τή μελέτη του 1921 με τίτλο *La poesia di Dante*) σε μία δέση σημειώσεων του *Τετραδίου* 4, οι όποιες άναφέρονται στο δέκατο άσμα της Κόλασης. Δέν πρέπει να ξεχνάμε, άλλωστε, ότι τήν περίοδο του μεσοπολέμου, η δαντική φιλολογία επέκτείνεται και εκτός ιταλικών συνόρων, εκτός δηλαδή της παντοκρατορίας του ντέ Σάνκτις και του Κρότσε, με τή συμβολή τόσο ποιητών (βλ. χαρακτηρισικά τό δοκίμιο του T.S. Eliot, «Dante» του 1929, μετάφραση με προλογικό σημείωμα και σχόλια Στέφανος Μπεκατώρος, Άθήνα, Πατάκης, 2005) όσο και θεωρητικών της λογοτεχνίας (βλ. τή μελέτη του Erich Auerbach, *Dante als Dichter der irdischen Welt*, Βερολίνο, Walter der Gruyter, 1929, άμερικανική μετάφραση Ralph Mannheim υπό τόν τίτλο *Dante Poet of the Secular World*, επανέκδοση με εισαγωγή του Michael Dirda, Νέα Υόρκη, New York Review Books, 2007, καθώς και τό κεφάλαιο 8 του μεταγενέστερου (1946) έργου του ίδιου συγγραφέα με τίτλο *Μίμησης. Η εικόνα της πραγματικότητας στη δυτική λογοτεχνία*, μετάφραση Λευτέρης Άναγνώστου, Άθήνα, MIET, 2005, σ. 229-266, όπου ο Άουερπαχ επικεντρώνει τήν προσοχή του στο άσμα που άποτελεί άντικείμενο άνάλυσης και για τόν ίδιο τόν Γκράμσι).

8. Ός προς αυτό τό ζήτημα, βλ., μεταξύ άλλων, τό άρθρο του Frank Rosengarten, «Gramsci's 'Little Discovery': Gramsci's Interpretation of Canto X of Dante's *Inferno*», *boundary 2*, τόμ. 16 (Άνοιξη 1986), τχ. 3, σ. 71-90.

σάν παράδειγμα «ὄργανικοῦ» διανοούμενου τόν Ἴταλό ρομαντικό κριτικό τῆς λογοτεχνίας ντε Σάνκτις καί ὄχι τόν ἴδιο τόν Κρότσε.

III. Δύο τροπές τοῦ αἰσθητικοῦ;

Διαπιστώσαμε ἕως ἐδῶ, μέσα ἀπό μιὰ ἀναγκαστικά σχηματική ἐξέταση τῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ Κρότσε καί τοῦ Γκράμισι, δύο τροπές τοῦ αἰσθητικοῦ πεδίου πού μοιάζουν νά ἀποκλίνουν ριζικά, συγκροτώντας δύο ἀποκλειόμενες μεταξὺ τους μεθοδεύσεις. Ἐχουν ὅμως ἔτσι τὰ πράγματα;

Κατὰ πρῶτο λόγο, θά μπορούσαμε νά ἰσχυριστοῦμε ὅτι, μέ τόν ἴδιο τρόπο πού ἡ κοινωνική κριτική τήν ὁποία ἀσκεῖ ὁ Πιέρ Μπουρντιέ στό «Ἵστερόγραφο» τῆς *Διάκρισης* στόν λόγο πού διέπει τήν «καθαρή» καλαισθητική κρίση δέν παύει νά συσχετίζεται, ἔστω καί ἑτερόδοξα, μέ τήν καντιανή προβληματική, παρομοίως καί ἡ κριτική τήν ὁποία ἀσκεῖ ὁ Γκράμισι δέν παύει νά συσχετίζεται μέ ὀρισμένες ἀπό τίς προκείμενες μιᾶς πρακτικῆς ἢ ἐφαρμοσμένης φιλοσοφίας ὅπως εἶναι ἐντέλει –χωρίς ὅμως νά τό ἰσχυρίζεται– ἡ φιλοσοφία τῆς *ποιητικῆς ἐκφρασης ἢ πράξης* τοῦ Κρότσε.

Ἄλλωστε, δέν πρέπει νά ξεχνᾶμε παράλληλα ὅτι, ὅσο ριζική καί ἂν εἶναι ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στίς δύο θεωρήσεις, ἡ ἀνάγκη τῆς ιστορικῆς ὀπτικῆς γωνίας καί τῆς καλλιέργειας τῆς πρακτικῆς τῆς ιστοριογραφίας, ἡ ἔννοια τῆς ὄργανικῆς ἐνότητας καί ἡ ἀπόρριψη τῆς φορμαλιστικῆς προσέγγισης ἀποτελοῦν κάποια ἀπό τά κοινά σημεῖα ἀναφορᾶς τους.

Ἐπ' αὐτή τήν ἔννοια, ἔχει κανεῖς τήν αἴσθηση ὅτι οἱ δύο Ἴταλοί στοχαστές ἐκπλήρωσαν ὁ καθένας μέ τόν τρόπο του αὐτή τήν ἔντονη κριτική ἐργασία σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τίς τροπές τῆς διάχυσης τῆς τέχνης, τοῦ πολιτισμοῦ καί τῶν ἰδεῶν ἀνάμεσα στίς μάζες τῶν ἀνθρώπων –μιᾶ κριτική διεργασία πού δέν νομίζω νά διαφέρει κατ' οὐσίαν ἀπό αὐτό πού ἐπιδιώκει νά κατανοήσει ἡ αἰσθητική–, ἀπευθυνόμενοι θεβαίως σέ διαφορετικά κοινωνικά στρώματα καί διαφορετικά ἀναγνωστικά κοινά.

Κατὰ δεύτερο λόγο καί γενικεύοντας, θά μπορούσαμε νά ἰσχυριστοῦμε ὅτι, σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τή διαμόρφωση μιᾶς σύγχρονης αἰσθητικῆς θεωρίας, ὅσο ἀπαραίτητη εἶναι ἡ ταυτόχρονη θέαση τοῦ «ὑψηλοῦ» καί τοῦ «ταπεινοῦ» στό πεδίο τῆς αἰσθητικῆς μέ στόχο τή γεφύρωση τοῦ χάσματος ἀνάμεσα στό «πάνω» καί τό «κάτω», ἄλλο τόσο ἀπαραίτητος εἶναι ὁ αὐστηρός προσδιορισμός τῆς σφαίρας τῆς τέχνης καί τῆς καλλιτεχνικῆς ἀξίας.

Ἄς θυμίσουμε ἐδῶ ὅτι νεαρός Γκράμισι γράφει τήν ἀκόλουθη φράση στό δοκίμιό μέ τίτλο «Σοσιαλισμός καί κουλτούρα»: «Μιά ἔντονη κριτική ἐργασία, μιᾶ διάχυση τοῦ πολιτισμοῦ καί τῶν ἰδεῶν ἀνάμεσα στίς μάζες τῶν ἀνθρώπων προηγεῖται κάθε ἐπανάστασης». Δέν εἶναι, νομίζω, τυχαῖο ὅτι ὁ Βρετανός αἰσθητικός

φιλόσοφος Ρίτσαρντ Βόλχαιμ δημοσιεύει ἔπειτα ἀπό σαρανταεπτά χρόνια ἕνα ὁμότιτλο δοκίμιο,⁹ προσπαθώντας νά προσδιορίσει μέ ἀκρίβεια στίς νέες, μεταπολεμικές, κοινωνικές συνθήκες τῆς δεκαετίας τοῦ '60 τό περιεχόμενο τῶν ὄρων «σοσιαλισμός» καί «κουλτούρα», καθῶς καί τόν ρόλο τόν ὁποῖο καλεῖται νά διαδραματίσει ἡ κριτική διάσταση καί ἡ διεργασία τοῦ πολιτισμοῦ σέ μιᾶ δημοκρατική σοσιαλιστική κοινωνία.

Στό πλαίσιο αὐτό, ἀναφέρεται διεξοδικά καί κριτικά στίς ἀναλύσεις πού προτείνουν οἱ θεωρητικοί τῆς ἀναδυόμενης Νέας Ἀριστερᾶς (Raymond Williams, Richard Hogarth, E.P. Thomson), ἀναλύσεις πού ὅπως εἶναι φανερό ἐμπνέονται ἀπό τίς τοποθετήσεις τοῦ Γκράμισι καί συγχρόνως θά προετοιμάσουν τό ἔδαφος γιά τήν ἀνάδυση τῶν πολιτισμικῶν σπουδῶν.

Ἐποῖτο, θά παρατηρούσαμε ἐπίσης ὅτι, ἐνῶ σέ αὐτό τό πολιτικό κείμενο –ἡ «παμφλέτο», ὅπως τό χαρακτηρίζει ὁ ἴδιος– ὁ Βρετανός φιλόσοφος μοιάζει νά συνδιαλέγεται ἰδιαίτερα –ἔστω καί σιωπηρά– μέ αὐτό τό συγκεκριμένο παρακλάδι τοῦ «ἰταλικοῦ» μαρξισμοῦ, στή γενικότερη αἰσθητική τοῦ θεωρία δέν εἶναι σπάνιες οἱ περιπτώσεις ὅπου ὁ Ρίτσαρντ Βόλχαιμ συνδιαλέγεται στενά –ἔστω καί πάλι σιωπηρά–¹¹ μέ ὀρισμένες προσεκτικά ἐπιλεγμένες ὄψεις τῆς αἰσθητικῆς φιλοσοφίας τοῦ Κρότσε, κυρίως σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τόν αὐστηρότερο προσδιορισμό ἀφενός τῆς ἔννοιας τῆς κριτικῆς δραστηριότητας, ἀφετέρου μιᾶς ἔννοιας τῆς καλλιτεχνικῆς ἐκφρασης διακριτῆς ἀπό τήν ἀπλή, καθημερινή ἐκφραση τῶν συναισθημάτων μας.

Γκράμισι ἢ Κρότσε λοιπόν; Σέ κάθε περίπτωση, ἡ ἀπόπειρα ἀπάντησης σέ αὐτό τό δίλημμα ἢ (κατ' ἄλλους καί κατ' ἐμέ) ψευτο-δίλημμα μᾶς παρακινεῖ νά καλλιεργήσουμε πῶς συστηματικά τό χωράφι τῆς αἰσθητικῆς θεωρίας.

9. Βλ. τή μελέτη τοῦ Πιερ Μπουρντιέ, *Ἡ διάκριση. Κοινωνική κριτική τῆς καλαισθητικῆς κρίσης*, εἰσαγωγή Νίκος Παναγιωτόπουλος, μετάφραση Κική Καψαμπέλη, Ἀθήνα, Πατάκης, 2004, ἰδιαίτερα τό «Ἵστερόγραφο», σ. 516-539.

10. Βλ. Richard Wollheim, *Socialism and Culture*, Λονδίνο, A Fabian Tract, 1961, καί, συμπληρωματικά, τοῦ ἰδίου, «Babylon, Babylone», *Encounter*, τόμ. 18 (Μάιος 1962), τχ. 5, σ. 25-36.

11. Βλ. ἰδιαίτερα τό πρόσθετο δοκίμιο μέ τίτλο «Criticism as Retrieval», στό *Art and Its Objects*, ὁ.π., σ. 185-204, καθῶς καί «Correspondence, Projective Properties, and Expression in the Arts», στό *The Mind and Its Depths*, Cambridge (Mass.), Harvard University Press, 1993, σ. 144-158, καί, γενικότερα, τοῦ ἰδίου, *Painting as an Art*, Λονδίνο, Thames & Hudson, 1987. Μποροῦμε νά παρατηρήσουμε ὅτι τόσο ἡ ἔννοια τῆς κριτικῆς δραστηριότητας ὅσο καί ἡ ἔννοια τῆς καλλιτεχνικῆς ἐκφρασης ἐκλαμβάνονται ἀπό τόν Βόλχαιμ μέ ὄρους πού δίχως νά ταυτίζονται, «συνομιλοῦν» μέ ὄψεις τῆς αἰσθητικῆς προβληματικῆς τοῦ Κρότσε.

ΔΙΑΒΑΖΟΝΤΑΣ ΤΟΝ «ΗΓΕΜΟΝΑ»

Σημειώσεις για τήν πολιτική τῆς ἀνάγνωσης στόν Γκράμοι
καί στόν Ἄλτουσέρ¹

τοῦ Γιάννη Παπαθεοδώρου

1. Ἡ μοναξιά τοῦ Μακιαβέλι

Στή διάλεξή του μέ τίτλο «Ἡ μοναξιά τοῦ Μακιαβέλι», στή *Fondation Nationale des Sciences Politiques*, τό 1978,² ὁ «ὑστερος» Λουί Ἄλτουσέρ συνεχίζει τή μακρόχρονη ἐνασχόληση του μέ τόν Μακιαβέλι, μέ ἄξονα –σταθερά καί ἐξακολουθητικά– τή γκραμοσιανή ἀνάγνωση τοῦ *Ἡγεμόνα*. Εἶναι τά χρόνια πού, μετά ἀπό ἀρκετές κρίσεις κατάθλιψης, ὁ Ἄλτουσέρ ἐπεξεργάζεται τή συγκρότηση μιᾶς πραγματικά «ύλιστικῆς φιλοσοφικῆς παράδοσης», μέ ἐνδιάμεσους σταθμούς τόν Δημόκριτο, Ἐπίκουρο, τόν Σπινόζα, τόν Μακιαβέλι καί τόν Μάρξ, ξεχωρίζοντας, ὡστόσο, διαρκῶς τόν Φλωρεντίνο, γιά τή ἀναμφισβήτητη γοητεία πού ἄσκησε στή σκέψη του. Δέ θά σταθοῦμε ἐδῶ σέ αὐτό τό κρίσιμο κεφάλαιο τῆς «ἀρχαιολογίας» τῶν ύλιστικῶν πολιτικῶν ιδεῶν καί πρακτικῶν αὐτό πού, κυρίως, μᾶς ἐνδιαφέρει εἶναι τό προτεινόμενο «πρωτόκολλο ἀνάγνωσης» τοῦ *Ἡγεμόνα*, ἡ διατύπωση, δηλαδή, ὀρισμένων θεωρητικῶν ἀρχῶν γιά τόν εἰδολογικό χαρακτηρισμό τοῦ *Ἡγεμόνα* ὡς «μανιφέστου», καθῶς καί τά γκραμοσιανά ἴχνη τῆς ἄλτουσεριανῆς «συμπτωματολογικῆς» –ἢ «ἐνδεικτικῆς»– ἀνάγνωσης, πού, ἀπ' ὅ,τι φαίνεται, ἀποτελοῦν κομμάτι μιᾶς συνολικότερης ἀναγνωστικῆς θεωρίας ὡς ἐρμηνευτικῆς πρακτικῆς μέσα στό πλαίσιο τῆς μαρξιστικῆς κριτικῆς.³ Αὐτές, λοιπόν, οἱ διαδοχικές πολιτικές τῆς ἀνάγνωσης –ὁ Ἄλτουσέρ πού διαβάσει τόν Γκράμοι πού διαβάσει τόν Μακιαβέλι– ἐγκαινιάζουν μιά προβληματική γύρω ἀπό τό «μανιφέστο» ὡς συγκεκριμένο εἶδος πολιτικοῦ κειμένου, μέ ἰδιαίτερα ὑφολογικά γνωρίσματα καί ἱστορικά χαρακτηριστικά. Θά μπορούσαμε, μάλιστα, νά ὑποστηρίξουμε πῶς στό ἄλτουσεριανό δοκίμιο γιά τή

«μοναξιά τοῦ Μακιαβέλι», συμπυκνώνεται –via Γκράμοι– μιά ὀρισμένη ρητορική τροπικότητα ἀλλά καί μιά ἱστορική ποιητική τοῦ μανιφέστου, πού διατηρεῖ ἀκόμη τή σημαίνουσα θέση τῆς μέσα στή Θεωρία τῆς Λογοτεχνίας.

1. Τό κείμενο αὐτό ἀποτελεῖ συνέχεια τῆς σχετικῆς ἀνακοίνωσης γιά τίς «πολιτικές τῆς ἀνάγνωσης ἀπό τόν Γκράμοι στόν Ἄλτουσέρ», σέ συνέδριο πού διοργανώθηκε ἀπό τό τμήμα Πολιτικῆς Ἐπιστήμης καί Ἱστορίας, τοῦ Πάντειου Πανεπιστήμιου (30/11-1/12-07), μέ ἀφορμή τά ἐβδομήντα χρόνια ἀπό τόν θάνατο τοῦ Γκράμοι. Θά ἤθελα καί ἀπό τή θέση αὐτή νά εὐχαριστήσω τόν Γιάννη Βούλγαρη καί τόν Λ. Κοτσονόπουλο, γιά τή συνεργασία τους ἀλλά καί γιά τίς παρατηρήσεις τους. Τό ἄρθρο αὐτό ἀποτελεῖ μέρος μιᾶς εὐρύτερης ἐργασίας ἐν ἐξελίξει, τό πρῶτο μέρος τῆς ὁποίας ἔχει δημοσιευτεῖ στόν *Πολίτη*, τχ. 146, σ. 32-38. Σέ μεγάλο μέρος, ἀναπαράγονται καί σέ αὐτό τό κείμενο αὐτοῦσια ἀποσπάσματα ἐκείνης τῆς παλαιότερης δημοσίευσής.

2. Βλ. τώρα, Λουί Ἄλτουσέρ, *Φιλοσοφικά*, μτφρ. Ἄγγελος Ἐλεφάντης, Ἐκδόσεις Ὁ Πολίτης, Ἀθήνα, 1994, σ. 195-213. Τό κείμενο παρατίθεται ἐπίσης στό: Francois Mathéron (ed.), *Louis Althusser, Machiavelli and Us*, μτφρ., Gregory Elliott, Verso, London and New York., 1999, σ. 115-130.

3. Σέ μιά πρόσφατη χρηστική ἔκδοση γιά τόν Ἄλτουσέρ, (Lyke Ferretter, *Louis Althusser*, Routledge, London and New York, 2006) ἀφιερώνεται πάντως ἕνα εἰδικό κεφάλαιο γιά τήν ἄλτουσεριανή «συμπτωματολογική ἀνάγνωση» ὡς ἐρμηνευτική πράξη, χωρίς νά ὑπάρχει ὡστόσο εἰδική ἀναφορά στό «πρόβλημα» τοῦ Μακιαβέλι καί τήν ἀναγνωστική προβληματική τοῦ μανιφέστου. Βλ. σχετικά, σ. 51-74.

2. Τό μανιφέστο: ένα κείμενο μεταξύ θεωρίας και συγκυρίας

«Τό ύφος του Μακιαβέλι δεν είναι ενός απλού ανθρώπου που γράφει συστηματικές πραγματείες, σάν αυτούς που υπήρχαν στον Μεσαίωνα και στην Αναγέννηση, κάθε άλλο· είναι τό ύφος ενός ανθρώπου της δράσης, ενός που θέλει νά παρακινήσει σέ δράση, είναι ύφος κομματικού «μανιφέστου»».⁴ Ξέρουμε ότι ο Άλτουσέρ πρέπει νά σταμάτησε σέ αυτή τή φράση του Γκράμσι, επειδή ακριβώς κατανόησε τό ειδικό βάρος που είχε ο όρος «μανιφέστο» γιά τόν ιταλό κομμουνιστή-διανοούμενο· κι αυτό συμβαίνει, επειδή τό «μανιφέστο» είναι «ένας όρος», γράφει ο Άλτουσέρ «πού ο Γκράμσι δεν μπορεί νά τόν χρησιμοποιεί χωρίς νά σκέφτεται τό *Μανιφέστο* που στοιχειώνει και όρίζει όλη του τή ζωή, όπως ακριβώς στοιχειώσε και όρισε τή ζωή των στρατευμένων επαναστατών, περισσότερο από έναν αιώνα».⁵ Τό φάντασμα του *Κομμουνιστικού Μανιφέστου* έχει ήδη προβάει στή σκηνή της ανάγνωσης. Ο Άλτουσέρ, ωστόσο, δεν ενδιαφέρεται γιά τους τίτλους ευγενείας, ούτε γιά μία κοινότοπη διακειμενική σχέση ανάμεσα στον Μακιαβέλι και τόν Μάρξ. Άλλο είναι εκείνο που τόν απασχολεί, άλλου είναι στραμμένο τό ενδιαφέρον του. Στή «μοναξιά του Μακιαβέλι», ο ίδιος λέει ότι τό «μανιφέστο» ως κείμενο υπερβαίνει τήν περιοχή της «καθαρής γνώσης» γιά νά συναντηθεί μέ τήν ιστορική συγκυρία: «Ο Γκράμσι έγραψε», παρατηρεί ο Άλτουσέρ «ότι ο *Ήγεμόνας* ήταν ένα πολιτικό μανιφέστο. Άλλά αν θέλουμε νά δούμε ένα πολιτικό μανιφέστο ως ιδεατό μοντέλο, τό ιδιάζον χαρακτηριστικό του είναι ότι δεν μπορούμε νά τό εκλάβουμε ως καθαρό θεωρητικό λόγο, ως καθαρή θετική πραγματεία. Όχι γιατί ή θεωρία απουσιάζει από ένα μανιφέστο: αν δεν περιείχε θετικά στοιχεία γνώσης, δεν θά ήταν παρά διακήρυξη στό κενό. Άλλά ένα πολιτικό μανιφέστο, που επιδιώκει νά παράξει ιστορικά αποτελέσματα, όφείλει νά έγγραφεί σέ ένα έντελως άλλο πεδίο από εκείνο της καθαρής γνώσης: πρέπει νά έγγραφεί στό πεδίο της πολιτικής συγκυρίας εντός της οποίας θέλει νά δράσει και νά ένταχθεί καθ' ολοκληρίαν στήν πολιτική πρακτική που επιβάλλει ή σχέση δυνάμεων που τήν προσδιορίζουν. [...] Γιά νά είναι τό μανιφέστο πραγματικά ρεαλιστικό-ύλιστικό, πρέπει ή θεωρία που διατυπώνει όχι μόνο νά είναι ρητή μέσα στό ίδιο τό μανιφέστο αλλά τό ίδιο νά τή τοποθετεί στον κοινωνικό χώρο όπου παρεμβαίνει και όπου στοχάζεται. Θά μπορούσαμε νά δείξουμε ότι αυτό συμβαίνει μέ τό *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*».⁶ Τό μανιφέστο, λοιπόν, είναι ένα κείμενο που δεν παράγεται απλώς μέσα σέ συγκεκριμένα ιστορικά συμφραζόμενα αλλά παράγει –δυναμικά έστω, και πάντως μέσω της ανάγνωσης του– συγκεκριμένα ιστορικά αποτελέσματα. Αν γιά τόν Μακιαβέλι, τό πρόβλημα της «συγκυρίας» ήταν ή συγκρότηση του ιταλικού λαού ως έθνος-κρά-

τος, γιά τούς δύο άλλους μαρξιστές στοχαστές τό πρόβλημα ήταν ή ανασυγκρότηση του Μαρξιστικού-Λενινιστικού κόμματος των προλεταρίων (Γκράμσι), και ή ανασυγκρότηση του θεωρητικού και κριτικού προτάγματος του μαρξισμού ως όπλου της επανάστασης (Άλτουσέρ). Μέ άλλα λόγια, αυτό που υποστηρίζει ο Άλτουσέρ είναι πώς τό μανιφέστο είναι ένα κείμενο που δεν προϋποθέτει τήν έξωτερικότητα ενός ουδέτερου χρονότοπου, αλλά, αντίθετα, προϋποθέτει τήν κατανομή των θεωρητικών του στοιχείων πάνω στην αναδιάταξη όρισμένων σχέσεων και συσχετισμών που όρίζει ή συγκυρία. «Μέ όρους άφαιρέσεως είπα εδώ κάτι», συνεχίζει ο Άλτουσέρ, «πού είναι αρκετά απλό και που έμπεριέχεται σέ όλα όσα έγραψε ο Μάρξ και που ο Γκράμσι τά κατάλαβε πολύ καλά. Θέλω νά πω ότι αν ή σκέψη του Μακιαβέλι είναι όλόκληρη διατεταγμένη γύρω από τό ιστορικό καθήκον της συγκρότησης ενός έθνικού κράτους, αν ο *Ήγεμόνας* εμφανίζεται ως ένα μανιφέστο, αυτός που από πείρα ήξερε τί σημαίνει πολιτική πρακτική, όχι μόνο γιατί είχε διατρέξει τις πρεσβείες της Ευρώπης, όχι μόνο γιατί είχε συμβουλευτεί ήγεμόνες, είχε γνωρίσει τόν Καίσαρα Βοργία, αλλά και επειδή σχημάτισε και όργάνωσε στρατιωτικά σώματα στην Τοσκάνη, θέλω νά πω λοιπόν ότι αν ο Μακιαβέλι παίρνει ύπόψη του τήν πολιτική πρακτική, ή σκέψη του δεν μπορεί νά παρουσιασθεί κάτω από ένα απλό έξωθεν της θετικότητας ενός ουδέτερου χώρου».⁷ Τό μανιφέστο, λοιπόν, είναι ένα κείμενο «σεσημασμένο», μέ τήν έννοια ότι ή ιστορική συγκυρία έχει ήδη προσημειωθεί εντός της παραγωγής του, αφού ή θεωρία που έμπεριέχει, υποβάλλεται στις πραγματικές συνθήκες της ύπαρξής της, στην ιστορική της στιγμή και αναγκαιότητα.

3. Ζητήματα ύφους: ή ρητορική του μανιφέστου

Όστόσο, «αυτή ή έγγραφή της αντικειμενικής έξωτερικής πολιτικής συγκυρίας», συνεχίζει ο Άλτουσέρ, «πρέπει επίσης νά αναπαρασταθεί στό έσωτερικό του ίδιου του κειμένου που τήν διακονεί».⁸ Μέ άλλα λόγια, τό «μανιφέστο» δεν μπορεί νά είναι απλώς ένα κείμενο που νά έγγράφει και νά έγγράφεται στην ιστορική συγκυρία αλλά πρέπει και νά διαθέτει ένα όρισμένο ύφος γιά νά τήν αναπαραστήσει. Στην κατεύ-

4. Αντόνιο Γκράμσι, *Γιά τόν Μακιαβέλι, γιά τήν πολιτική και γιά τό σύγχρονο κράτος*, μτφρ. Φ. Κ., Ήριδανός, Άθήνα, χ.χ. σ. 19.

5. Louis Althusser, *Machiavelli and Us*, ό.π., σ. 14. Η μετάφραση δική μου.

6. Λουί Άλτουσέρ, *Φιλοσοφικά...*, ό.π., σ. 209-210.

7. Λουί Άλτουσέρ, *Φιλοσοφικά...*, ό.π., σ. 210-211.

8. Λουί Άλτουσέρ, *Φιλοσοφικά...*, ό.π., σ. 210.

θυση αυτή, ή ίδια ή ανάλυση του Γκράμοι του έδινε ήδη τά άπαραίτητα υλικά. Προκειμένου νά απαλλάξει τήν ανάγνωση του Μακιαβέλι από τίς ήθικολογικές και τίς ιδεαλιστικές έρμηνείες της, ο Γκράμοι είχε έπιμείνει ιδιαίτερα στή ρητορική τροπικότητα του Ήγεμόνα. Είχε τονίσει, δηλαδή, πώς ο Ήγεμόνας γράφεται από τόν Μακιαβέλι μέ τό λεκτικό τυπικό μιάς «κατηγορικής προσταγής»,⁹ στό πλαίσιο ενός λόγου γύρω από τήν τέχνη τής διακυβέρνησης, ο οποίος άπευθύνεται ex novo και παρακινεί σέ δράση ένα πολιτικό ύποκειμένο, τήν ώρα πού αυτό συγκροτείται, προκειμένου νά «λάβει χώρα», προκειμένου νά αποκτήσει «θέση» μέσα στό πεδίο τών κοινωνικών ανταγωνισμών, έτσι όπως αυτό ορίζεται από τήν ιστορική και πολιτική συγκυρία.

Στή βάση αυτή, ο Γκράμοι αναλύει τή γλώσσα, τό ύφος καθώς και τίς ρητορικές συνθήκες του κειμένου ως συστατικό τής συγγραφικής προθετικότητας και τής πολιτικής πρόσληψης του έργου. Στή γραμμασιανή ανάγνωση του Ήγεμόνα, ή έμφαση στήν ύφολογική διάσταση του λόγου, καθώς και οι αναφορές στον πομπό και στον δέκτη τής ανάγνωσης δείχνουν τή βασική μέριμνα του έγκλειστου διανοούμενου για τήν άνάδειξη τών κειμενικών μηχανισμών πού συγκροτούν συγκεκριμένες σχέσεις μεταξύ του ύποκειμένου και του αντικειμένου του λόγου. Κυρίως όμως, αυτό πού κατανόησε και ανέδειξε ο γλωσσολόγος Γκράμοι —μιά ιδιότητα πού συχνά τή ξεχνάμε όταν μιλάμε για τό έργο του— είναι ότι τό «μανιφέστο» είναι ένα άφηγηματικό είδος στό οποίο ή γλώσσα δέν ονοματίζει απλώς τά πράγματα, αλλά, παράλληλα, τά δημιουργεί μέσω μιάς ιδιαίτερης ρηματικής ενέργειας κατανόησε, δηλαδή τόν έπιτελεστικό χαρακτήρα τής γλώσσας.¹⁰ Μέσα σέ αυτό τό θεωρητικό μοντέλο, πού προτείνει ο Γκράμοι, ή γλώσσα δέν «λέει» μόνο κάτι, αλλά τό «έκτελεί», παράγει, δηλαδή, συγκεκριμένες πράξεις, και μάλιστα τό συγκεκριμένο πρακτικό αποτέλεσμα προέρχεται από αυτό πού ειπώθηκε. Έτσι, ο Γκράμοι «διαβάξει» τόν Ήγεμόνα ως ένα κείμενο πού ονοματίζει και κατασκευάζει τόν δέκτη τής άφήγησης, υπό τήν προϋπόθεση ότι ο δέκτης αυτός πού *άκόμη δέν ύπάρχει*, «άναγνωρίζει» τήν ύπαρξη του και τήν παραγωγή του μέσα στον κόσμο του κειμένου. Από αυτή τήν άποψη, τό «μανιφέστο» είναι μιά μήτρα παραγωγής του πολιτικού, μιά ειδική πολιτική φόρμα μέ έπιτελεστικό χαρακτήρα, πού άπευθύνεται σέ ένα συλλογικό σώμα, τό οποίο συγκροτείται ως τέτοιο, όχι μέσα από ένα καθεστώς πειθαναγκασμού αλλά μέσα από μιά προαιρετική συλλογική δούληση.

Είναι φανερό πώς κατά τήν ανάγνωση του Μακιαβέλι, ο Γκράμοι προσφέρει μιά ύπόρρητη θεωρία για τό «μανιφέστο» ως άφηγηματικό είδος. Μέ άφετηρία τίς σκέψεις του Γκράμοι, ο Άλτουσέρ θά διευρύνει τόν θεωρητικό προβληματισμό για τά μανιφέστα, διευκρινίζοντας περαιτέρω τή ρητορική και άφηγηματική λειτουργία τους. Τό μανιφέστο, γράφει ο Άλτουσέρ, «δέν

είναι ένα κείμενο σάν τά άλλα: είναι ένα κείμενο πού άνήκει στον κόσμο τής ιδεολογικής και πολιτικής φιλολογίας»,¹¹ πού «λαμβάνει χώρα» και σχηματίζεται εντός αυτού του ιδεολογικού κόσμου. Τό μανιφέστο είναι μιά παθιασμένη έκκληση για τό πολιτικό αποτέλεσμα, πού τό ίδιο διακηρύσσει. Σέ ότι άφορά τή σχέση του μέ άλλες άφηγηματικές φόρμες, τό μανιφέστο, παρατηρεί ο Άλτουσέρ, όχι μόνο άναμορφώνει τούς ύπάρχοντες λογοθετικούς μηχανισμούς αλλά προχωράει και στή σύνθεσή τους. Έξαιτίας αυτού του γεγονότος, τό μανιφέστο άπαιτεί μιά γραφή μέ νέα λογοτεχνική φόρμα και ένα νέο ύφος: αυτό, άλλωστε, πού έντυπωσιάζει τόν Γκράμοι, σημειώνει ο Άλτουσέρ, στή γραφή του Μακιαβέλι είναι τό άστραφτερό, πυκνό, ρωμαλέο και παθιασμένο ύφος του.¹² Μέ αυτό τό ύφος ο Μακιαβέλι κατορθώνει νά «μιλά» στον Γκράμοι και νά τόν έντυπωσιάζει.

Η έκπληξη τής ανάγνωσης του Ήγεμόνα δέν συνίσταται στήν τυπική πραγμάτευση του θέματος (ή ιταλική ένότητα) αλλά στον τρόπο πού τίθεται ένα πολιτικό πρόβλημα μέ μιά αντίστοιχη έκρηξη ύφους. Έτσι, ο Γκράμοι, υπερβαίνοντας τήν παγίδα μιάς ιστορικοστικτής ανάγνωσης του Μακιαβέλι, παραμερίζει τή συγχρονική έπικαιρότητα του κειμένου, και διαβάξει τόν Ήγεμόνα ως ένα «άνοιχτό» κείμενο πού έγγράφεται στή χρονικότητα του άστάθμητου και άνοιχτού μέλλοντος.¹³ Η παρατήρηση αυτή του Άλτουσέρ τόν φέρνει άβίαστα σέ μιά αντίστοιχη θεωρητική παρατήρηση για τόν διαλογικό χαρακτήρα τών μανιφέστων και τόν τρόπο μέ τόν όποϊον έγγράφουν μέσα στό κείμενο τόν μελλοντικό συνομιλητή τους. Μέ άφορμή τόν Ήγεμόνα, ο Άλτουσέρ παρατηρεί πώς «αυτό τό μανιφέστο πού φαίνεται νά έχει ως μοναδικό συνομιλητή του ένα μελλοντικό άτομο, ένα άτομο πού δέν ύπάρχει, στήν πραγματικότητα άπευθύνεται στή μάζα τών κοινών ανθρώπων. Ένα μανιφέστο ποτέ δέν είναι γραμμένο για ένα άτομο, ιδιαίτερα για ένα άνύπαρκο άτομο: άπευθύνεται πάντα στίς μάζες, μέ σκοπό νά τίς οργανώσει σέ μιά έπαναστατική δύναμη».¹⁴ Μέ άλλα λόγια, ο «έγγεγραμμένος άναγνώστης» τών μανιφέστων είναι πάντα ένα συλλογικό ύποκειμένο, πού άναδύεται μέσα από μιά έπιτακτική ιδεολογική *έγκληση*.¹⁵

9. Άντόνιο Γκράμοι, *Για τόν Μακιαβέλι...*, ό.π., σ. 17.

10. Βλ. Τζ. Λ. Ώστιν, *Πώς νά κάνουμε πράγματα μέ τίς λέξεις*, πρλ.-μτφρ. Άλέξανδρος Μπίσης, έπιμ. Χάρης Χρόνης, Βιβλιοπωλείον τής Έστίας, Άθήνα, 2003.

11. Louis Althusser, *Machiavelli and Us*, ό.π., σ. 23.

12. Louis Althusser, *Machiavelli and Us*, ό.π., σ. 13.

13. Ο Άλτουσέρ σχολιάζοντας τήν ανάγνωση μιλάει για τήν «πολιτική έκπληξη» του μέλλοντος. Βλ. Louis Althusser, *Machiavelli and Us*, ό.π., σ. 10.

14. Louis Althusser, *Machiavelli and Us*, ό.π., σ. 25.

15. Για τή θεωρία τής έγκλησης στον Άλτουσέρ βλ. πρόσχειρα Λουί Άλτουσέρ, *Θέσεις*, Θεμέλιο, Άθήνα, 1999, ιδίως

Γιά τόν Άλτουσέρ, τό μανιφέστο δέν είναι ένα κείμενο πού απλώς περιγράφει ένα άφηρημένο πολιτικό σύστημα ή μιá πολιτική ούτοπία, αλλά ένα κείμενο πού εκδιπλώνει τίς πραγματικές συνθήκες τής έμπλοκής του λόγου στην παραγωγή ενός συγκεκριμένου πολιτικού αποτελέσματος. Άκριβώς γι' αυτό τόν λόγο, ό άφηγητής πρέπει νά «μπεϊ στή θέση» τών ρόλων πού περιγράφει. Έτσι και ό άφηγητής του *Ήγεμόνα* πρέπει νά γίνει «Ήγεμόνας» χωρίς νά είναι Ήγεμόνας, χωρίς νά έχει καν εύγενική καταγωγή· άκριβώς επειδή είναι ό «κανένας» μπορεί νά γίνει ένας «άλλος». Δέν πρόκειται όμως για κάποιο θεατρικό τέχνασμα. Στην πραγματικότητα, ή «θεατρικότητα» του μανιφέστου είναι ή στιγμή τής ανάληψης πολιτικής δράσης: *ή ίδια ή γραφή είναι ή πρώτη πολιτική πράξη στην κατεύθυνση πού αναγγέλλει τό μανιφέστο*.¹⁶ ό άφηγητής πρέπει νά αναλάβει «ρόλο» προκειμένου νά κατασκευάσει τό έπερχόμενο κοινό του. Μέ άλλα λόγια, όπως παρατηρεί ό Άλτουσέρ διαβάζοντας τόν Γκράμι, ό Μακιαβέλι στόν *Ήγεμόνα* εκθέτει τή θεωρία τών μέσων για νά επιτευχθεί ή διάσωση τής ιταλικής ενότητας, και πρέπει πρώτος ό ίδιος νά χρησιμοποιήσει τό δικό του κείμενο ως ένα από αυτά τά μέσα για τήν επίτευξη του σκοπού του. Για νά αναγγείλει αυτόν τόν Νέο Ήγεμόνα πρέπει ό ίδιος νά γράψει *ως εάν* νά ήταν Ήγεμόνας, νά μιλήσει μέ τή «φωνή» του Ήγεμόνα στόν λαό του, νά ακούσει μέ τά αυτιά του λαού τό νέο κάλεσμα, νά ανακοινώσει τά νέα μέ ένα τρόπο πού νά ταιριάζει μέ τά νέα πού ανακοινώνει. Μέ δύο λόγια, αυτή νέα γραφή είναι ή *πρώτη πολιτική πράξη*, εντός του πολιτικού σχεδίου, του οποίου τήν ύπαρξη «εύχεται» τό κείμενο. Στή «μοναξιά του Μακιαβέλι», ό Άλτουσέρ θά παραθέσει αυτούσια τήν άφιέρωση του Ήγεμόνα ως στοιχείο άπαιτήσης μιáς νέας πολιτικής συνείδησης πού όρίζει και όρίζεται από τή νέα «θέση» του πομπου και του δέκτη τής άφήγησης: «Δέν θά ήθελα [...] νά μου άποδοθεί ή οίηση ότι αν και είμαι μικρός και χαμηλής κοινωνικής θέσης, έχω ωστόσο τό θάρρος νά πραγματευόμαι τά τών κυβερνήσεων τών Ήγεμόνων και νά δίνω τούς κανόνες πού πρέπει νά τίς διέπουν. Διότι, όπως εκείνοι πού ζωγραφίζουν τά τοπία κάθονται στην πεδιάδα για νά άτενίσουν τά βουνά και τά ψηλώματα και τά αντίθετα, για νά άτενίσουν τίς πεδιάδες κάθονται στά ψηλώματα, έτσι άκριβώς, για νά γνωρίσει κανείς τή φύση τών λαών, πρέπει νά είναι Ήγεμόνας και για νά γνωρίσει κανείς τούς Ήγεμόνες πρέπει νά είναι λαϊκός».¹⁶ Για τόν Γκράμι, όπως και για τόν Άλτουσέρ, ή όπτική γωνία ενός μανιφέστου πραγματοποιείται μέ τήν έγκατάλειψη τής δήθεν ουδέτερης θέσης ενός «άντικειμενικού» άφηγητή. Ό Μακιαβέλι πραγματοποιεί μιá αριστοτεχνική χειρονομία, μιλώντας «στή θέση» του Ήγεμόνα, και τοποθετώντας ταυτόχρονα τόν εαυτό του «στή θέση» του λαού. Η «όπτική γωνία» του Ήγεμόνα δέν μπορεί παρά νά είναι ή πρακτική ενός ύποκειμένου πού αναλαμβάνει δράση για νά συγκροτήσει τήν

πολιτική ενότητα από τή σκοπιά τών «ποπολάρων», στους όποιους άπευθύνεται· ή θέση του κόσμου για τό μανιφέστο του Μακιαβέλι δέν μπορεί νά είναι άλλη παρά αυτή πού όρίζεται από τό έπερχόμενο τό πολιτικό ύποκείμενο.¹⁷ Καί κάτι ακόμα: ενώ τό μανιφέστο εντάσσεται προγραμματικά μέσα στους κοινωνικούς αγώνες πού τό ίδιο έχει θεματοποιήσει, είναι άδύνατο νά προβλεφθεί ή «θέση» του και ή πρόσληψη του μέσα στους αγώνες αυτούς. Η ένδεχομενικότητα και ή αστάθμητη συγκυρία, μετατρέπουν τό μανιφέστο σε ένα «άνοικτό» κείμενο, πού δέν μπορεί νά δεχθεί καμία «συντελεσμένη» άνάγνωση, άκριβώς γιατί οι όροι τής δημιουργίας του δέν θά ύπάρχουν πιά, όπως άλλωστε και ό ίδιος ό δημιουργός του. «Τό έξαιρετικά έκπληκτικό πού χρωστώ στόν Μακιαβέλι», σημειώνει ό Άλτουσέρ στην αὐτοβιογραφία του, «είναι ή ιδέα-όριο ότι ή ουσία τής τύχης δέν είναι τίποτε άλλο παρά τό κενό, τό κατεξοχήν κενό του Ήγεμόνα».¹⁸

4. Η σκηνή τής άνάγνωσης

Στόν άστερισμό τής γκραμοιανής φιλοσοφίας τής πράξης, ό *Ήγεμόνας* αντιπροσωπεύει τή θεωρητική και τεχνική έπισφράγιση τής πολιτικής, τή στιγμή τής μεταρρύθμισης. Ό θεωρητικός τύπος, ωστόσο, του μακιαβελικού προβλήματος θά μπορούσε νά συμπυκνωθεί, συμβατικά έστω, στό διπλό αυτό άξονα πού άφορᾶ τόν πομπό και τόν δέκτη τής άφήγησης: άφενός μέν στό ρόλο του Ήγεμόνα (πού, ως τό ξαναπούμε, «δέν μπορεί νά είναι ένα άτομο συγκεκριμένο· μπορεί νά είναι μονάχα ένας οργανισμός») για τήν κατασκευή ενός νέου «εμείς», άφετέρου δέ στην έννοιολόγηση του ιστορικού χρόνου και τής αστάθμητης πολιτικής συγκυρίας, πού θά επιτρέψουν τήν άνάδυση αυτού του νέου πολιτικού ύποκειμένου. Προσπάθησα μέχρι τώρα νά δείξω πώς ή άλτουσεριανή –via Γκράμι άνάγνωση– του Μακιαβέλι προτού φτάσει στά κύρια νοήματα τής πολιτικής θεωρίας, εκκινεί από τή θεωρητική πραγμάτευση τής άφηγηματικής λειτουργίας και τής ρητορικής συνθήκης του μανιφέστου ως διακριτού πολιτικού κειμένου. Μέ άλλα λόγια, ό Γκράμι και άργότερα ό Άλτουσέρ «ξεκινᾶ από τό κενό» τής θεωρίας για νά άπαντήσει στό έρώτημα «τί είναι και τί κάνει ένα μανιφέστο», επει-

σ. 109-114. Θυμίζω πρόχειρα τόν όρισμό: «κάθε ιδεολογία έγκαλεί τά συγκεκριμένα άτομα ως συγκεκριμένα ύποκείμενα» μέσα από μιá διαδικασία «άναγνώρισης», πού δέ χάνει ποτέ τόν στόχο της.

16. Λουί Άλτουσέρ, *Φιλοσοφικά...*, ό.π., σ. 211.

17. Για τήν άνάλυση τής «όπτικής γωνίας» του μανιφέστου βλ. Louis Althusser, *Machiavelli and Us*, ό.π., σ. 127-130.

18. Λουί Άλτουσέρ, *Τό μέλλον διαρκεί πολύ. Τά γεγονότα*, μτφρ. Άγγελος Έλεφάντης-Ρούλα Κυλινθηρέα, Ό Πολίτης, Άθήνα, 1992, σ. 285.

δή ακριβώς γνωρίζει ότι τό μανιφέστο ήταν ήδη και πάντα ή πρώτη απάντηση στό επιτακτικό ερώτημα του «τί νά κάνουμε». ¹⁹ «Διαβάζοντας» μέ παραδειγματικό τρόπο τό μανιφέστο του Ήγεμόνα ως ένα κείμενο πού «είναι» αυτό πού «κάνει» προκειμένου νά «γίνει» εκείνο πού «θέλει», ό Γκράμισι και ό Άλτουσέρ έπινοούν μία νέα «κατηγορική προσταγή» γιά τή μαρξιστική σκέψη, αφού ή συγκεκριμένη στρατηγική τής ανάγνωσης οδηγεί (ή έστω, πρέπει νά οδηγήσει) στή ριζική αναμόρφωση του έπιστημονικού μαρξισμού. Μέσα στό σχεδιασμό αυτό, ή ανάγνωση γίνεται ένα μείζον πολιτικό εργαλείο ανανέωσης και διεύρυνσης τής ίδιας τής μαρξιστικής παράδοσης (στήν όποία, αίφνης, «προστίθεται» ό Μακιαβέλι) αλλά και ένα άποφασιστικό όπλο στή παραγωγή νέων πολιτικών νοημάτων. Ή ανάγνωση παύει νά είναι μία τελετουργία άπονομής φόρου τιμής στήν εύγενή φωνή των «πατέρων» του μαρξισμού, και άπεκδύεται τήν ιερότητα τής θεολογικής Τάξης του μαρξιστικού Λόγου, πού αρχίζει και τελειώνει μέ τίς επικλήσεις τής όρθότητας και τής αυθεντίας (τά περίφημα «τοιτάτα»). Αν ήθελε κανείς νά συμπυκνώσει τήν ποιητική του μανιφέστου, έτσι όπως έννοιολογείται από τόν Γκράμισι και τόν Άλτουσέρ, θά έλεγε πώς τό μανιφέστο «μιλάει γιά τόν λαό» (τόν ιταλικό λαό, ή τούς προλεταρίους), «κατασκευάζει τόν λαό» (έπιτελεστική ύποκειμενο-ποίηση του λαού), και «παραστασιοποιεί τό μέλλον αυτού του λαού» συμμετέχοντας διά του έμπράγματος κειμένου στήν αναγγελόμενη πολιτική ούτοπία. ²⁰ Αυτό ακριβώς κα-

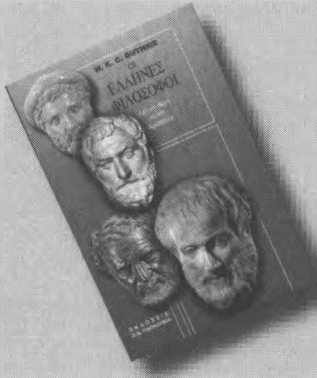
λείται νά κάνει και ή μαρξιστική θεωρία. Στο σχήμα αυτό, πού έντέλει ή ίδια ή μαρξιστική θεωρία καλείται νά λειτουργήσει ως «μανιφέστο», ό Άλτουσέρ σχεδιάζει μία έναλλακτική φιλοσοφική και πολιτική παρέμβαση, πού άφενός μέν σηματοδοτεί μία τομή μέσα στον παραδοσιακό μαρξισμό, ²¹ άφετέρου δέ εγκαινιάζει μία νέα φασματική ανάγνωση γιά τό άνοιχτό μέλλον του μαρξισμού. ²² Τό φάντασμα του Κομμουνιστικού Μανιφέστου, μαζί μέ τό φάντασμα του Μάρξ, του Μακιαβέλι και του Γκράμισι, στοιχειώνει τά γραπτά του Άλτουσέρ έξωθώντας τόν νά «ξαναδιαβάσει» τόν μαρξισμό γιά νά τόν αλλάξει μία γιά πάντα.

19. «Διότι στό βάθος τί άπασχολούσε τόν Μακιαβέλι, πολύ πριν τόν Τσερνιτσέφσκι και τόν Λένιν, άν όχι τό πρόβλημα και τό ερώτημα: τί νά κάνουμε;». Βλ. Λουί Άλτουσέρ, *Τό μέλλον διαρκεί πολύ...*, ό.π., σ. 285.

20. Γιά τό θέμα αυτό καθώς και γιά τή ριζική ανανέωση πού φέρνει ή προβληματική του Άλτουσέρ στα «όμιλιακα ένεργήματα» του μαρξισμού βλ. τή σημαντική ανάλυση του Martin Puchner, *Poetry in the Revolution. Marx, manifestos and the avant-gardes*, Princeton University Press, Princeton and Oxford, 2006, σ. 30-31.

21. Γιά τό θέμα Βλ. Άριστείδης Μπαλτάς-Γιώργος Φουρτούνης, *Ό Λουί Άλτουσέρ και τό τέλος του κλασικού μαρξισμού*, Ό Πολίτης, Άθήνα, 1994.

22. Είναι προφανές πώς σέ αυτή τή «φασματική ανάγνωση» έγγράφεται και ή εργασία του Ζάκ Ντεριντά γιά τά *Φαντάσματα του Μάρξ*, Έκκρεμές, Άθήνα, 1995.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΟΙΟΤΗΤΑΣ

W. K. C. GUTHRIE

Καθηγητής της Αρχαίας Φιλοσοφίας στο Παν. του Καίμπριτζ

ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΦΙΛΟΣΟΦΟΙ

από τον Θαλή ως τον Αριστοτέλη

Σχ. 8^ο, σελ. 180, πλούσια βιβλιογραφία ελληνική και ξενόγλωσση, πίνακας λέξεων και κυρίων ονομάτων

Το έργο του καθηγητή W.K.C. Guthrie *Οι Έλληνες Φιλόσοφοι από τον Θαλή ως τον Αριστοτέλη* αποτελεί επισκόπηση της μεγάλης εποχής της ελληνικής φιλοσοφίας από τον Θαλή ως τον Αριστοτέλη και χαρακτηρίζεται από περιεκτικότητα και συντομία. Ταυτόχρονα σκοπό έχει να ερμηνεύσει τις απόψεις του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη υπό το φως των προδρομών τους παρά των διαδόχων τους και να περιγράψει τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του ελληνικού τρόπου του σκέπτεσθαι και θεωρείν τον κόσμο. Το βιβλίο *Οι Έλληνες Φιλόσοφοι* αποτελεί για τον κάθε αναγνώστη αλλά και για τον ειδικό σταθερή αφετηρία για τη γνώση της αρχαίας φιλοσοφίας.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
Δ. Ν. ΠΑΠΑΔΗΜΑ
Από το 1960

Προσφορά στον Πολιτισμό και στην Παιδεία

Ιπποκράτους 8 Αθήνα. Τηλ.: 210.36.27.318

www.papadimasbooks.gr • papadimas@atp.gr

Ο ΙΑΝΟΣ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΥ

Ἄντωνης Λιάκος, Ἄγγελος Ἐλεφάντης, Ἄντωνης Μανιτάκης, Δαμιά-
νός Παπαδημητρόπουλος, ἐκδ. Βιβλιόραμα, Ἀθήνα 2007

τοῦ Βασίλη Ζουναλή

Ἡ ἐπανεκδόση αὐτοῦ τοῦ μικροῦ πλὴν σημαντι-
κοῦ βιβλίου διαφυλάττει τὴν εὐκαιρίαν. Ἐννο-
εῖ, ἰδιαίτερα, τὴν πάντοτε ἐπίκαιρη ἀνερώτη-
ση γιὰ τὴν ἔξαρση τοῦ ἐγχώριου ἐθνικισμοῦ, με ἀιχμὴ
τὴν ὀνομασία τοῦ «κρατιδίου τῶν Σκοπίων», ἀπὸ τὸ
1991 ὡς σήμερα. Σήμερα, μάλιστα, πού αὐτός ὁ ἐθνι-
κισμὸς ἀναβαθμίστηκε σὲ προγραμματικό πολιτικό λό-
γο καὶ κοινοβουλευτικὴ παρουσία (ΛΑΟΣ).

Παρά τὴν ἀναγκαστικὴ προσγείωση τοῦ ἑλληνικοῦ ἔ-
θνους στὴν πραγματικότητα τῆς Μικρασιατικῆς Κατα-
στροφῆς, παρὰ τὸν ἐνταφιασμό τῆς Μεγάλης Ἰδέας,
ἕνας νεκρόφιλος ἐθνικισμὸς ξαναφούντωσε ἐλέω Μα-
κεδονικοῦ, σὲ πείσμα τῶν ἀλλαγῶν πού ἔχουν συμβεῖ
στὸν τρόπο ἀντίληψης καὶ νομιμότητας τοῦ ἔθνους-
κράτους. Ἡ ἐθνικὴ ρητορεία τοῦ 19ου αἰῶνα σὲ συν-
δυασμὸ με τὸν σύγχρονο ἐγχώριο ρατσισμό, αὐτὸς ὁ
διπρόσωπος νέος Ἰανός, φαίνεται ὅτι προστατεύει ἀ-
ποτελεσματικά τὶς πύλες τοῦ ἐθνικισμοῦ.

[Ὁ Ἰανός προστάτευε τὶς πύλες τῆς Ρώμης, ιδιότη-
τα πού συνδυάστηκε με τὴν ἄλλη ιδιότητά του ὡς θε-
οῦ κάθε ἀρχῆς. Αὐτὴ ἡ διττὴ ιδιότητά του προσδιόρι-
σε καὶ τὶς ἀπεικονίσεις του ὡς κεφαλῆς με δύο πρό-
σωπα].

Ὅπως ἀναφέρεται καὶ στὸ σημείωμα τῆς πρώτης ἔκ-
δοσης (ἐκδόσεις Ὁ Πολίτης, 1993), σ' αὐτό τὸ βιβλια-
ράκι περιλαμβάνονται τέσσερα κείμενα ἀντίστασης
στὴν ἐθνικιστικὴ ἰδεολογία. Παρὰ τὰ δεκαπέντε χρό-
νια πού μᾶς χωρίζουν ἀπὸ τὴ συγγραφή αὐτῶν τῶν
κειμένων, διαπιστώνουμε πὼς ἡ προβληματικὴ καὶ οἱ
ἀναλύσεις τους δὲν ἔχουν ξεθωριάσει.

Παρουσιάζω, συνοπτικά καὶ ἐπιτροχάδην, αὐτὰ τὰ
τέσσερα κείμενα. Τὸ πρῶτο (*Βαλκανικὴ κρίση καὶ ἔ-
θνικισμὸς*) τοῦ καθηγητῆ Ἰστορίας στὸ Πανεπιστήμιο
Ἀθηνῶν Ἄντωνη Λιάκου, εἶναι ἡ ὁμιλία του στὴ συ-

γκέντρωση πού ὀργάνωσε τὸ ἀνά χειρὰς περιοδικὸ στὸ
Πάντειο Πανεπιστήμιο στίς 6 Μαΐου 1992. Τὸ γεγο-
νὸς τῆς συρρίκνωσης τῶν πολὺπλοκων, δυσεπίλυτων
καὶ τραγικῶν προβλημάτων πού προέκυψαν ἀπὸ τὴ
διάλυση τῆς Γιουγκοσλαβίας στὸ ζήτημα τῆς ὀνομα-
σίας τῆς τέως ὁμόσπονδης Δημοκρατίας τῆς Μακεδο-
νίας «δὲν ἐξηγεῖται με ὄρους λογικούς ἀλλὰ ἱστορικῆς
κληρονομικότητας», γράφει ὁ Ἄντωνης Λιάκος. Οἱ ση-
μερινοὶ κληρονόμοι τῆς ἐθνικῆς ἰδεολογίας τοῦ 19ου
αἰῶνα «προβάλλοντας ἀξιώσεις σὲ μιά ἱστορία τεσσά-
ρων χιλιετιῶν» ἀρνοῦνται ἀκόμη καὶ τὴν ὑπαρξὴ «ἐνὸς
ἔθνους τοῦ ὁποίου τὰ πιστοποιητικά δὲν ἀνευρίσκο-
νται πρὶν ἀπὸ τὴν τελευταία ἑκατονταετία».

Ὁ ἐγχώριος ἐθνικισμὸς ἔκλεινε τότε (καὶ κλείνει ἀ-
κόμη) τὰ μάτια στὸ γεγονός ὅτι «τὰ νεογέννητα ἔθνη
ἀποτελοῦν τὴν πλειοψηφία τῶν μελῶν τοῦ ΟΗΕ». Ὡστόσο, συνεχίζει, οὔτε «τὸ βάρος τῶν νεκρῶν γε-
νεῶν», οὔτε «οἱ ἐκκρεμότητες στὰ ἔξωτερικά σύνορά
μας» ἐπαρκοῦν γιὰ νὰ ἐξηγήσουν τὸν ἐθνικιστικὸ δογ-
ματισμὸ. Προτείνει, λοιπόν, νὰ ἀναζητήσουμε τὶς αἰ-
τίες του στίς γενικὲς αἰτίες ἔξαρσης τῶν ἐθνικισμῶν
μετὰ τὸ 1989. Συμβαίνει, γράφει, ἕνας διεθνῆς ἀνα-
προσδιορισμὸς τῶν ἐθνικοπολιτισμικῶν ταυτοτήτων σὲ
συσχετισμὸ με μεγάλες ἀνακατανομὲς τῶν οικονομικῶν
δραστηριοτήτων, πού ὀρίζεται ἀπὸ τέσσερις παραμέ-
τρους: (α) τὴν κατάρρευση τοῦ Ὑπαρκτοῦ σοσιαλι-
σμοῦ, (β) τὴν πολλαπλὴ ἀνακατανομὴ δραστηριοτήτων
καὶ ἐπιπέδων εὐημερίας ἀνάμεσα στίς πλούσιες καὶ
στὶς φτωχὲς χώρες, (γ) τὴν πορεία τῆς εὐρωπαϊκῆς
ἐνοποίησης πού ἐνθαρρύνει τὸν *regionalismo* καὶ (δ)
τὴν κρίση τῆς κοινωνικῆς πολιτικῆς καὶ τῶν κοινωνι-
κῶν δικαιωμάτων. Αὐτὲς οἱ παράμετροι ἀφοροῦν καὶ
στὴν περίπτωση τῶν Βαλκανίων, ἰδιαίτερα στὴν περι-
πτωση τῆς πολυεθνικῆς Γιουγκοσλαβίας, ὅπου ἐλέω

της κατάρρευσης του Ύπαρκτου αλλά και λόγω της αδυναμίας οικονομικοκοινωνικής ενσωμάτωσης εγκαταστάθηκε ο βίαιος κατακερματισμός της. «Τά ωστόσο κύματα της έκρηξης δέν μπορούσαν νά διοχετευθούν παρά μέσα από τά υπόγεια έθνικά τούνελ και νά ανατινάξουν τίς κρατικές επιφάνειες».

Στή συνέχεια σχολιάζει τήν εγχώρια έθνικιστική θεωρία της «έθνικης απονεύρωσης» και τήν προτροπή της για «έθνικη αφύπνιση» ενόψει της «ύφαρπαγής» του όνόματος Μακεδονία και τών δήθεν άλτρωτικών επιδιώξεων τών γειτόνων μας. [Είναι γεγονός πώς υπήρξαν κάποιες άλτρωτικές κορώνες από τήν πλευρά τους, αλλά αυτές ήταν περιθωριακές και κύριως από κύκλους του έξωτερικού και όπωσδήποτε όχι από επίσημα χείλη]. Ο Άντωνης Λιάκος υπενθυμίζει πώς τό όνομα Μακεδονία χρησιμοποιείται για τόν ίδιο πληθυσμό τόσο από τόν ίδιο όσο και από Έλληνες Μακεδονομάχους (Παύλος Μελάς και άλλοι), γεγονός πού άποσιωπά ο εγχώριος έθνικισμός. Σέ κάθε περίπτωση «ή έθνικη ταυτότητα συγκροτείται γύρω από τόν συνολικό τρόπο ζωής ενός έθνους». Άν, αντίθετα, «επιχειρεί νά δημιουργήσει έθνικη ταυτότητα μέ βάση ιστορικά σχήματα του παρελθόντος (...) τό αποτέλεσμα δέν είναι ή έθνικη ταυτότητα αλλά ή κενή περιεχομένου ρητορεία», καταλήγει ο Λιάκος.

Τό δεύτερο κείμενο (*Μακεδονικό: από τήν έθνικιστική έξαρση στό περιθώριο*) του Άγγελου Έλεφάντη δημοσιεύτηκε στόν *Πολίτη* (τεύχος 120, Δεκέμβριος 1992). «Άρεσκόμαστε νά πιστεύουμε και νά λέμε ότι στην Ελλάδα δέν υπάρχει έθνικισμός. Έθνικιστές είναι πάντα οι άλλοι», μās υπενθυμίζει ο Έλεφάντης. Εμείς, οι Έλληνες, δέν διεκδικούμε τίποτε «πού νά μήν μās ανήκει μέ τίτλους αρχαίους και εύγενείς», όπως τό όνομα Μακεδονία. Κανένα δέν άπειλούμε, αντίθετα «άπειλούμαστε από βόρειους και ανατολικούς γείτονες» και όχι μόνον. Άπειλούμαστε και από τούς μεγάλους της Ευρώπης και της Άμερικής.

Κοντολογίς, είμαστε τό «ανάδελφον» έθνος του κ. Σαρτζετάκη (Πρόεδρος της Δημοκρατίας 1985-1990). Πάνω σ' αυτές τίς πεποιθήσεις καθώς και σέ μία σειρά άγκυλώσεων πού υπαγόρευσε (και υπαγορεύει) ο τυφλός ανταγωνισμός ΠΑΣΟΚ και Ν.Δ. ξαναβλάστησε ή «έθνικη αφύπνιση» για τήν αποκλειστικότητα του όνόματος Μακεδονία και κορυφώθηκε σέ παλλαϊκή συστράτευση (βλέπε τό συλλαλητήριο της Θεσσαλονίκης, 1992). Τά ξυπνητήρια της «αφύπνισης» δέν ήχησαν έν κενώ, τονίζει ο Έλεφάντης, «άλλά προϋπήρχαν οι ιδεολογικές υποδοχές σέ όλα τά στρώματα του ελληνικού λαού και άνετα παντρεύτηκαν μέ τήν ιδεολογία του έθνικισμού». Αύτήν ή προέλαση του έθνικισμού έγινε σχεδόν άμαχητί. Άξίζει ιδιαίτερης προσοχής τό φως πού ρίχνει αυτό τό κείμενο στόν έθνικιστικό πυρήνα της τότε (και έν μέρει της σημερινής) ελληνικής πολιτικής και ιδεολογίας πού στην πραγματικότητα άπορρίπτουν όχι άπλως τό όνομα «Μακεδονία» αλλά τό ίδιο τό κράτος. Αύτή ή πολιτική άρνεί-

ται τήν εκ τών ών ούκ άνευ προϋπόθεση για τήν ύπαρξη οιοδήποτε κράτους, άρνεϊται «τήν ύπαρξη σλαβομακεδονικής έθνότητας». Για τήν ιστορία τών προσπαθειών άποεθνοποίησης του γειτονικού λαού, όχι μόνον από τήν Ελλάδα αλλά και από τή Σερβία και τήν Βουλγαρία, παραπέμπω στό κείμενο. Περιορίζομαι εδώ νά επαναλάβουν τήν κοινή διαπίστωση και τών τεσσάρων συγγραφέων μέ τά λόγια του Έλεφάντη: «οι άκρεια ιδεολογικοποιημένες και έθνικιστικές αντιλήψεις άποφεύγουν συστηματικά νά πάρουν υπόψη τήν έθνικη συνείδηση ή τήν άνάγουν περιοριστικά σέ φυλετικά και γλωσσικά δεδομένα» καθώς και ότι «έθνικη συνείδηση ενός λαού δέν είναι εκείνη πού άποφασίζουν άλλοι για λογαριασμό του, αλλά εκείνη πού ο ίδιος άποδίδει στόν εαυτό του».

Μακεδονικό ζήτημα δέν υπάρχει: υπήρχε. Όστόσο, μπορεί νά υπάρξει (βλέπε Κοσσυφοπέδιο). Τέλος, αξίζει νά τονίζουμε τίς θέσεις του Έλεφάντη πώς τό όνομα Μακεδονία πού επέλεξαν οι γείτονές μας είναι προϋπόθεση για τή διατήρηση της συνοχής και της άκεραιότητας του κράτους τους.

Τό τρίτο κείμενο (*Έθνικός λόγος: χθές-σήμερα*) του καθηγητή Συνταγματικού Δικαίου στο Άριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Άντωνή Μανιτάκη, δημοσιεύθηκε στην *Έλευθεροτυπία* (13 Ίουλίου 1992). Άντικείμενο αυτού του κειμένου είναι, κατ' αρχάς, τό είδος του έθνικού λόγου πού εκφέρει ο έθνικισμός, «ή ύποτίμηση πού δείχνει αυτός ο λόγος στις συνταγματικές έλευθερίες και ή διάκριση πού κάνει μεταξύ δημοκρατίας και έθνους». Η άντιπαράθεση άπόψεων μέ σεβασμό της γνώμης του άλλου «δέν ύποσκάπτει, όπως όρισμένοι πιστεύουν τήν έθνικη όμοψυχία», τουναντίον είναι άπαραίτητη. Υποστηρίζει πειστικά τούς λόγους για τούς όποιους αυτός ο έθνικός λόγος άντιστρατεύεται μακροπρόθεσμα τά έθνικά συμφέροντα, καθόσον μία «ανάδελφη» έθνικη ιδεολογία οδηγεί στην άπομόνωση και στόν κοινωνικό μαρασμό. «Είναι τουλάχιστον άτοπο νά μιλάμε για έναν και μοναδικό τύπο έθνικού λόγου ή για μία έθνικη ιδεολογία (...), ο έθνικός λόγος εμφανίζεται μέ διάφορες μορφές, ανάλογα μέ τήν ιδεολογία αυτού πού τόν εκφέρει και τήν ιστορική συγκυρία πού τόν εκτρέφει», διευκρινίζει. Υπάρχει ή άνάγκη ενός διαφορετικού έθνικού λόγου, ο όποιος νά άρθρώνεται γύρω από τρεις συνιστώσες: «ή πρώτη άπαντα στόν πολύπλοκο και σύνθετο χαρακτήρα της σημερινής κοινωνίας, ή δεύτερη διαλέγεται μέ τό παρόν, ή τρίτη συνδέει λειτουργικά τό έθνικό μέ τό υπερεθνικό».

«Ο έθνικός λόγος δέν μπορεί παρά νά είναι δημοκρατικός», συμπεραίνει. Ο μεγαλύτερος έχθρος μās δημοκρατικής έθνικης συνείδησης είναι ή μιζέρια και ή κακομοιριά «πού συναντάμε κάθε πρωϊ στις πόρτες μας άντικρύζοντας τήν κοινωνική διάλυση και άδιαφορία».

Τό τέταρτο κείμενο (*Τά Βαλκάνια κι εμείς*) του Δαμιανού Παπαδημητρώπουλου δημοσιεύτηκε στόν *Πο-*

λίτη (τεύχος 115, Οκτώβριος 1991). Διαβάζοντάς το πρέπει να λάβουμε υπόψη μας το γεγονός ότι προηγήθηκε χρονικά των άλλων τριών κειμένων. Μόλις ένα μήνα πριν δημοσιευθεί, είχε γίνει το δημοψήφισμα στη Δημοκρατία της Μακεδονίας που επιβεβαίωσε την απόφαση των κατοίκων της να ανεξαρτητοποιηθούν σε περίπτωση διάλυσης της Γιουγκοσλαβίας. Άρκοισε αυτή ή προοπτική για να ξετυλιχθεί το κουβάρι του έγχωριου εθνικισμού, αντί να ξετυλιχθεί το κουβάρι της συνδιαλλαγής, των φιλικών δεσμών, της αναγνώρισης, τη στιγμή μάλιστα που ο τότε πρόεδρος Γκλιγκόροφ «έθεσε μία πολύ ρεαλιστική βάση για συνεννόηση». Φαίνεται πώς η νεοελληνική ιδεολογία κυριαρχείται από το αίσθημα της άμυνας, της αντίστασης σε κάθε προσαρμογή στις νέες πραγματικότητες. Ειδικά όταν πρόκειται για εθνικά θέματα, σημειώνει ο Παπαδημητρόπουλος, «έκει ή οποιαδήποτε μεταβολή ή αναπροσαρμογή θέσεων θεωρείται υποχώρηση, ιεροσυλία». Γι' αυτά τα θέματα αλλάζει το ύφος και η γλώσσα: «τήν Ελλάδα (ως κράτος) αντικαθιστά πάραυτα ο έλληνισμός (ως ιδέα)». Μιλώντας μία τέτοια γλώσσα «έχουμε απογειωθεί για το μεγάλο άλμα στο κενό», έπισημαίνει.

Στά έρωτήματα «υπάρχουν Σλαβομακεδόνες;» και αν υπάρχουν «ποιοί είναι;» τοποθετείται, με τον δικό του τρόπο, στο κοινό με τα άλλα τρία κείμενα έδαφος: οι Σλαβομακεδόνες υπάρχουν έφόσον δηλώνουν οι ίδιοι ότι θέλουν να υπάρχουν και Σλαβομακεδόνες είναι όσοι αυτοπροσδιορίζονται ως τέτοιοι. Αύτη, όμως, «είναι αναγκαία και όχι και ικανή συνθήκη για μία ειρηνική διαβίωση με τους γείτονές μας», διευκρινίζει. Διερευνώντας τις δυνατότητες ενός modus vivendi ανάμεσα στην Ελλάδα και στη Δημοκρατία της Μακεδονίας έπιχειρεί μία ενδιαφέρουσα αναδρομή στο παρελθόν. Άξίζει, τέλος, να τονίσω ότι αυτό το κείμενο είναι από τα πρώτα που υποδεικνύουν συγκεκριμένες προϋποθέσεις για την ανάπτυξη ουσιαστικών σχέσεων μεταξύ των δύο χωρών. Ωστόσο, «δικαιούμαστε να είμαστε άπαισιόδοξοι», δηλώνει κλείνοντας το κείμενό του: «κανείς δεν θά αναλάβει την ευθύνη για κάτι που ξεφεύγει από το βόλεμα του συνηθισμένου».

Η κοινή έπισήμανση των συγγραφέων πώς ο εθνικισμός έξωθει την ελληνική έξωτερική πολιτική σε αδιέξοδα ισχύει εν πολλοίς και σήμερα. Άσφαλώς, θά μπορούσε να υπάρξει μία άλλη πολιτική. Θά μπορούσε, αλλά δεν υπήρξε επί 16 συναπτά έτη. Άκόμη και ο Συνασπισμός δεν διαφοροποιήθηκε ουσιαστικά και ριζικά από την πολιτική των κυβερνήσεων της δεκαεξαιτίας στο Μακεδονικό, εξαίρεσει ορισμένων στελεχών του. Σήμερα, η συντριπτική πλειοψηφία των κρατών (122) έχει αναγνωρίσει τη γειτονική χώρα με το συνταγματικό της όνομα. Η υπόθεση του ονόματος έχει πρακτικά κριθεί. Το μέγιστο που ένδεχομένως θά εισπράξει ή άποτυχημένη έπίσημη πολιτική, για έσωτερική μόνον κατανάλωση, είναι η διπλή ονομασία: Δημοκρατία της Μακεδονίας για τις διμερείς σχέσεις με ό-

λες τις χώρες και κοινά αποδεκτή σύνθετη ονομασία μόνο για τους διεθνείς οργανισμούς. Ωστόσο, άκόμη και σήμερα, ο Συνασπισμός δεν πρωταγωνιστεί σε ένα προνομιακό πεδίο για την Άριστερά. Λέγοντας προνομιακό πεδίο έννοω ένα πεδίο όπου η Άριστερά έχει πρωταγωνιστήσει στο παρελθόν και διαθέτει τις θεωρητικές και ιδεολογικές προϋποθέσεις για να αντιπαλέψει τον εθνικισμό αποτελεσματικότερα από κάθε άλλον πολιτικό χώρο. Κρίμα αυτές οι προϋποθέσεις να άραχνιάζουν στο μυαλά μας, κρίμα να άραχνιάζουν σε βιβλιοθήκες και σε κείμενα όπως αυτά που περιέχει ο Τανός του έθνικισμού.

ΣΑΜΠΑ ΚΑΙ ΚΟΛΕΓΙΟ

Γιώργος Κατηφόρης, έκδ. Μεταίχμιο, 'Αθήνα 2007

του 'Αγγελου 'Ελεφάντη

«'Ο Γιώργος Κατηφόρης», πληροφορεί τους αναγνώστες τό μικρό σημείωμα τῶν ἐκδόσεων Μεταίχμιο, «γεννήθηκε τό 1935, σπούδασε νομικά στήν 'Αθήνα, οικονομικά στό London School of Economics, δίδαξε οικονομικά στό Πανεπιστήμιο τοῦ Λονδίνου, καί στό 'Ομοσπονδιακό Πανεπιστήμιο τοῦ Περναμπουόκο (Βραζιλία). Διετέλεσε οικονομικός σύμβουλος τοῦ πρωθυπουργοῦ 'Ανδρέα Παπανδρέου (1987-89) καί 1993-94, εὐρωβουλευτής (1994-2004), ἀντιπρόεδρος τῆς Κοινοβουλευτικῆς 'Ομάδας τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Σοσιαλιστικοῦ Κόμματος καί ἐπικεφαλῆς τῆς ὁμάδας τοῦ ΠΑΣΟΚ στό Εὐρωκοινοβούλιο. Τό συγγραφικό του ἔργο ἐπικεντρώνεται στό χῶρο τῆς (μαρξιστικῆς) οικονομικῆς θεωρίας καί σέ εὐρωπαϊκά θέματα. Τό βιβλίό αὐτό εἶναι πρώτη του ἀπόπειρα στό χῶρο τῆς λογοτεχνίας».

'Ημασταν συμφοιτητές μέ τόν Γιώργο Κατηφόρη. 'Εκείνος ἦταν φοιτητής brillant, γλωσσομαθῆς, διαβασμένος γενικότερα, ἀπό τούς ἐλάχιστους ἀριστερούς συμφοιτητές πού εἶχαν διαβάσει Μάρξ ἐκείνη τήν ἐποχή. Βοηθοῦσε δέβια ἢ λογιούνη καί ἢ βιβλιοθήκη τοῦ Λευκάδιου πατέρα του Νίκου Κατηφόρη. Διαβάσαμε πολύ συχνά τό στοχαστικό του χρονογράφημα στήν πρώτη σελίδα τῆς *Αὐγῆς*. 'Ιδια χρονιά μέ μένα στή Νομική, ὅπως ἐπίσης ὁ Κωνσταντίνος Τσουκαλᾶς, ὁ Νίκος Πουλαντζᾶς καί οἱ μετέπειτα ὑπουργοί τοῦ ΠΑΣΟΚ, Λευτέρης Βερυβᾶκης καί ὁ 'Απόστολος Κακλαμάνης. Γνωριζόμασταν πολύ καλά, ἴσως περισσότερο ἀπ' ὅσο θά 'πρεπε ἀφοῦ καί οἱ δυο ἀνήκαμε στήν παράνομη ὁργάνωση τῆς ΕΠΟΝ (καί ἄρα συνωμοτική), ἀπό τό 1956 ὡς τίς ἐκλογές τοῦ 1958, ὅταν ἡ ΕΔΑ ἀνακηρύχθηκε ἀξιωματική ἀντιπολίτευση, μέ 25% τῶν ψήφων καί 78 βουλευτές. Στό στρατό ὑπηρετήσε μουλαράς, ποιός, ὁ Κατηφόρης ἀπό τόν Βύρωνα πού δέν εἶχε ἰδέα οὔτε ἀπό σάγμα οὔτε ἀπό σαμάρι, οὔτε ἀπό πέταλα καί χορτονομή. Τά κριτήρια ὅμως τοῦ Στρατοῦ ἐκείνο τόν καιρό ἦταν ἄλλα... "Ὅταν ὁ Κατηφόρης ἀποστρατεύτηκε, δούλεψε ὡς ἀρθρογράφος τῆς *Αὐγῆς*, ὡσπου ἔφυγε γιά σπουδές στό Λονδίνο. Τυχαῖα συναντηθήκαμε στό τρένο, στή Γιουγκοσλαβία, καί τελειώσαμε τό ταξίδι κουβεντιάζοντας ὅλη τή νύχτα, ἐκείνος γιά τό Λονδίνο, ἐγώ γιά τό Παρίσι. Μετά τήν πτώση τῆς Δικτατορίας, ἐνῶ τό 1968 εἶχε ταχθεῖ κατηγορηματικά κατά τῆς 12ης ὀλομέλειας τοῦ ΚΚΕ καί τοῦ «κολλιγλιαννι-

μοῦ», ἐπέλεξε τήν ΕΔΑ (καί ὄχι τό ΚΚΕ ἐσωτερικοῦ) τῶν 'Ηλία 'Ηλιού, 'Ανδρέα Λεντάκη, Μανώλη Γλέζου. Συνεργαζόταν πότε πότε στό *Ἀντί*. Τότε κυκλοφόρησε ἡ ἔξοχη μελέτη του γιά τή *Νομοθεσία τῶν βαρβάρων* (ἐκδ. Θεμέλιο, 1975).

Γράφοντας τά παραπάνω δέν εἶχα σκοπό νά συμπληρώσω τό βιογραφικό τοῦ Κατηφόρη ἄλλὰ νά καταλάβει ὁ ἀναγνώστης, ἰδιαίτερα ὁ νέος ἀναγνώστης, ἀπό τήν πένα ποιανοῦ συγγραφέα βγαίνει ἡ *Σάμπα καί Κολέγιο*. 'Η πανεπιστημακή του ιδιότητα, ἡ ἀριστερή του συγκρότηση-καλλιέργεια ἄλλὰ καί ἡ βίωση ἐκ μέρους του, ἀπό τίς γραμμές τῆς ἐλληνικῆς ἀριστερᾶς πάνω ἀπό μισό αἰῶνα, τῶν προβλημάτων καί προβληματισμῶν τοῦ κομμουνιστικοῦ-σοσιαλιστικοῦ κινήματος σέ πανευρωπαϊκό ἐπίπεδο, στή χρονία πιά τῆς μεσήτης του ὠριμότητας, εἶχαν προικίσει τόν συγγραφέα μέ μίαν ὀξύτατη ὄραση, μιά γενικότερη εὐαισθησία πού σίγουρα τόν βοήθησαν νά γράψει τό βιβλίό πού ἔγραψε. 'Ηταν ἓνας εἰδοποιημένος συγγραφέας. 'Ετσι καί ὁ σημερινός ἀναγνώστης, διαβάζοντας τή *Σάμπα καί Κολέγιο* θά νιώσει ἀπ' τίς πρώτες του σελίδες ὅτι κρατᾶ στή χεῖρα του ἓνα συναρπαστικό βιβλίό. Καί θά τό διαβάσει -ὅπως κι ἐγώ- ἀπνευστί.

Δέν εἶναι τῆς ἀρμοδιότητάς μου νά ἀποφανθῶ ἀν τοῦτο τό βιβλίό εἶναι λογοτεχνία. 'Ας ἀσχοληθοῦν μέ τό ζήτημα οἱ εἰδικοί κι ἄς τό κατατάξουν ὅπου νομίζουν. Γιά μένα εἶναι ἓνα εὐαίσθητο, ἐξαιρετικά καλογραμμμένο (λογοτεχνημένο θά 'λεγα) ταξιδιωτικό ἀφήγημα στήν ἀχανή Βραζιλία. Στήν Βραζιλία δρέθηκε ὁ Κατηφόρης τόν Μάρτιο τοῦ 1985, προσκεκλημένος ἀπό τό Πανεπιστήμιο τοῦ Ρεσίφε: πρωτεύουσα τῆς Πολιτείας Περναμπουόκο, λιμάνι στόν 'Ατλαντικό, ἐμπορικό καί βιομηχανικό κέντρο, στό Νορντέστε (Β.Α.) τῆς χώρας, κάτοικοι περίπου 1.300.000 σήμερα. Προσκε-

κλημένος από συναδέλφους του έν λόγω πανεπιστημίου (πρώην φοιτητές του στό Λονδίνο) νά δώσει μερικές διαλέξεις, κάτι περί μαρξισμού.

Τί ήξερε γι' αυτή τή χώρα τών 200.000.000 ανθρώπων, πρίν πατήσει τό πόδι του ό Κατηφόρης στή Βραζιλία; Υποθέτω αυτά πού ξέρουμε όλοι μας, τό τουριστικό τίποτε δηλαδή, καί πέντε στερεότυπα. Ότι οι Βραζιλιάνοι παίζουν φοβερή μπάλα, ό Πελέ είναι θεός, ό καφές τους «Μπράβο» είναι ό καλύτερος του κόσμου, καλλιεργούν πολύ ζαχαροκάλαμο, είναι ή χώρα τής σάμπας καί του ξέφρενου καρναβαλιού στό Ρίο Τζανέιρο, ότι είναι χώρα μεγάλη (πράγματι, ή έκτασή της είναι όση ή Γαλλία, οι Κάτω Χώρες, ή Γερμανία καί ή Ιταλία, όλες μαζί), ότι οι Βραζιλιάνοι, άνθρωπολογικά, είναι ανακατωμένοι άσπροι, μαύροι, Ινδιάνοι καί κάμποσες ενδιάμεσες «άποχρώσεις», οι Βραζιλιάνες είναι θερμές, παθιασμένες, έρωτιάρες, ότι στή χώρα αυτή υπάρχει τεράστιος πλούτος κι άπέραντη τριτοκοσμική άθλιότητα, ότι επί έναν αιώνα τήν κυβερνούσαν δικτάτορες καί στρατοκράτες (τό 1984 τελείωσε ή τελευταία δικτατορία). Γνώριζε κι αυτός ότι ό Άμαζόνιος είναι τό μεγαλύτερο ποτάμι του κόσμου, καί γύρω του τό άπέραντο δάσος, πού τώρα έχουν άρχισει νά τό καταπατούν καί νά τό τσεκουρώνουν. Ίσως είπα πολλά.

Ό Κατηφόρης στό έκ 496 σελίδων βιβλίο του άφηγείται τά όσα έζησε καί είδε σέ μία άσυνήθιστη γιά τά μάτια του καί τίς αισθήσεις του χώρα. Τό σπίτι πού έζησε —παραχώρηση φίλου—, τόν ώκεανό πού έδλεπε άπ' τό μπαλκόνι, τά έστιατόρια, τά μπάρ πού σύχναζε, τίς «τουριστικές» του περιδιαβάσεις, τούς συναδέλφους του καί τούς φοιτητές, τήν άτμόσφαιρα του δρόμου, τήν άπειλή του παιδιού-ληστή, τούς πρεζάκηδες, τήν πρία (πλάζ), τά γλυκίσματα, τά ύπέροχα τροπικά φρούτα, τά λαχανικά, τά ψάρια, μία διαδήλωση ένάντια στόν Κόλορ (ό τότε Πρόεδρος). Πήγε στό Ρίο, τό περιηγήθηκε κάπως, ταξίδεψε ώς τή θαυμαστή νέα πρωτεύουσα Μπραζιλία, πού όρισμένοι συνομηλητές του τήν έδρισκαν τεχνοκρατική καί άψυχη, τήν πόλη πού έκ του μηδενός ξεπήδησε άπό τό πολεοδομικό σχέδιο του Λούτσιο Κόστα καί τά άπαραμίλλα αρχιτεκτονήματα του μεγάλου Νιμάγερ. Σέ μία έκδρομή είδε κάπως τόν άπέραντο Άμαζόνιο. Γνώρισε έναν Έλληνα έγκατεστημένο άπό τό 1951 στή Βραζιλία, «κονομημένο» γερά: ήταν του Έλληνικού πολεμικού ναυτικού στόν Έμφύλιο ό Άλεξάντρε Μπατίστα, πού θυμόταν τήν Κυψέλη, τούς λοκατζήδες στό στρατό καί τά τραγούδια τους:

*«Πολυβόλα μπάρ, χειροβομβίδες Νίλς/
καί στή δόξα αυτά μās οδηγούν»*

(Γιώργο, οι χειροβομβίδες λέγονται Μίλς, όχι Νίλς. Άλλά πού νά ξέρεις εσύ, μουλαρά σέ είχανε).

Περπάτησε στή φαβέλα, αυτή τήν άποθήκη ανθρώπινου κρέατος πού περιβάλλει τίς βραζιλιάνικες πόλεις, τόπο έξαθλίωσης, πείνας, άρρώστειας, έγκληματικότητας, πορνείας —άκόμη καί παιδικής—, παιδιά μαστουρωμένα. Κάθε μέρα, κάθε έπαφή μέ τή βραζιλιάνικη πραγματικότητα —γήπεδο δέν πήγε— ό τουριστικός έξωτι-

σμός άπομαγευόταν καί νέες εικόνες, νέες έντυπώσεις ξαναμάγευαν τόν άφηγητή, όπως εκείνο τό ώκεάνιο αίσθημα πού ένωσε στήν άκτή του Άτλαντικού όπου πήγαν νά κολυμπήσουν, μέσ στόν καυτό ήλιο, μέ τήν όμορφη αρχιτεκτόνισσα Ίρένε.

«Μέ Βραζιλιάνα έχεις κοιμηθεί.»

Ό Κατηφόρης ήταν μόλις μία έβδομάδα στό Ρεσίφε, όταν του έκαναν αυτή τήν έρώτηση. Άλλά γιά τούς Βραζιλιάνους, πού έξυμνούσαν σέ κάθε κουβέντα τήν έρωτική έκρηκτικότητα καί αισθησιακή μοναδικότητα τής «Βραζιλιάνας», τό νά μήν έχει κοιμηθεί μέ Βραζιλιάνα ήταν άδιανόητο. Έν πάση περιπτώσει, ήρθε ή Ίρένε. Άλλά στό αφήγημά του δέν είναι μόνο ή έμπειρία του βραζιλιάνικου έρωτικού καρπού πού κυριολεκτικά τόν μάγευσε, τόν παραξάλισε: ή Ίρένε ήταν γι' αυτόν μία δασκάλα, ένας φακός γιά νά ξεστραβωθεί τό κολεγιοπαίδο, ό κύριος καθηγητής άπ' τό Λονδίνο, ώστε νά ανακαλύψει τόν πραγματικό βραζιλιάνικο κόσμο: άνθρωπους, πράγματα, καταστάσεις, νοοτροπίες. Συμβαίνουν αυτά συνέβησαν.

Κι έτσι, όταν τό ταξίδι του Κατηφόρη έπηρε τέλος —έπληγε κι άλλες φορές στή Βραζιλία, είκοσι λέει— είχε φορτώσει τίς μπαταρίες γιά νά μās διηγηθεί, είκοσι χρόνια άργότερα, όσα εκεί είδε κι άκουσε. Όχι όπως, συχνότατα, οι παρ' ήμίν «τήν οικουμένην περιηγούμενοι τήν γήν ίστοροῦσι» γραπτώς ή προφορικώς, αλλά μέ ζωντάνια μεταφέροντάς μας πολλά άπό τή ζωή του βραζιλιάνικου κουλουβάχατου, ζωντανεύοντας καθώς διαβάζουμε στό βιβλίο τό όποιο ένδιαφέρον έχουμε γι' αυτή τή χώρα —όλόκληρη ήπειρο, άνερχόμενη παγκόσμια δύναμη— στήν όποία ό Ριβάλντο κι ό Ροναλντίνιο δέν είναι παρά μικρά χαλικάκια, σιλιπνά. Τό «Όρφéo Νέγκρο», πού είδαμε πρίν πενήντα χρόνια, ήταν άληθινό. Ό Κατηφόρης τό δεβαιώνει.

Ό Γιώργος Κατηφόρης, ενώ είχε προσκληθεί γιά ένα όλόκληρο έτήσιο σεμινάριο στό Ρεσίφε, λίγο πρίν άρχισει τά μαθήματά του, έλαβε έπίεγον τηλεγράφημα νά επιστρέψει άμέσως στήν Ελλάδα. Η κυβέρνηση Μητσοτάκη είχε πέσει, Άπριλς 1993, είχαν προκηρυχθεί εκλογές. Τόν καλούσε τό ΠΑΣΟΚ καί ό Άνδρέας Παπανδρέου πού ύπηρέτησε άπό διάφορα πόστα ώς τό 2004. Η έπιστροφή δέν είναι πάντα μαγευτική.

ΥΓ. Παραθέτω δύο άρθρα άπό τό «Σύνταγμα» τής Αυτόνομης Δημοκρατίας του Ρεσίφε ή «Ό δεκάλογος τών Μποέμ» πού συνέταξε ό παλιός δήμαρχος τής πόλης (1979-1982) καί μετέπειτα ύπουργός Οικονομίας Γκουστάβο Κράουζε στήν όμοσπονδιακή κυβέρνηση του άριστερίζοντος προέδρου τής Βραζιλίας Ιταμάρ Φράνκο.

Άρθρο 6. Η συνοικία του Ρεσίφε κηρύσσεται περιοχή ειρήνης, έρωτικών άγώνων καί κοινοκτημοσύνης τής ευτυχίας.

Άρθρο 7. Στή συνοικία του Ρεσίφε, πού κείται νοτίως του Ίσημερινού, ή άμαρτία καταργείται διά νόμου.

Όλόκληρος ό «Δεκάλογος» παρατίθεται στήν πρώτη σελίδα του βιβλίου του Κατηφόρη.

ΜΕΤΑ ΛΟΓΟΥ ΓΝΩΣΕΩΣ

Σταῦρος Ζουμπουλάκης, *Στή σκηνή τοῦ κόσμου. Ἀπό τό Βελιγράδι
στήν Τεχεράνη, Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἑστίας»,
σειρά: Ἑστία Ἰδεῶν, Ἀθήνα 2007, σ. 210*

τοῦ Στρατῆ Μπουρνάζου

Ο Σταῦρος Ζουμπουλάκης εἶναι σίγουρα ἓνας ἀπό τοὺς πῖο καλοὺς «γραφιάδες» πού διαθέτουμε: μέ λόγο σαφῆ καί ἀνθηρό, μέ φροντίδα στή διατύπωση τοῦ ἐπιχειρήματος, ἡ γραφή του ἔχει ὅλα τὰ γνωρίσματα πού κερδίζουν ἀπό τίς πρῶτες κιόλας ἀράδες τό ἐνδιαφέρον τοῦ ἀναγνώστη, εἴτε τό θέμα εἶναι οἱ θεολογικές προϋποθέσεις τῆς φτερωτῆς ἀπεικόνισης τοῦ Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου εἴτε ὁ Λεβινάς, ὁ Σικελιανός καί ὁ Μάριος Χάκκας ἢ τό οὐδετερόθησκο σχολεῖο.¹

Μαζί μέ αὐτά τὰ διόλου εὐκαταφρόνητα –ιδίως σέ μιά ἐποχή γενικευμένης προχειρολογίας καί κακογραφίας– χαρίσματα, πιστεύω ὅτι τὰ γραφτά τοῦ Ζουμπουλάκη αἰχμαλωτίζουν πραγματικά τήν προσοχή μας γιά ἓναν ἄλλο, βαθύτερο λόγο: ἐπειδή ὑπηρετοῦν τό πρότυπο ἑνός ἀνήσυχου καί ἀνεξάρτητου διανοητῆ, ὁ ὁποῖος πασχίζει νά κατανοήσῃ τὰ μεγάλα ζητήματα τοῦ καιροῦ του, προκειμένου νά τοποθετηθεῖ, μετά λόγου γνώσεως, σέ αὐτά.

Ὁ τόμος *Στή σκηνή τοῦ κόσμου* διαπερνᾶται, συνολικά, ἀπό αὐτό τό συμπληρωματικό δίπολο: κατανόηση καί τοποθέτηση. Τά κείμενα, πού διαπνέονται ἀπό μιά διαρκή διανοητική καί πολιτική ἀνησυχία, ἐπιδιώκουν, ὅπως λέει ὁ συγγραφέας, «νά κατανοήσουν ἀλλά καί νά πάρουν θέση». Τό ζεῦγος εἶναι ἀξεδιάλυτο. Ἀπό τή μιά, τό νά πάρουμε θέση χωρίς νά κατανοήσουμε, ἐνσκήπτοντας μᾶλλον παρά ἐγκύπτοντας στά ζητήματα, εἶναι εὐκόλο. Ὡστόσο, τό νά μιλήσουμε οὐσιαστικά προϋποθέτει τή βάσανο τῆς γνώσης, μιά διαδικασία διανοητική ἀλλά καί ψυχική: πρέπει νά τό θέλουμε στ' ἀλήθεια, νά κινητοποιήσουμε ὅλο μας τόν ἑαυτό, ἀλλιῶς καταλαβαίνουμε μονάχα αὐτό πού ἔχουμε στό κεφάλι μας. Ἀπό τήν ἄλλη, δέν ἀρκεῖ –θά ἔλεγα: δέν μποροῦμε, ἐν τέλει– νά κατανοήσουμε τί συμβαίνει καί μετά, κλεισμένοι στόν περίφημο «ἐλεφάντινο πύργο μας», νά δρέψουμε δάφνες: ἡ γνώση πρέπει νά ἐκβάλλει στή δημόσια ἐκφραση γνώμης – καί αὐτή ἡ προοπτική ζωογονεῖ τήν ὅλη διαδικασία τῆς κατανόησης. Τά κείμενα τοῦ

τόμου, καθώς ἔχουν βγεῖ μέσα ἀπό αὐτό τό διπλό καλούπι, καταφέρνουν νά ἀποφύγουν τόν σκόπελο τόσο τῆς «ξερολίας» ὅσο καί τοῦ στεγνοῦ ἀκαδημαϊσμοῦ.

Ἐπειτα ἀπό αὐτά τὰ ὀλίγα εἰσαγωγικά, μέ τὰ ὁποῖα προσπάθησα νά δώσω τό στίγμα τοῦ τόμου, ἄς διατρέξουμε, ἐπί τροχάδην, τὰ περιεχόμενά του. Τά μικρά δοκίμια πού τόν ἀπαρτίζουν χωρίζονται σέ τρεῖς ἐνότητες. Στήν πρώτη, μέ τίτλο «Εὐρώπη», τὰ κύρια θέματα εἶναι ὁ πόλεμος στή Γιουγκοσλαβία τό 1999 καί ἡ ἀνοδος τῆς εὐρωπαϊκῆς ἀκροδεξιᾶς, μέσα ἀπό τίς περιπτώσεις τῆς Αὐστρίας καί τῆς Ὀλλανδίας. Στή δεύτερη, μέ τίτλο «Ἰσραήλ καί Παλαιστίνη», βασικά ζητήματα πού συζητιοῦνται εἶναι ἡ σημασία τοῦ Ὀλοκαυτώματος καί ἡ «ἐργαλειοποίησή του» ἀπό τό Ἰσραήλ, καθώς καί οἱ διαμάχες στήν Παλαιστίνη. Τέλος, ἡ τρίτη ἐνότητα, μέ τίτλο «Ἰσλαμιστικά κινήματα καί 11/9», μέ ἀφετηριακό σημεῖο τήν ἐπίθεση στοὺς Δίδυμους Πύργους, πλαισιώνεται μέ κείμενα γιά τήν ἀντιτρομοκρατική ἐκστρατεία, τίς ἐπιθέσεις αὐτοκτονίας καί τόν «πόθο μαρτυρίου» τῶν Παλαιστινίων «καμικάζι», τὰ ἰσλαμιστικά κινήματα στή σύγχρονη Εὐρώπη, τὰ βασανιστήρια στό Ἄμπου Γκράμπ καί ἄλλα.

Τά κείμενα ἔχουν δημοσιευθεῖ ἀπό τό 1999 μέχρι τό 2006, κατά κύριο λόγο στή *Νέα Ἑστία* (τά δέκα ἀπό τὰ δεκαεφτά), καθώς καί στήν *Αὐγή*, τήν *Καθημερινή* ἢ σέ συλλογικούς τόμους. Τό ἀναφέρω ὄχι μόνο, καί ὄχι τόσο, ὡς βιβλιογραφικό στοιχεῖο, ἀλλά ὡς συστατικό τῆς ταυτότητάς τους: εἶναι κείμενα μά-

1. Θέματα μέ τὰ ὁποῖα ἔχει καταπιαστεῖ ὁ Στ. Ζουμπουλάκης στό παρελθόν. Εἰδικά γιά τή «φτερωτή ἀπεικόνιση», πού ἐνδεχομένως ξενίζει τόν ἀναγνώστη τοῦ *Πολίτη*, σημειώνω ὅτι πρόκειται γιά μιά μικρή μελέτη του, πού κυκλοφορεῖ ἀπό τίς ἐκδόσεις Δόμος: *Ὁ Ἰωάννης ὁ Προδρόμος ὡς ἄγγελος. Οἱ θεολογικές προϋποθέσεις τῆς φτερωτῆς ἀπεικόνισής του*, Δόμος, Ἀθήνα 2002.

χιμα, πού γράφτηκαν και δημοσιοποιήθηκαν εν θερμῷ. Τό ἄρθρο, λ.χ., μέ τόν εὐγλωττο τίτλο «Ἡ Ἀμερική βομβαρδίζει τή Σερβία καί ἡ Εὐρώπη τόν ἑαυτό της» δημοσιεύθηκε ἐνῶ μαινόταν ὁ πόλεμος στή Γιουγκοσλαβία, ἐνῶ «Οἱ γραβάτες τοῦ Φορτύν καί ἡ αἰσθητική προσέγγιση τῆς πολιτικῆς» λίγες μέρες μετά τή δολοφονία τοῦ ἀκροδεξιῦ Ὀλλανδοῦ πολιτικοῦ καί τίς σχετικές δηλώσεις τῶν συγγραφέων Μούλις καί Νοοτεμπόομ κ.ο.κ. Ἔτσι πρέπει νά διαβαστοῦν, καί γι' αὐτό ἄλλωστε ὁ συγγραφέας δέν τά μεταποιεῖ, «ἐπιδιορθώνοντάς» τα ἐκ τῶν ὑστέρων τά ἀφήνει ὡς εἶχαν, ἐνῶ οἱ ὅποιες διευκρινίσεις καί προσθήκες δέν γίνονται σιωπηρά, ἀλλά ἐπισημαίνονται μέ ἀγκύλες.

Προχωρώντας, τό πρῶτο πού θέλω νά σημειώσω, ὅσον ἀφορᾷ τό γενικό πνεῦμα τῶν κειμένων, εἶναι ὅτι, ἀπευθυνόμενα στόν Ἕλληνα ἀναγνώστη, τοῦ ἀνοίγουν ἓνα παράθυρο διάπλατα στους εὐρωπαϊκοὺς καί τούς διεθνεῖς ὀρίζοντες. Κι αὐτό ὄχι μόνο λόγω τῆς θεματολογίας ἀλλά καί χάρις στήν ὀπτική τους. Ὁ Ζουμπουλάκης, ἂν καί εἶναι ἀποδεδειγμένα, ὅπως ἔχει φανερώσει μέ πολλά γραφτά του, ἓνας ἄνθρωπος μέ βαθιά ἔγνοια καί ἀγάπη γιά τόν τόπο τοῦ (θά ἔλεγα ἑλληνολάτρης, ἀλλά ὁ ὅρος εἶναι παρεξηγήσιμος) εἶναι ταυτόχρονα ἓνας Εὐρωπαῖος πολίτης, μέ τό βλέμμα στραμμένο στήν Εὐρώπη, προοπτική ἡ ὁποία τρέφει τόν προβληματισμό του. Τά κείμενα τοῦ τόμου δείχνουν ὅτι παρακολουθεῖ σταθερά τόν διεθνή Τύπο, τίς μελέτες καί τίς παρεμβάσεις γιά τά ζητήματα πού τόν ἐνδιαφέρουν, διαδικασία ἡ ὁποία τοῦ παρέχει τίς ἀπαραίτητες πληροφορίες, ἀλλά καί τροφοδοτεῖ τή σκέψη του. Μάλιστα, στίς σημειώσεις, ἐπανατροφοδοτεῖ τόν ἀναγνώστη μέ ὀρισμένα (προφανῶς ἓνα πολλοσθημόριο) ἀπό τά διαβάσματα αὐτά. Ἔτσι, οἱ παραπομπές, λίγες ἀλλά περιεκτικές, δέν κατακλύζουν τόν ἀναγνώστη, ἀντίθετα τοῦ δίνουν ἀέρα, φουσκώνουν τά πανιά του γιά ἄλλα ἀναγνωστικά ταξίδια.

Ἡ δεύτερη παρατήρησή μου εἶναι ὅτι τά ζητήματα στά ὁποῖα ἐπικεντρώνεται ὁ τόμος, γιά τά ὁποῖα πήραμε παραπάνω μιά γεύση, ἀποτελοῦν κάτι πολύ περισσότερο ἀπό «διεθνεῖς εἰδήσεις» πού φιλοξενοῦνται στίς σχετικές σελίδες τῶν ἐφημερίδων. Ἀντιπροσωπεύουν κομβικά γεγονότα, κεντρικές τάσεις καί διαμάχες τῆς ἐποχῆς μας, ὑπερβαίνοντας τή συγκεκριμένη στιγμή καί τόν τόπο πού συνέβησαν, ζητήματα στά ὁποῖα ἓνας πολίτης –πολλῶ δέ μᾶλλον ἓνας ἀριστερός– ὀφείλει νά τοποθετηθεῖ. Καί ἡ τοποθέτηση αὐτή εἶναι ὀρος τῆς πολιτικῆς του ὑπαρξῆς. Μπορεῖ ἡ γνώση μας νά εἶναι ἐλλιπής, μπορεῖ ἡ ἀποψή μας νά ἔχει προβλήματα, μπορεῖ χίλια δυό ἓνα ὅμως δέν μπορεῖ, εἴτε μιλάμε γιά τήν 11/9 εἴτε γιά τό Ὀλοκαύτωμα εἴτε γιά τήν εὐρωπαϊκή ἀκροδεξιά: νά σιωποῦμε, παρακάμπτοντας τό θέμα. Μέ τέτοιες φύσης ζητήματα ἀσχολεῖται ὁ Ζουμπουλάκης,

καί τά κείμενά του, πού δέν ἀποτελοῦν βέβαια ὀλοκληρωμένες ἀναλύσεις, εἶναι ἓνα εἶδος στοχαστικῶν σχολίων, πού βαθαίνουν τή συζήτηση. Ἔτσι, λ.χ., ἡ χρήση τοῦ Ὀλοκαυτώματος ἀπό τό σημερινό Ἰσραήλ ἀποτελεῖ τό ἔναυσμα γιά ἓναν βαθύτερο ἠθικοπολιτικό στοχασμό πάνω στήν καθολικότητα καί τήν ἰδιαιτερότητα, τόν σχετικισμό, τόν πόνο, τόν ἄνθρωπο καί τό κακό.

Θά τελειώσω μέ ἓνα τρίτο γνώρισμα τοῦ τόμου, λιγότερο σημαντικό ἀπό τά προηγούμενα, γιά μένα ὅμως ἀξιοπρόσεκτο καί συγκινητικό. Τά κείμενα ἀναφέρονται σέ μιά κοινότητα, μιά συλλογικότητα: δέν πρόκειται τόσο γιά μιά συλλογικότητα ἀπτή, ἀλλά μᾶλλον γιά μιά κοινότητα ὅσων μοιράζονται τίς ἴδιες ἀξίες καί παρόμοια διαφέροντα. Παραθέτω: «[...] ἡ ἄλλη Εὐρώπη γιά τήν ὁποία κάναμε λόγο στήν ἀρχή, ὄχι δηλαδή ἡ Εὐρώπη τοῦ χρήματος καί τῆς *raison d'état*, ἡ Εὐρώπη τῆς δημοκρατίας καί τῆς σκέψης, ἐκείνη πού ἐμεῖς ἀγαπήσαμε καί στήν ὁποία προσδλέπουμε, ποιά στάση τηρεῖ ἐνώπιον τοῦ ἀμερικανονατοϊκοῦ πολέμου ἐναντίον τῆς Γιουγκοσλαβίας»; Καί ὁ συγγραφέας σπεύδει, σέ σημείωση, νά ἐξηγήσει: «Ἄν χρησιμοποιοῦ τό αὐθαίρετο α' πληθυντικό (ποιοί ἐμεῖς;) τό κάνω ὄχι γιατί θέλω νά μιλήσω ἐξ ὀνόματος ἄλλων, ἀλλά ἀπλῶς ἐπειδή θέλω νά πιστεῦω ὅτι εἶναι πολλοί ἐκεῖνοι πού συμερίζονται αὐτήν τήν ἀγάπη καί αὐτήν τήν προσδοκία».

ΣΩΣΑ

Ὁ τόμος στεγάζεται στή σειρά «Ἐστία Ἰδεῶν», πού ἐκδίδει ἡ Ἐστία, μέ διευθυντή τόν Σταῦρο Ζουμπουλάκη. Ὅπως διαβάζουμε στό ἐπεξηγηματικό κείμενο, «ἡ Ἐστία Ἰδεῶν πιστεῖ ὅτι οἱ ιδέες ἔχουν σημασία στή ζωή μας, τήν προσωπική καί τή συλλογική, καί ἀντιμάχεται τή μηδενιστική ἀπαξίωσή τους. Ἡ σειρά φιλοξενεῖ κείμενα δοκιμακοῦ λόγου, χωρίς θεματικούς περιορισμούς καί ἰδεολογικές μονομέρειες: κείμενα πού θά κεντρίζουν τή σκέψη καί θά προκαλοῦν τή συζήτηση». Ὁ Στ. Ζουμπουλάκης μπορεῖ νά καμαρώνει διπλά: τόσο ὡς διευθυντής, ἐπειδή οἱ τίτλοι πραγματώνουν πλήρως τήν παραπάνω ἐξαγγελία,² ὅσο καί ὡς ἄμεσος συντελεστής: μέ τά δύο βιβλία του (Στή σκηνή τοῦ κόσμου καί Ὁ Θεός στήν Πόλη, τό 2002), χάρισε στήν ὠραία αὐτή σειρά δύο ἀπό τούς πύο εὐχυμούς καί μεστούς καρπούς της.

2. Στή σειρά ἔχουν ἐκδοθεῖ, μεταξύ ἄλλων, βιβλία τοῦ Γκύντερ Ἄντερς, τοῦ Ἐμμανουήλ Λεβινάς, τοῦ Ζύγκ-μουντ Μπάουμαν, τοῦ Ὀλιβιέ Ρουά, τοῦ Ρεζίς Ντεμπρέ, τοῦ Τσβετάν Τοντόροβ, καθώς καί τοῦ Δημοσθένη Κούρτοβικ, τοῦ Ἀνδρέα Πανταζόπουλου καί τοῦ Λάκη Προγκίδη.

ΠΟΛΕΜΟΣ ΚΑΙ ΕΘΝΟΚΑΘΑΡΣΗ. Η ΞΕΧΑΣΜΕΝΗ ΠΛΕΥΡΑ ΜΙΑΣ ΔΕΚΑΕΤΟΥΣ ΕΞΟΡΜΗΣΗ 1912-1922

Τάσος Κωστόπουλος, εκδόσεις Βιβλιόραμα, 'Αθήνα 2007

τῆς Σίας 'Αναγνωστοπούλου

Δυνατός και προκλητικός ο τίτλος του νέου διβλίου του Τάσου Κωστόπουλου, συναρπαστικό και τό περιεχόμενό του. Τί έκανε ο έλληικός στρατός στά δέκα χρόνια τῆς μεγάλης περιπέτειας, όταν τό έλληικό κράτος μέ σημαία τῆ Μεγάλη Ίδέα άνοιγε ένα τεράστιο πολεμικό μέτωπο στά εδάφη τῆς καταρρέουσας 'Οθωμανικής Αὐτοκρατορίας; Βαλκάνια-Μικρασία, Βαλκανικοί και Μικρασιατική Έκστρατεία, 1912-1922. Δέκα χρόνια προελάσεων και νικηφόρων πολέμων, δέκα χρόνια ένωμάτωσης «νέων χωρών» στόν έθνικό κορμό, δέκα χρόνια θριάμβων. Και ο έπίλογος αὐτῶν τῶν δέκα χρόνων, δραματικός: ξέφρενη ύποχώρηση τοῦ έλληικού στρατοῦ, κουρελιασμένη ἡ Μεγάλη Ίδέα και τό όνειρο τῆς Μεγάλης Έλλάδας εφιάλτης. Σέ όλα αὐτά τά δέκα χρόνια, είτε μέ νίκες είτε μέ ήττες, ἡ πραγματικότητα σέ Βαλκάνια και Μικρασία είναι πάντα ἡ ἴδια: προσφυγιά, αίμα και φωτιά.

Ο Τάσος Κωστόπουλος μέ αὐτό τό βιβλίο φέρνει στό φῶς όλα εκείνα τά κουκουλωμένα και λογοκριμένα σημάδια ώμοτήτων πού άφησε στό πέρασμά του «ο εὐγενής έλληικός στρατός ... ο πρόδρομος τοῦ πολιτισμοῦ». Βασίζοντας τῆ μελέτη του σέ ένα πλούσιο άρχεακό υλικό, σέ μαρτυρίες φαντάρων και άξιωματικών, σέ μαρτυρίες τῶν ντόπιων πληθυσμῶν τῶν έμπόλεμων περιοχῶν και διασταυρώνοντας συνεχῶς τίς πολυάριθμες πηγές πού συγκέντρωσε, ο Κωστόπουλος ξεκαθαρίζει τό τοπίο. Ο έλληικός στρατός σκότωνε, βίαζε, εκαιγε, άφηνε πίσω του ερείπια και προσφυγιά, μέ τόν ἴδιο τρόπο και μέ τό ἴδιο μένος πού επέδειξαν οί αντίπαλοι, οί άλλοι, οί «βάρβαροι».

Στήν εισαγωγή πού προτάσσει στό βιβλίο, ο Κωστόπουλος δίνει μέ σαφήνεια τό στίγμα και τήν προβληματική τῆς μελέτης ἡ όποία διαβάζεται άπνευστί: δυνατή αφήγηση, συναρπαστικές εικόνες, όρθολογική ανάλυση τῆς βίας, κανένας εύκολος μελοδραματισμός ἡ ψευτο-αντιεθνικισμός. «Κεντρική ἰδέα τοῦ βιβλίου», ύπογραμμίζει στήν εισαγωγή, «άποτελεἰ ἡ διαπίστωση ότι ένα μεγάλο μέρος τῆς βίας σέ βάρος "άλλοεθνῶν" άμάχων από τούς άντιμαχόμενους στρατούς

κατά τῆ δεκαετία 1912-1922 δέν προέκυψε σαν "παράπλευρες άπώλειες" [...], οὔτε όφειλόταν σέ εγγενή κτηνωδία τῶν έμπολέμων" άποτελοῦσε, άντίθετα, άναγκαἰο συστατικό στοιχείο τῶν εκατέρωθεν "άπελευθερωτικῶν" έξορμήσεων, προκειμένου ἡ επέκταση τῆς έθνικῆς επικράτειας νά συνοδεύεται από τήν έπιθυμητή πληθυσμιακή όμοιογένεια» (σ. 18). Ἡ βία λοιπόν άπορρέει από τῆ λογική τῆς έθνοκάθαρσης - έστω κι αν ἡ έννοια «έθνοκάθαρση» συνιστά πολύ πρόσφατη ανακάλυψη. Σέ μιá περιοχή όπου ἡ μίξη τῶν πληθυσμῶν τροφοδοτεἰ σέ διπλωματικό επίπεδο μιá άπερίγραπτη μάχη αριθμῶν, αλλά και μιá άπερίγραπτη βία σέ βάρος τῶν αντίπαλων πληθυσμῶν, ἡ εκκαθάριση συνιστά αναπόσπαστο τμήμα τῆς λογικῆς τῆς έθνικῆς ολοκλήρωσης. Σέ αὐτήν τήν πραγματικότητα τῆς εποχῆς έγγράφει ο Κωστόπουλος τῆ βία τοῦ έλληικού στρατοῦ, τῶν άντιμαχόμενων στρατῶν επίσης.

Στόν πρώτο Βαλκανικό Πόλεμο λοιπόν τό «ξέσπασμα μιáς άχαλίνωτης βίας» έντάσσεται, κατά τόν συγγραφέα, περισσότερο στό ἰδεολογικό σχῆμα τῆς εκδίκησης τοῦ «προαίωνιου έχθροῦ» (των 'Οθωμανῶν). Στόν Δεύτερο Βαλκανικό ώστόσο πρόκειται γιά «τήν εφαρμογή μιáς συστηματικῆς έθνοκάθαρσης τῶν διαφιλονικούμενων περιοχῶν από τούς άνεπιθύμητους κατοίκους τους. Και τούτη τῆ φορά, πρωταγωνιστής δέν ἦταν άλλος από τόν έλληικό στρατό» (σ. 47). Τά Βαλκάνια, ένα άτέλειωτο σφαγεἰο, στό όποιο ἡ συμβολή τοῦ έλληικού στρατοῦ είναι άποφασιστικῆς

σημασίας: Κιλκίς, Γευγελή, χωριά της Φλώρινας, τῶν Σερρών, Δράμας, Καβάλας, ἕνας μακρὺς κατάλογος σλαβόφωνων καὶ μουσουλμανικῶν χωριῶν, κατάλογος πού μακραίνει ἀκόμη παραπάνω μὲ τὸν Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Σὲ αὐτὸ τὸν κατάλογο, ὁ Κωστόπουλος δὲν ἀποσιωπᾷ οὔτε κρύβει τίς ὀμότητες (στήν ἴδια λογική καὶ αὐτές) τῶν Σέρβων ἢ τῶν Βουλγάρων: ἑλληνικές περιοχές ὑπέστησαν τὴν ἴδια βία ἀπὸ τοὺς ἀντιπάλους. Δὲν κάνει ὅμως καὶ συμψηφισμούς: «μᾶς ἔσφαξαν γι αὐτὸ σφάξαμε». Μᾶλλον «σφάξαμε πρὶν οἱ ἄλλοι μᾶς σφάξουν».

Ἄν ἡ ἐθνοκάθαρση συνιστᾷ τὸ γενικὸ πλαίσιο ἀνάλυσης τῆς βίας στὰ Βαλκάνια, στὸ βιβλίο ἀναδεικνύονται ἄλλες ἐπιμέρους, παλιές λογικές ὑπὸ τὸ φῶς τῶν ὁποίων αὐτὴ ἀναλύεται. Ἄλλωστε ὁ «ὀθωμανικός» (καὶ ὄχι μόνον) κόσμος ἐκεῖνης τῆς ἐποχῆς γνώριζε καλά τὴ βία, τὴ βίωνε στὴν πραγματικότητά του πού δὲν ὑπῆρξε ποτέ εἰδυλιακὴ καὶ στὴν ὁποία ἡ αὐθαιρεσία, ἡ βία καὶ οἱ μετατοπίσεις κάθε ἄλλο παρά ἀγνωστα πράγματα ἦταν. Ἡ λογικὴ τοῦ παραδειγματισμοῦ, ἡ παλιά καὶ γνωστὴ ἀπὸ αἰῶνες λογικὴ τοῦ «αὐτοτροφοδοτούμενου πολέμου» («ὁ πόλεμος τρέφει τὸν ἑαυτό του»), ἡ λογικὴ τοῦ σωφρονισμοῦ, ἡ λογικὴ τοῦ ξεκαθαρίσματος ἐκκρεμῶν ἐπὶ χρόνια λογαριασμῶν, ἐπανερχονται καὶ ἀποτελοῦν κάποιες ἀπὸ τίς πηγές τροφοδότησης τῆς βίας, στρατιωτικῆς, παραστρατιωτικῆς καὶ αὐτῆς τῶν ἀτακτῶν σωμάτων. Τὰ παραδείγματα πολλὰ στὸ βιβλίο, τὸ αἷμα, οἱ ἀτιμώσεις, ἡ προσφυγία περισεύουν.

Ἡ Μικρασιατικὴ Ἐκστρατεία ἔρχεται στὸ βιβλίο νὰ ὀλοκληρώσει αὐτὸ τὸν φαῦλο κύκλο τῆς δεκαετοῦς βίας. Συνιστᾷ τὴν κορύφωση τοῦ δράματος, μιά κορύφωση πού ὁ Κωστόπουλος ἀναλύει ὀρθολογικά, δίνοντας συγχρόνως θέση καὶ πλαίσιο στὴ φωνὴ αὐτῶν πού συνέβαλαν στὸ δράμα (πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν) ἀλλὰ κυρίως στὴ φωνὴ αὐτῶν πού ὑπέστησαν τὸ δράμα (τῶν ντόπιων πληθυσμῶν, ἑλληνικῶν ἀλλὰ καὶ μουσουλμανικῶν).

Σὲ τρεῖς διακριτές περιόδους χωρίζει τὴ Μικρασιατικὴ Ἐκστρατεία ὁ συγγραφέας, μιά περιοδολόγηση πού ταυτίζεται μὲ τίς κλιμακώσεις καὶ τίς ἐναλλαγές τοῦ ἰδεολογικοῦ ὑποστρώματος τῆς βίας. Ἡ πρώτη φάση, ἀπὸ τὸν Μάιο τοῦ 1919 μέχρι τίς ἀρχές τοῦ 1921, πολιτικά σημαδεύεται ἀπὸ τὴν ἀποικιακοῦ τύπου λογικὴ τοῦ Βενιζέλου («νὰ διοικήσωμεν μὲ ἀνωτερότητα τοὺς ἄλλοφύλους»), στρατιωτικὰ ὡστόσο δὲν ἀποφεύγονται ἡ βία, οἱ «σωφρονιστικοί» βασανισμοί, οἱ φωτιές καὶ οἱ λεηλασίες. Ἡ δευτέρη φάση, πού ἐγκαινιάζεται τὸν Μάρτιο τοῦ 1921 μὲ τὴν ἐξόρμηση γιὰ τὴν κατάληψη τοῦ Ἐσκι Σεχίρ, τοῦ Ἀφιόν Καραχισάρ καὶ τῆς Ἄγκυρας καὶ κλείνει μὲ τὴν ἦττα τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ τὸν Αὐγούστο τοῦ 1922 στὸν Σαγγάριο ποταμὸ, ἀποτελεῖ τὴ φάση κορύφωσης τῆς βίας. Μὲ μοναδικὸ τρόπο ὁ Κωστόπουλος ξεδιπλώνει τὰ δείγματα ἐκβαρβαρισμοῦ πιά τοῦ στρατοῦ, ἐκβαρβαρισμοῦ πού ἀνταποκρίνεται στὸν ἀ-

πόλυτο ἐκχυδαϊσμό τῆς ἴδιας τῆς Μεγάλης Ἰδέας («ὁ διαρκὴς πόλεμος» [τοῦ ἑλληνισμοῦ] κατὰ τῶν βαρβάρων τῆς Ἀσίας καὶ κατὰ τῶν βαρβάρων τῶν ἄλλων», σ. 123) καὶ στὴ στρατιωτικὴ ἀρχὴ σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία «τὸ πᾶν νὰ καίεται ἐφ' ὅσον δὲν εἶναι δυνατόν νὰ μετακομισθῆ» (σ. 112). Ἡ ἀτέλειωτη πορεία τοῦ στρατοῦ πρὸς τὴν «Κόκκινη Μηλιά», ἐναντίον τῶν βαρβάρων τῆς Ἀνατολῆς ὑπαγορεύει καὶ τοὺς ὄρους τοῦ ἐκβαρβαρισμοῦ του.

Ἡ τρίτη φάση ἀφορᾷ τὴν ὑποχώρηση τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ μετὰ τὴν ἦττα τοῦ Αὐγούστου 1922. Ἀπὸ τίς 15 Αὐγούστου καὶ γιὰ δέκα περίπου μέρες πού διαρκεῖ ἡ «κάθοδος τῶν μυριῶν πρὸς τὸ Αἰκούρι», ἡ Μικρασία ἰσοπεδώνεται, «φωτιά καὶ τσεκούρι» κυριαρχεῖ στὸ πέρασμα τοῦ ἀλλόφρονος ἑλληνικοῦ στρατοῦ καὶ τῶν ἀτακτῶν ὁμάδων τῶν Τσερκέζων. Ὡστόσο, θεωρῶ ὅτι σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο οἱ μαρτυρίες πού εἶχε στὴ διάθεσή του ὁ συγγραφέας καὶ τίς ὁποῖες παραθέτει δὲν ἐπιτρέπουν τὴν τόσο εὐκόλη ἀναγωγή τῆς βίας, πού ὀπωσδήποτε συνόδευσε τὴν ὑποχώρηση τοῦ στρατοῦ, σὲ «φωτιά καὶ τσεκούρι» στὸ πέρασμά του. Πολὺ περισσότερο πού πρόκειται γιὰ ἕναν στρατὸ πού ὑποχωρεῖ ἀλλόφρων καὶ πού γιὰ νὰ ἀντιληφθοῦμε μιά τόσο ἀπόλυτη κατάσταση («φωτιά καὶ τσεκούρι») ἡ τεκμηρίωση ἴσως θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι πολὺ πιὸ ἰσχυρή. Ὁ κύκλος τῆς βίας στὴ Μικρασία κλείνει καὶ πάλι μὲ αἷμα, μὲ νεκροὺς καὶ πρόσφυγες, σὲ βάρος τῶν ἑλληνικῶν πληθυσμῶν ἀποκλειστικά αὐτῆ τῆ φορὰ καὶ μὲ πρωταγωνιστὴ τὸν τουρκικὸ στρατὸ καὶ τίς ὁμάδες ἀτάκτων. Κλείνει ἔτσι ὅπως ἀνοίξε: μὲ φωτιά. Ἡ φωτιά τῆς Σμύρνης, τὴν ὁποία ὁ συγγραφέας μετὰ ἀπὸ ὀρθολογικὴ καὶ τεκμηριωμένη ἀνάλυση, καταλήγει ὅτι τὴν ἔβαλαν οἱ Τούρκοι, σφραγίζει συμβολικά καὶ πραγματικά μιά δύσκολη ἐποχὴ: τὸ ὀδυνηρὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν Ὄθωμανικὴ Αὐτοκρατορία στὰ ἔθνη-κράτη.

Ὁ Τάσος Κωστόπουλος, ὅπως πάντα, εἶναι σὲ μόνιμη ἐγρήγορηση. Τὸν ἀφορᾷ ἡ ἐποχὴ του καὶ τὰ προβλήματά της, τὸν ἀφορᾷ ἐπίσης ἡ ἱστορία καὶ τὰ μεγάλα ἐρωτήματα πού θέτει. Τὸ παρὸν βιβλίο ὠρίμασε μέσα στὸν προηγούμενο χρόνο, στὴ διάρκεια τῆς σύγκρουσης γιὰ τὸ βιβλίο Ἱστορίας τῆς ΣΤ΄ Δημοτικοῦ, ὅταν περίσσευσε ἡ «ἐντυπὴ καὶ ἠλεκτρονικὴ Ἐθνικὴ καὶ Ἡθικὴ Διαπαιδαγώγηση». Ὁ Κωστόπουλος μὲ τὸ βιβλίο θέλησε νὰ ἀπαντήσῃ καταρχὴν στοὺς ἐθνικιστές, γιὰ τοὺς ὁποίους οἱ Ἕλληνες εἶναι θύματα τῆς ἀτέλειωτης βίας καὶ ἀγριότητος τῶν βαρβάρων, ἐνῶ οἱ ἴδιοι ποτέ καὶ ποθενά δὲν ἄσκησαν βία. Θέλησε ὡστόσο νὰ ἀπαντήσῃ καὶ σὲ ὅλους αὐτούς, πού στὸ ὄνομα τῆς προστασίας τῶν παιδιῶν ἀπὸ ἕνα πολεμικὸ πνεῦμα, γράφουν μιά ἀναίμακτη ἱστορία. Ὁ Κωστόπουλος μιλά γιὰ αἷμα, γιὰ πολὺ αἷμα, γιὰ αὐτὸ τὸ αἷμα πού χύθηκε στὴν εὐρύτερη περιοχὴ μας κατὰ τὴν ἐθνικὴ ὀλοκλήρωση. Μόνον πού σὲ αὐτὴ τὴν αἰματοχυσία οἱ Ἕλληνες πρωταγωνίστησαν ἐξίσου μὲ τοὺς γείτονές τους.

ΤΟ ΒΛΕΜΜΑ, ΤΟ ΤΟΠΙΟ, Ο ΤΟΠΟΣ, Η ΙΣΤΟΡΙΑ*

Έξερευνώντας την Ελλάδα. Φωτογραφίες 1898-1913
Συλλογή Hubert Pernot, έπιμ. Αίκατερίνη Κουμαριανού,
Έρευνα ύλικού Φανή Κωνσταντίνου, έκδ. Όλκος, Αθήνα 2007

τοῦ Δημήτρη Ἀρβανιτάκη

Ας υποθέσουμε ότι άνοίγει κανείς άνυποψίαστος νά φυλλομετρήσει τόν καλαιόθητο τόμο πού έχουμε σήμερα μπροστά μας. Έξερευνώντας την Ελλάδα. Φωτογραφίες 1898-1913, μάς ειδοποιεί ό τίτλος. Άλλά, βέβαια, ή έξερεύνηση είναι ό τρόπος τοῦ βλέμματος καί καμιά έξερεύνηση δέν είναι ίδια μέ την άλλη, άν τό έρώτημα δέν είναι τό ίδιο.

Ποιά Ελλάδα, λοιπόν; Μά, εκείνη πού είχε πίσω της κοντά έβδομήντα χρόνια ελεύθερου πολιτικού βίου, εκείνη πού είχε επεκταθεί μέ την παραχώρηση των Ιονίων Νησιών καί την ένωμάτωση της Θεσσαλίας, εκείνη πού μόλις, τό 1896, είχε κάνει τούς πρώτους Όλυμπιακούς Άγώνες, εκείνη πού ζούσε στόν άπόηχο της άποτυχίας τοῦ έκσυγχρονιστικού πειράματος τοῦ Τρικούπη, εκείνη πού μόλις έδγαινε από την τραγελαφική έμπειρία της Μελούνας (Έλληνοτουρκικός Πόλεμος 1897), εκείνη πού γνώρισε τό κίνημα τοῦ Γουδή, πού είδε τόν Βενιζέλο νά έπιχειρεί την εκ νέου άνόρθωση, εκείνη πού τώρα, τό 1913, έδγαινε από τούς Βαλκανικούς Πολέμους κι έτομαζόταν, δέν τό ξερε, γιά τόν Μεγάλο Διχασμό.

Άλλά ήταν καί μία Ελλάδα πού ήδη από τή δεκαετία τοῦ 1850 έξαρχαϊζόταν σταθερά, πού διά της άρχαιολατρίας άρνούνταν νά δει τό πρόσωπό της, πού ήθελε τή Μεγάλη Ίδέα, πού τιμωρούσε την πρωτεύουσά της μέ τό νά την λείε «προσωρινή» καί νά προσβλέπει στην Πόλη μία Ελλάδα πού βίωνε τή φθορά τοῦ μύθου καί της αίγλης της Έπανάστασης, καθώς ό ρομαντισμός υποχωρούσε – καί ή άρχαιότητα, ό κεντρικός πυλώνας τοῦ μεγάλου κινήματος τοῦ φιλελληνισμού, έπρεπε τώρα νά συνδυαστεί μέ τό χρυσό δυζαντινό μεγαλειό, προκειμένου νά οικοδομηθεί ό σύμπας έθνικός χρόνος: Ρίχνονταν οί τελικές

Κτηνοτρόφοι ένοπλοι στόν Παρνασσό

γέφυρες γιά τή δημιουργία της συνέχειας τοῦ έθνους.

Ποιά Ελλάδα, λοιπόν;

Φυλλομετρώ τόν τόμο, υποτίθεται τυχαία, ύποκρινόμενος ότι δέν έχω διαβάσει τό κατατοπιστικότατο προλογικό κείμενο της κυρίας Κουμαριανού καί τό άλλο, τό επίσης καλά προσανατολισμένο, της κυρίας Κωνσταντίνου. Καί διαβάζω φωτογραφίες σκόρπιες διαδοχές εικόνων. Στο όνομα Δελφοί όλοι στεκόμαστε. Άλλά δέν βλέπω άρχαιότητες. Ή, καλύτερα: δέν βλέπω μόνο άρχαιότητες. Έδώ, μέσα στόν σιωπηλό κόσμο των βουνών, βλέπω δύο γυναίκες νά περπατούν στόν δρόμο της πέτρας, μαζί μέ μία κατσίκα, ή

Τό κείμενο εκφωνήθηκε κατά την παρουσίαση τοῦ τόμου Έξερευνώντας την Ελλάδα. Φωτογραφίες 1898-1913. Συλλογή Hubert Pernot στό Γαλλικό Ίνστιτούτο στίς 4 Δεκεμβρίου 2007.

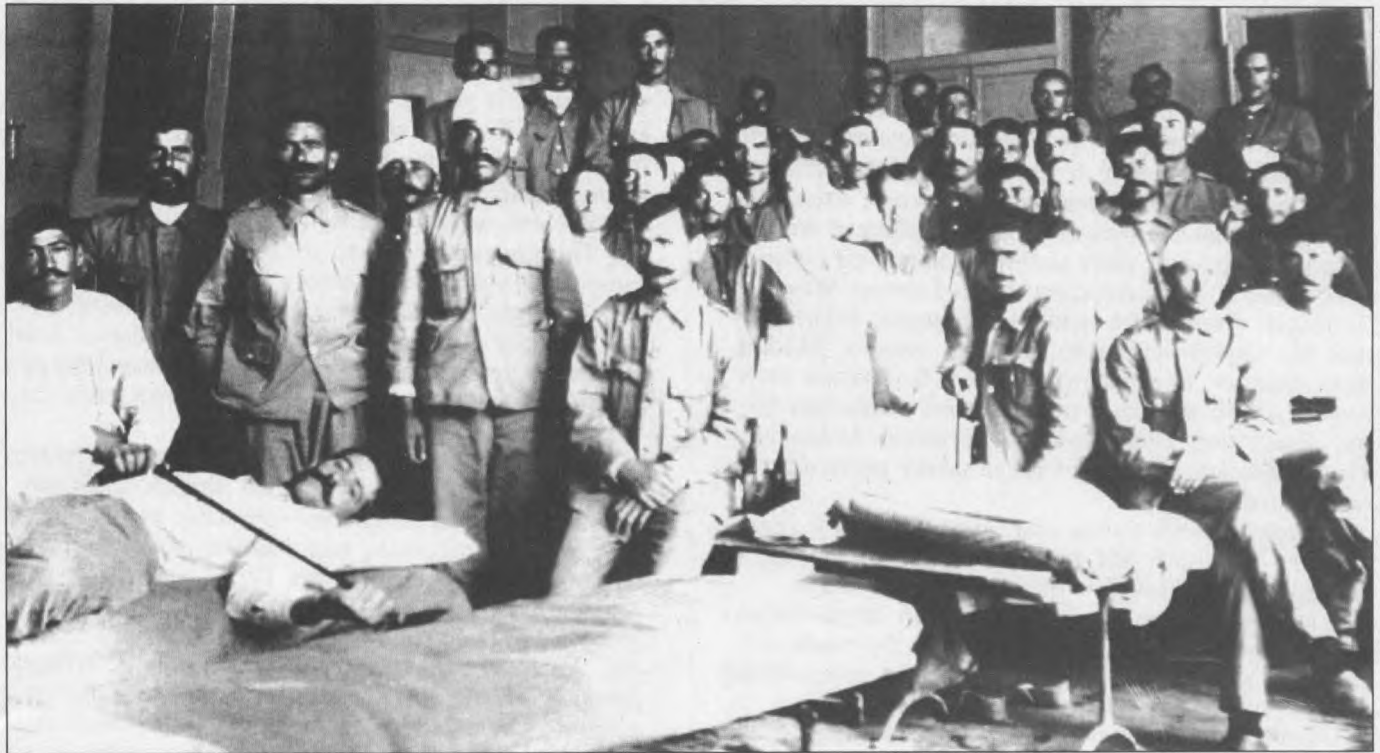
Τό λιμάνι τῆς Αἴγινας

μιά –ἂν διακρίνω σωστά– κουβαλάει τή ρόκα τῆς μιά ἀποψη τῶν σπιτιῶν τῆς Ἀράχωβας· ἕνα ζευγάρι κατοίκων τῆς Ἀγόριανης, ντυμένο τίς τοπικές φορεσιές, ὁ ἄντρας μέ τήν ὀλοκάθαρη φουστανέλα φοράει περήφανος τὰ παρὰσήμιά του κι ἀκολουθοῦν φωτογραφίες κατοίκων τοῦ Παρνασοῦ: κτηνοτρόφοι, ἄνθρωποι τῶν βουνῶν, βαστώντας τὰ παλαικά ὄπλα τους, ὄχι περήφανα, –ἀλλά, πῶς νά τό πῶ;– φυσιολογικά φαμελιές καί ομάδες, πού τό πρόσωπό τους μαρτυρεῖ γιά τήν ἱστορία τους: αὐτοί οἱ ἄνθρωποι κατοικοῦν τήν Ἑλλάδα, ἀπό αἰῶνες γεννοῦν παιδιά καί δόσκουν πρόβατα μέσα στοῦς ὀρίζοντες τῶν βουνῶν. Ὁ κλειστός ὀρίζοντας τῶν βουνῶν εἶναι ἡ μοίρα τους, ἀποτυπώνεται στό πρόσωπό τους. Εἶναι ἐκεῖνοι πού ἔφτιαξαν τό «ρωμαίικο», δίχως καλά-καλά νά ξέρον νά εἶναι αὐτό, πρόσωπα σφιγμένα ἀπό τή μοίρα τῆς φτώχειας, πού εἶναι ἡ ἱστορία τους. Καί ἀκολουθεῖ ἡ γαλήνη τῶν Δελφῶν, πέρα ἀπό τόν χρόνο: οἱ κίονες τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνα, τό ἀρχαῖο στάδιο χορταριασμένο, ἡ σιωπηλή Θόλος, ὁ ἀπόκοσμος βράχος τῶν Φαιδριάδων· καί ὁ γαληνός Ἡνίοχος, ὁ πέρα ἀπό τόν ἱστορικό χρόνο «καθαρμένος» κόσμος τοῦ Μουσείου, ὁ Ὀμφαλός καί οἱ Κοῦροι. Καί κατόπιν, ξανά ἡ χρονικότητα: ἄνθρωποι, ζῶα, ἐρεῖπια: μιά γειτονιά στοῦς Δελφούς. Κι ἄλλοῦ ἡ ἴδια διαδοχή: ἡ σιωπηλή ὁδός τῶν Λεόντων τῆς Δήλου, ἡ ἔρημη καί ἐπιβλητική ἀκρόπολη τοῦ Ἄργους, δίπλα-δίπλα μέ γυναῖκες πού κουβαλοῦν τὰ κοφίνια τους

στήν ἀγορά, μέ μικροπωλητές τοῦ δρόμου, ἕναν σύγχρονο Διογένη στό πιθάρι του, καλογέρους, παιδιά μέ βρόμικα ρούχα, τόν μαρκά τῆς Κέρκυρας... Λοιπόν, οἱ τόποι: ἡ σιωπή τοῦ παρελθόντος καί τό σήμερα, τό σήμερα ἀνάμεσα στά ἐρεῖπια, τό παζάρι, τοῦς πολεμικούς ἐνθουσιασμούς, τίς ἐλπίδες καί τόν κόπο τῶν ἀνθρώπων.

Ἐξερευνώντας, λοιπόν, τήν Ἑλλάδα. Ποιά Ἑλλάδα; Σταματῶ ξανά σέ μιά φωτογραφία. Μιά γριά γυναίκα, κάπου στά Τέμπη. Φωτογραφημένη δύο φορές. Τή μιά στέκει ὄρθια, μπροστά στόν φακό τοῦ φωτογράφου μέ τὰ χέρια νά αἰωροῦνται ἀμήχανα, καί τήν ἄλλη καθιστή, ἀπό τό πλάι, πιό σίγουρη ἐδῶ, δέν κοιτάζει πουθενά: κοιτάζει σχεδόν κάτω, μπροστά τῆς. Ποιά ἦταν αὐτή ἡ γυναίκα δέν τό ξέρουμε. Μπορεῖ καί νά εἶχε γεννηθεῖ πρῖν ἀπό τήν ἐπανάσταση. Ἡ μορφή τῆς καί ὁ χρόνος τῶν ρυτίδων ἀσφαλῶς μαγνήτισαν τό μάτι τοῦ φωτογράφου. Τό ξέρουμε, οἱ ἄνθρωποι τῆς ὑπαίθρου γεροῦν ἀλλιῶς ἀπό τοῦς ἀστούς: ὁ χρόνος διηθεῖται ἀλλιῶς στό πρόσωπό τους. Ἀλλά, ἂν αὐτή ἡ γυναίκα εἶναι ἡ «Σταχομαζώχτρα» ἢ ἡ «Φόνισσα», τὰ παιδιά τῆς καί τὰ ἐγγόνια τῆς εἶναι ἀσφαλῶς οἱ ἥρωες τῶν διηγημάτων τοῦ Μιχαήλ Μητσάκη, τοῦ Δημοσθένη Βουτυρά καί τοῦ Κώστα Παρορίτη. Αὐτοί οἱ ἄνθρωποι ἦταν οἱ Ἕλληνες.

Θυμάστε βέβαια τί ἀντέτεινε ὁ Διονύσιος Σολωμός στόν Σοφολογιώτατο, ὅταν τόν ρώτησε ἂν γνωρίζει

Σέρβοι τραυματίες του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου (1912)

τά ελληνικά: «Γνωρίζεις τούς Έλληνες, κύριε;». Σ' αυτή την κοφτή στιχομυθία αποτυπώνεται, κατά τη γνώμη μου, ή ζαριά στην οποία χάθηκε τό γλωσσικό μας ζήτημα, άλλ' όχι μόνο. Καί τοῦτο γιατί τό πρόσωπο αὐτῆς τῆς γυναίκας, δίχως τά ψιμύθια μιᾶς στρογγυλοποιητικῆς ἠθογραφίας, ἀναδεικνύει ἐκεῖνο πού ἀνέδειξαν σ' ἄλλους τόπους καί μ' ἄλλους τρόπους τό *Ἡ γῆ τρέμει* τοῦ Βισκόντι καί ἡ *Φονταμάρα* τοῦ Ἰνιάτσιο Σιλόνε. Τό πρόσωπο τῶν ἀνθρώπων εἶναι ἡ συνισταμένη τῆς ἱστορίας καί τοῦ τόπου.

Νά, ποιά Ἑλλάδα, λοιπόν: ἐκεῖνη πού ζοῦσε καί δέν σκεφτόταν τελεολογικά, δηλαδή ἀντι-ιστορικά, ἐκεῖνη πού θρυσκόταν σέ πλήρη διάσταση μέ τήν κυριαρχούσα πλειονότητα τῶν πολιτικῶν καί διανοητικό-ιδεολογικῶν τῆς ταγῶν. Μιά Ἑλλάδα πού ἀγωνιζόταν νά υπάρξει. Αὐτή ἡ γυναίκα προφανῶς δέν εἶχε ποτέ ἀκούσει ὅτι ὑπῆρξε ὁ Σολωμός, προφανῶς δέν εἶχε ἀκούσει ὅτι τό 1888 ὁ Ψυχάρης εἶχε ἀνασκουμπωθεῖ στόν ἀγῶνα γιά τή γλώσσα, προφανῶς δέν εἶχε μάθει ὅτι ἡ *Πάπισσα Ἰωάννα* εἶχε ξεσηκώσει θύελλες, προφανῶς δέν ἤξερε τί μαγεύερε ὁ Μιστριώτης. Καί προφανέστατα δέν καταλάβαινε ποιός ἦταν ὁ φωτογράφος πού στεκόταν μπροστά της. Κι αὐτός ἦταν ὄχι ἕνας ἐπαγγελματίας φωτογράφος, ἀλλά ἕνας γλωσσολόγος: ὁ Οὐμβέρτος Περνό.

Ὁ χρόνος δέν εἶναι ποτέ ὁ ἴδιος κι ἄς ταυτίζονται οἱ ἡμερομηνίες στά ἡμερολόγια καί στά ἐγχειρίδια τῆς ἱστορίας. Ὁ Περνό γεννήθηκε τό 1870, τήν ἴδια

χρονιά μέ τόν Βλαδίμηρο Λένιν, τή Ρόζα Λούξεμπουργκ καί τή Μαρία Μοντεσσόρι, στά χρόνια τοῦ Γαλλογερμανικοῦ Πολέμου τοῦ 1870-1871, στά χρόνια τῆς Κομμούνας καί τῆς ἀνακήρυξης στή Γαλλία τῆς Τρίτης Δημοκρατίας. Ὅταν γεννιόταν, οἱ μεγαλύτεροι ἱμπρεσιονιστές ζωγράφοι ἦταν γύρω στά σαράντα τους, οἱ Ἄθλιοι τοῦ Οὐγκώ μετροῦσαν ὄχτώ χρόνια ζωῆς καί ἡ *Παναγία τῶν Παρισίων* τριάντα ὄχτώ. Τό 1874 θά γινόταν ἡ πρώτη ἐκθεση τῶν ἱμπρεσιονιστῶν ζωγράφων στό ἀτελιέ τοῦ φωτογράφου Ναντάρ· προτοῦ γίνει δεκαπέντε χρονῶν θά κυκλοφοροῦσαν *Τό στομάχι τοῦ Παρισιοῦ*, ἡ *Νανά* καί τό *Ζερμινάλ* τοῦ Ζολά καί πρίν φτάσει στά τριάντα του, στά ἐκατόχρονα τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, θά ἐγκαινιαζόταν ὁ Πύργος τοῦ Ἄιφελ, θά δημιουργοῦνταν ἡ Δεύτερη Σοσιαλιστική Διεθνῆς καί θά ἀποφασιζόταν ἡ Πρωτομαγιά σάν μέρα τῶν ἐργατῶν. Τό 1898 θά ξεσποῦσε ἡ ὑπόθεση Ντρέυφους καί τό «Κατηγορῶ» τοῦ Ἐμίλ Ζολά.

Δέν ξέρω τί ἀπό ὅλα αὐτά ἀποκόμιζε ὁ νεαρός Περνό, ἀλλά ὁπωσδήποτε εἶσι σκιαγραφεῖται ἕνα κλίμα γόνιμων ἀντιθέσεων καί ἀναβρασμοῦ – καί γι' αὐτά θά βρεῖ κανεῖς σαφῆ νήματα στά κείμενα τῆς κυρίας Κουμαριανοῦ καί τῆς κυρίας Κωνσταντίνου. Μιά ἀτμόσφαιρα λοιπόν πού ποτίζει τούς ἀνθρώπους: ἡ ἐπανάσταση τῆς φωτογραφίας καί ὁ ἱμπρεσιονισμός, οἱ μαχητικές σοσιαλιστικές ιδέες, ὁ ρεαλισμός καί ὁ νατουραλισμός. Δέ μπορεῖ αὐτά νά μήν

μπαίνουν στό μυαλό ενός ανήσυχου νέου και νά μήν τόν ἐπηρεάζουν. Ἀπό τή μιά αὐτά. Καί ἀπό τήν ἄλλη ἡ ἀγάπη του γιά τήν Ἑλλάδα. Μιά ἀγάπη «γεμάτη πάθος και σωφροσύνη», σημειώνει σωστά ἡ κυρία Κουμαριανού.¹ Κι αὐτή ἡ ἀγάπη γεννήθηκε ἀπό τήν ἄμεση ἐμπειρία τῶν νεανικῶν του χρόνων, ὅταν ἐπισημαίνονταν ἐδῶ τή μητέρα του, ὅταν μάθαινε τά νέα ἑλληνικά, ἀλλά και ὅταν μαθήτευε κοντά σέ ἀνθρώπους ὅπως ὁ Ἐμίλ Λεγκράν και ὁ Γιάννης Ψυχάρης. Ὁ Περνό γίνεται ἔτοι κρικός μᾶς σειρᾶς ἑλληνιστῶν πού δέν τυφλώνονται ἀπό μόνη τήν ἀρχαία Ἑλλάδα, ἀλλά βλέπουν τή σύγχρονη σάν μιά διαδικασία στήν πορεία αὐτοῦ τοῦ λαοῦ πού κατοικεῖ αὐτόν τόν τόπο. Ἕνας νέος φιλελληνισμός: Ἑσελινγκ, Λεγκράν, Περνό, Μερλιέ, γιά νά ἀναφέρω μόνον μερικούς τῆς σειρᾶς αὐτῆς.

Ἡ μαθητεία του κοντά στόν Λεγκράν και ἡ ἐμπειρία τῆς Ἑλληνικῆς και τῆς Ἴονικῆς Βιβλιογραφίας ὑπῆρξαν ὁπωσδήποτε ἕνα σχολεῖο γιά τόν νεαρό γλωσσολόγο. Ὡστε, δέν ἦταν μόνον τά ἀρχαιοελληνικά κείμενα, ἦταν και ὅλα ἐκεῖνα πού θησαυρίζε ὁ Λεγκράν μέ τό τεράστιο δίκτυο ἐπαφῶν, στοχεύοντας στή συγκρότηση τῆς βιβλιακῆς παραγωγῆς τῶν Ἑλλήνων ἀπό τήν ἐφεύρεση τῆς τυπογραφίας ὡς τό κατώφλι τῆς νέας ἐποχῆς.² Ἀπό τή μαθητεία στό σχολεῖο αὐτό, ἀπό τή βιωμένη σχέση του μέ τή σύγχρονη Ἑλλάδα, ὁ Περνό ἀντελήφθη αὐτό πού πολλοί Ἕλληνες δέ μποροῦσαν νά ἀντιληφθοῦν: ὅτι ἡ γλώσσα εἶναι μιά ὑπαρκτή πραγματικότητα, πού διαποτίζει τά ἦθη, τήν καθημερινότητα, τίς ἀσχολίες, τή σκέψη: τά διαποτίζει, ἀλλά και καθορίζεται ἀπ' αὐτά.

Λίγα χρόνια πρὶν γεννηθεῖ ὁ Περνό, στό πλαίσιο τῶν ἐτήσιων ποιητικῶν διαγωνισμῶν, τό πρᾶγμα στήν Ἑλλάδα ἐπαίρει σαφῆ τροπή. Ἀκοῦστε: «Καί ἔχει μὲν ἡ δημόδης γλώσσα, ὡς πᾶσα δημόδης γλώσσα, τήν χάριν τῆς. Ἀλλά παρ' ἡμῖν πρόκειται, και ἤρχισε, και εὐοδοῦμενος προχωρεῖ, σπουδαῖος ὡς πρὸς τήν γλώσσαν ἀγών, ἡ μετά τῆς ἀνορθώσεως τῆς κοινῆς ἐθνικότητος, ἀνόρθωσις τῆς ἐπ' αἰῶνων βαρβαρότητος καταρρηθήσεως κοινῆς ἡμῶν γλώσσης, και ὡς πρὸς τοῦτο πρέπει αἱ δυνάμεις ἡμῶν οὐχί νά κατακεραματίζονται εἰς διαλέκτων εἰδικᾶς ἀναπτύξεις, ἀλλά νά συμπυκνῶνται εἰς τῆς Πανελληνίου γλώσσης τήν ἀξιοπρεπή διάπλασιν».³

Αὐτή ἦταν ἡ κρίση τοῦ Ἀλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβῆ, ὡς ὑπόβαθρο στόν Ράλλειο διαγωνισμό τοῦ 1853. Ἡ πραγματικότητα, πού δέν εἶναι ποτέ ἡ ἴδια. Καί εἶναι αὐτός ὁ λόγος πού ἕνα μέρος τῆς ἑλληνικῆς λογοσοφίας θεωροῦσε τόν Λεγκράν *persona non grata* και τοῦ ζητοῦσε νά ἀπαλείψει ἀπό τή βιβλιογραφία του τά ἔργα τῶν ἑλλήνων παπολατρῶν, ἦταν αὐτός ὁ λόγος πού, σύμφωνα μέ τόν Παλαμᾶ, ἕνα μέρος τῶν ἑλλήνων λογίων και πολιτικῶν ἐβλεπε στούς ἑλληνες δημοτικιστές, ἀλλά και σέ ἀνθρώπους τύπου Λεγκράν, ἕνα σμᾶρι ἐπικίνδυνων ἐχθρῶν τοῦ ἔθνους.⁴

Ἀλλά και γιά τόν Περνό, ὁ Νίκος Βέης μαρτυρεῖ: «Ἦθελε ναρθῆ στήν Ἀθήνα νά δουλέψῃ γιά τό γλωσσολογικό χάρτη τοῦ τόπου μας και ν' ἀποτελειώσῃ τίς Εὐαγγελικῆς του μελέτες, ξέροντας πῶς στήν Ἑλληνική Ὁρθοδοξία ζοῦνε πολλά στοιχεῖα τῆς παλιᾶς-παλιᾶς Χριστιανοσύνης. Ἦθελε ἀκόμη νά ταχτῆ και στό καθηγητικό προσωπικό τοῦ Ἐθνικοῦ μᾶς Πανεπιστημίου μά τό σκέδιό του τοῦτο τό χαντάκωσε ἡ γνωστή πλειονοψηφία τῆς Φιλοσοφικῆς μᾶς Σχολῆς!»⁵ Αὐτά ὁ Βέης, τό 1947. Ἡ ἀλήθεια και ἡ πικρία τῶν λόγων του εἶχαν ἐπαληθευτεῖ ἄλλη μιά φορά: θυμόμαστε τήν καταδίκη τοῦ Κακριδῆ μέσα στόν τρομερό πρῶτο χειμῶνα τῆς γερμανικῆς κατοχῆς. Ἦταν οἱ ἴδιοι ἀνθρώποι!

Ποιά Ἑλλάδα, λοιπόν; Καί πῶς ἡ Ἑλλάδα; Ἀλλιῶς τήν κοιτοῦσε ὁ Περνό. Μέσα στά ἀρχαία, ἀλλά και τά σύγχρονα ἐρεῖπια, ζοῦσαν ἀνθρώποι πού παρήγαγαν, πού βασανίζονταν, πού ὄνειρευόνταν, πού μιλοῦσαν. «Πρὶν τόν γνωρίσω, στά 1915», γράφει ὁ Ὁκτάβιος Μερλιέ, «ἡ Ἑλλάδα ἦταν γιά μένα ὁ ἀρχαῖος ἑλληνισμός. Αἰῶνιοι τόποι μέ θεοῦς και ἡμίθεους. Αὐτῆς τῆς Ἑλλάδας τῆς ἔλειπε ἡ ζωή. Ὁ Περνό μονομιᾶς μέ μύησε. Οἱ ἀναμνήσεις του, οἱ φωτογραφίες, τά τραγούδια τῆς Χίου πού εἶχε δημοσιεύσει, προκάλεσαν μέσα μου μιά ἀβάσταχτη περιέργεια και ἔλξη».⁶

Κι ἔτσι, ὁ φωτισμένος γλωσσολόγος, ἐπηρεασμένος ἀπό μιάν ἀτμόσφαιρα δίχως συμπλέγματα, κι ἔχοντας δίπλα του κάποιους φωτισμένους Ἕλληνες, ἀνάμεσά τους τόν Βικέλα και τόν Βενιζέλο, δούλεψε κι ἐδῶ και στό Παρίσι. Ἐπιχείρησε νά μελετήσῃ τή γλώσσα και τίς διαλέκτους τῆς ἑλληνικῆς. Κλέβω και πάλι ἀπό τό πυκνό κείμενο τῆς κυρίας Κουμαριανού: «Ἐφαρμόζοντας τή μεθοδολογία πού τοῦ παρέχει ἡ ἐπιστήμη τῆς ἀνθρωπολογίας, ἐπιχειρεῖ τίς ἐρευνές του και γιά τά ἑλληνικά του ζητούμενα, ὄχι ὡς ξένος ὠθούμενος ἀπό φιλελληνικά αἰσθήματα ἢ ὡς ἑλληνιστής μέ οὐμανιστικούς προβληματισμούς ὀφειλόμενους στήν κλασική παιδεία του, ἀλλά ὡς μελετητής πού ἐπιδιώκει νά χρησιμοποιεῖ σύγχρονες θεωρίες ὡστε νά φθάσῃ στήν ἀσφαλέστερη κατανόηση και ἐρμηνεία τους».⁷

1. Βλ. στόν παρόντα τόμο, σ. 28.

2. Φίλιππος Ἡλιοῦ, *Προσθήκες στήν ἑλληνική βιβλιογραφία. Α'. Τά βιβλιογραφικά κατάλοιπα τοῦ I. Legrand και τοῦ H. Pernot*, Διογένης, Ἀθήνα 1973, σ. 9.

3. Πάν. Μουλᾶς, *Ρήξεις και συνέχειες. Μελέτες γιά τόν 19ο αἰῶνα*, Σοκόλης, Ἀθήνα 1993, σ. 55.

4. Βλ. Φ. Ἡλιοῦ, ὁ.π., σ. 43-45.

5. Νίκος Α. Βέης (Bees), «Hubert Pernot. Γραψίματά του και θυμησές μου», *Νέα Ἑστία*, Χριστούγεννα 1947 (ἀφιέρωμα), σ. 31.

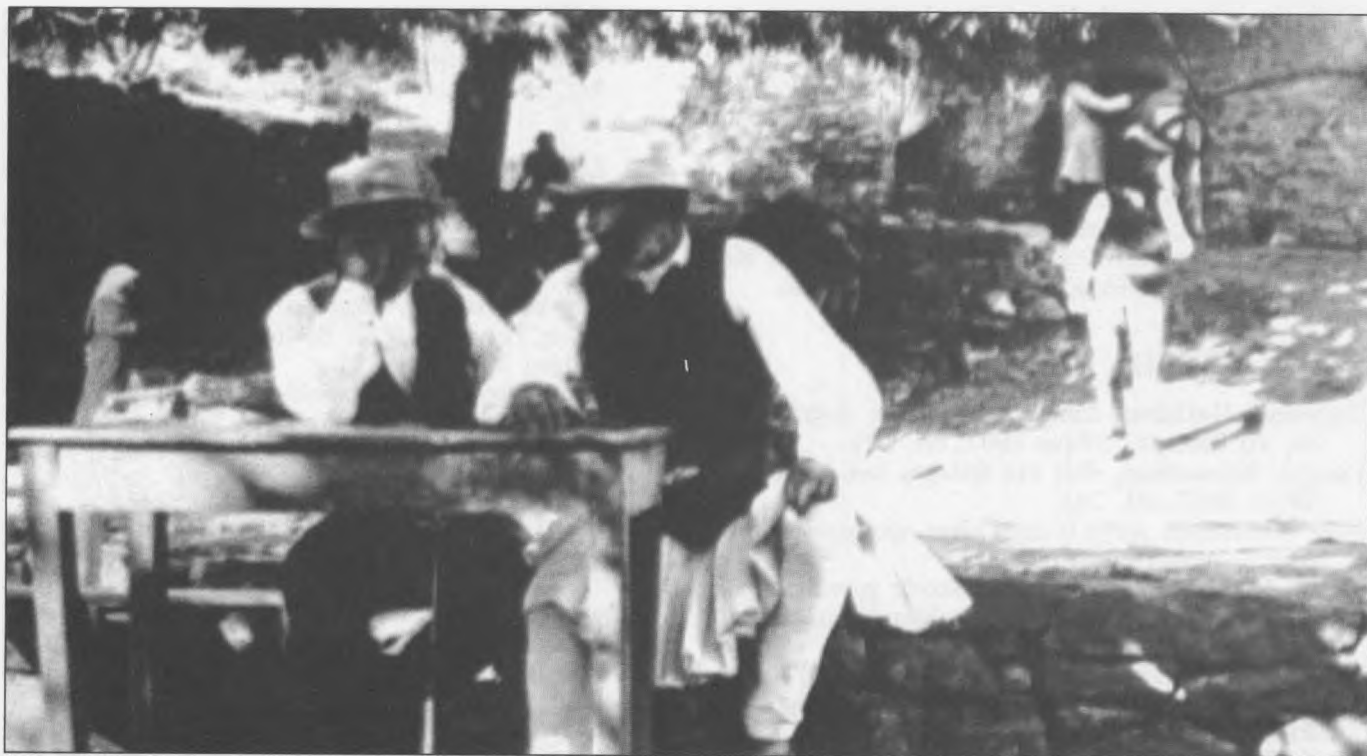
6. Octave Merlier, «Ὁ δάσκαλός μου», *Νέα Ἑστία*, ὁ.π., σ. 2.

7. Αἰκ. Κουμαριανού, ὁ.π., σ. 19.

Μέσα απ' αυτούς τούς δρόμους, επιστρέφουμε τώρα στις φωτογραφίες. Προϊόν τῶν ταξιδιῶν του στούς ἑλληνικούς τόπους ἀπό τό 1898 ὡς τό 1913, στόχο εἶχαν νά ἀποτυπώσουν τήν πραγματικότητα, γιά νά συντροφέψουν τίς μελέτες του γιά τή γλώσσα καί τή σύγχρονη νεοελληνική ζωή· νά τίς συντροφέψουν, ὄχι ὡς διακοσμητικό στοιχεῖο, ἀλλά ὡς ἀπαραίτητο στοιχεῖο διαλόγου. Ἴδου γιατί ἡ αἰσθητική τους, γιατί ὑπάρχει μιά τέτοια, εἶναι σ' ἀλήθεια ὁ ρεαλισμός: ζοῦν οἱ ἄνθρωποι τοῦ Τζουζέππε Βέργκα, ζοῦν οἱ ἄνθρωποι τοῦ Ἐμίλ Ζολά, ζοῦν οἱ ἄνθρωποι τοῦ Περνό. Ὁ ἴδιος ἐσημείωνε: «[Οἱ φωτογραφίες μου] εἶναι σχετικῶς πολυάριθμες, ὅμως ὄχι τόσο πολλές ὅσο θά ἤθελα. Ἡ πείρα ἔχει δείξει ὅτι οἱ μαθητές τῶν σχολείων μας... δέν γνωρίζουν σχεδόν τίποτε γιά τούς τρόπους ζωῆς τῶν ἀνθρώπων [καί τῶν ἀρχαίων], γιά τό τοπίο στό ὁποῖο κατοίκησαν. Ἡ ἐκπαίδευση, ἡ σχολική διδασκαλία δέν ἔχουν ἀκό-

μη ἐπωφεληθεῖ οὔτε ἀπό τίς τελευταῖες ἀρχαιολογικές ἀνακαλύψεις οὔτε ἀπό τήν ἐκλαϊκευση τῆς φωτογραφίας. [...]. Ἐνας τόπος, οἱ ἄνθρωποι, οἱ ἰδέες, αὐτά εἶναι πού συνιστοῦν μιά γλώσσα. Γι' αὐτόν ἀκριβῶς τόν λόγο, γιά νά κατευθύνω τό πνεῦμα τῶν μαθητῶν πρὸς αὐτόν τόν στόχο ἔδωσα τόση ποικιλία στις ἀπεικονίσεις αὐτοῦ τοῦ τόπου».

Μιά πολύτιμη μαρτυρία, λοιπόν, εἶναι αὐτή ἡ ἐπιλογή ἀπό τό σύνολο τῶν 1.286 φωτογραφιῶν πού ἀπόκεινται στή Βιβλιοθήκη τοῦ Νεοελληνικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Σορβόνης καί πού μᾶς προσφέρει σήμερα ἡ ἐπιμελημένη φροντίδα τῶν ἐκδόσεων «Ὀλκός». Μιά μαρτυρία ὄχι μόνο γιά τήν ἐποχή, ὄχι μόνο γιά τίς εἰκόνες τῆς Ἑλλάδας στό γύρισμα πρὸς τόν εἰκοστό αἰῶνα, ἀλλά καί μιά μαρτυρία γιά τούς τρόπους τοῦ βλέμματος, γιά τή σωφροσύνη τοῦ φιλελληνισμοῦ, ἀλλά καί –γιατί ὄχι– γιά τήν «εὐγενή μας τύφλωση».

Κάτοικοι τοῦ χωριοῦ Μαυρομάτι (ἀρχαία Μεσσήνη)